

ÁLLAMTALANÍTÁS ÉS ÚJÍTÁS

ÚJ LEHETŐSÉGEK A PSZICHIÁTRIAI BETEGNEK DIAGNOSZTIZÁLTAK MUNKAERŐ-PIACI REHABILITÁCIÓJÁBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2014.1.1

ABSTRACT

Processes of privatising state functions and innovation – new possibilities in occupational rehabilitation of those diagnosed with psychiatric disorders.

The social integration of those living with disabilities/chronic illnesses in Hungary has become a major issue both in public and professional discourse. The issue has gained importance because of the unsustainability of the Hungarian social security system, instead of focusing on social exclusion, poverty and stigmatisation. Employment is very important both for the community and the individual, not just because of income but for social, health and other structural reasons. In times of economic crisis, the labour market position of ordinary people is unstable; therefore, the occupational rehabilitation of people with disabilities/chronic illnesses is far from being unproblematic. In this contribution, two private employment agencies are presented, which are very successful at providing integrated employment services. Since employment agencies are very specific organisations strongly connected to other social services, I also give an overview on their organisational structures along with their specific ethos. For this reason, I investigate the innovative role and involvement of NGOs in the processes of privatising state functions. In doing so, I am focusing on people diagnosed with psychiatric disorders, because their social exclusion is visible in employment statistics.

Keywords

occupational rehabilitation, NGOs, processes of privatising state functions, innovation, people diagnosed with psychiatric disorder

ABSZTRAKT

Az 1990-es évek óta egyre inkább a figyelem középpontjába és ezzel együtt újragondolásra kerül a krónikus betegek és a fogyatékosok egészségügyi, szociális, pénzügyi ellátása, életminősége, jogállása, és általában társadalmi integrációja. A fogyatékkal, krónikus betegséggel élőkkel kapcsolatos egyik meghatározó diskurzus a szakirodalomban a szegénység és társadalmi kirekesztés problémája köré tematizálódott.

¹ Data Research Kft.

A Eurofound elemzése szerint az összehangolt európai uniós stratégiák kidolgozását² követően sem változott meg lényegesen a krónikus betegek és a fogyatékosok megítélése, helyzetük a legtöbb európai országban továbbra is marginális (Grammenos 2003), stigmatizáltak, és sok esetben a társas és társadalmi élettől elszigetelődnek, a munka világából kirekesztődnek. Mindez annak ellenére sem változott, hogy egyre nagyobb teret nyer az a szemlélet, mely az akadályozottságot nem orvosi problémaként, inkább társadalmi, esélyegyenlőségi és szociális kérdésként kezeli. Létrejött a „fogyatékoságtudomány”³ (*disability studies*), melynek központi gondolata a „Semmit rólunk – nélkülünk!”

Alapvető kérdés, hogy mit lehet tenni azért, hogy a fogyatékkal és krónikus betegséggel élők a társadalom, a közösségek aktív tagjai legyenek? A megoldások keresésekor a szabályozás és a gyakorlat szintjén is komoly problémák, ellentmondások vetődnek fel, mint például: segélyezés kontra munkavállalás ösztönzése, szociális ellátórendszer kontra társadalmi integráció, humanizált szociális-egészségügyi felügyelet kontra egyénre szabott támogató, rehabilitációs rendszerek. A kirekesztődés okai nem vezethetők egyértelműen vissza a társadalom, az ellátórendszer, és a gazdaság diszfunkcióra, vagy az egyéni felelősség, motiváció, képesség hiányára.

Az egyének felől közelítve a kérdést a fogyatékkal, krónikus betegséggel való együttélés a legtöbb esetben hátrányt, akadályozottságot (hétköznapi tevékenységeik elvégzésekor, közlekedésben, kommunikációban) jelent. Egészségi állapotuk, munkaerő-piaci lehetőségeik, és a befogadókészség hiánya inkább a biztos bevételt jelentő segélyek, nyugdíjazás felé tereli őket. Pedig a megváltozott munkaképességű emberek munkaerő-piaci jelenléte nem csak finansziális javulást eredményez életükben, ugyanis a foglalkoztatásnak más látens funkciói is vannak, például hozzájárul társas integrációjukhoz, egészségi és mentális állapotuk javulásához, mindennapi életük strukturáltságához (Jahoda 1981). Az inaktivitás tehát nem csak alacsony jövedelmet⁴, és hosszú távon a szegénységet jelentheti, hanem társas, társadalmi elszigetelődést is, „*sajátos kirekesztett osztályhelyzetet*” (Krémer et al. 2010:12), „*másodrendű állampolgárságot*” (Szalai 2007).

Tanulmányomban a fogyatékkal élők egy speciális csoportjára,⁵ a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakra fókuszálok, és bemutatom, hogy a pszichiátriai diagnózissal élők munkaerő-piaci részvétele alacsony, és az integratív funkciót is betöltő foglalkoztatás növelésében jelentős és úttörő szerepe van a civil/nonprofit szervezeteknek. Milyen szereplők hívják életre a munkaerő-piaci rehabilitációs alternatív szolgáltatásokat? Milyen szervezetek valósítják meg ezeket a programokat? Hogyan valósul meg a munkaerő-piaci rehabilitáció ezeknél a szervezeteknél? Mennyire életképesek és tartósak ezek a szolgáltatások, szervezetek? Hogyan kapcsolódnak az állami intézményekhez? Ezekre a kérdésekre igyekszem megadni a választ két esettanulmányban a nonprofit szervezetekre vonatkozó elméleti keretbe ágyazottan.

² Pontos és teljes címe: *Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról*, 2007. A Szerződéssel együtt érvényt nyert az Alapjogi Charta is, mely rögzíti a fogyatékos emberek számára a teljes értékű élethez szükséges jogokat. Ezt követően több hosszú távú stratégiát is kidolgoztak (2004-2010, 2010-2020) a fogyatékkal élő emberek aktív társadalmi befogadásával, foglalkoztatásával (DAP) stb. kapcsolatban.

³ A diszciplína Magyarországon való meghonosítása Könczei György és munkatársai nevéhez köthető.

⁴ 2011-ben készült felmérés szerint Magyarországon „Az egészségkárosodottak 23%-a tekinthető jövedelmi szempontból szegénynek” (Gábos – Tátrai 2011:8).

⁵ A magyar szabályozásban már létező „*pszicho-szociális fogyatékkal élők*” kifejezés teljesen újnak számít, ezért ezt nem használom.

CIVIL/NONPROFIT SZERVEZETEK, MINT AZ ÁLLAMTALANÍTÁS SZEREPLŐI

A fogyatékkal élők és a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak számos jóléti, társadalombiztosítási szolgáltatást igényelhetnek Magyarországon, melyek elviekben a társadalmi integrációjukat segíthetik elő (pl. pénzbeli juttatások, természetbeni juttatások, munkáltatói járulékfizetési kedvezmények). Ezek Verdes és munkatársai szerint „szociális jogosultságot garantálnak, de az állampolgári tagság megszerzését nem teszik lehetővé, sokkal inkább annak elvesztéséhez és felmorzsolódásához vezetnek (vö. Szalai 2007:21–61)” (Verdes–Scharle–Váradi 2012:8). Ennek egyik oka szerintük, hogy Magyarországon a jogban, az ellátásokban, támogatásokban a fogyatékkosságot egyéni deficitként kezelik, mely mögött az orvosi modell konstrukciója tükröződik, amely rokkantossításhoz, folytonos betegszerephez és társadalmi kirekesztődéshez vezet.

Többek között ez az ellentmondásos támogatási rendszer az egyik oka, hogy az állami és a piaci szereplők mellett Magyarországon is megjelentek a civil/nonprofit szervezetek⁶ a szociális ellátás területén és a munkaerő-piaci reintegráció területén is. Különösen a pszichiátriai diagnózissal élők esetében kiemelt jelentősége van a civil/nonprofit szervezetek tevékenységének. Nem csak az érintett csoport életminőségén, társadalmi megítélésén igyekeztek javítani, hanem, mint érdekvédő szervezetek is felléptek. Ilyen módon a fogyatékkal élők és a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak ellátása, támogatása mindenképpen háromszektoros Magyarországon, ezért a többszereplős modelleket ismertetem, melyek az egyes szektorok (állam-piac-nonprofit) szerepvállalására fókuszálnak. Ezek a modellek ugyan statikusak, azonban jól szemléltetik a többszereplős szociális ellátást, és az egyes szereplők egymáshoz való viszonyát.

A *nonprofit/civil szervezetek* a nemzetközi szakirodalomban a jóléti állam válságának jelentkezésekor kerültek a figyelem középpontjába, amikor térnyerésük, típusaik növekedése, egyre számottevőbb gazdasági és társadalmi szerepük számos kérdést vetett fel (Bartal 2005). A civil/nonprofit szektorra vonatkozó elméleteket közgazdaságtani, szociológiai és interdiszciplináris elméleti keretekben szokták tárgyalni. Tanulmányomban a szektorok feladatmegosztására, egymáshoz való viszonyára és egymásra gyakorolt hatására koncentrálok. Ezek a szempontok az interdiszciplináris elméletekben jelennek meg, melyek közül ismertetek néhányat.

Salamon (1991) *interdependencia elmélete* arra keresi a választ, hogy milyen helyzetekben, milyen okok következtében alakul ki partneri viszony az állam és a nonprofitok között. Szerinte a felelősség megosztása, azaz, hogy melyik szféra melyik feladatot látja el, a kulcskérdése a nonprofit szervezetek működésének. Megkérdőjelezi a nonprofit szervezeteknek azt az értelmezését, miszerint ott lépnek fel, ahol az állam és a piac kudarcot vall. Elmélete szerint az öntevékeny szervezetek reagálnak a piac kudarcára, és nem a kormány.

Az *állam* szerepe azonban továbbra is kulcsfontosságú maradt a foglalkoztatás támogatásával, a törvényi keretek meghatározásával a civilek és a foglalkoztatás számára is. Salamon szerint (1991) a jóléti államban a kormány felléphet irányítói,

⁶ A civil és a nonprofit szervezeteknek számos definíciója létezik adott országtól, jogi, finanszírozási, önkéntességi stb. szemponttól függően (lásd pl. Kuti – Marschall 1991, Salamon – Anheier 1992). Magyarországon főképp az önkéntesség, kormánytól való függetlenség, profitelosztás tilalma, önkormányzatiság, intézményesültség elveinek érvényesülésével határozzák meg ezt a szektort, azonban ezek az elvek korántsem biztos, hogy maradéktalanul teljesülnek szervezeti szinten. Magyarországon a nonprofit szektor tudományos megnevezése – a szektor sajátos szerkezete miatt (lásd Fülöp 2002) – a civil-nonprofit modell (Bartal 2005), és ehhez csatlakozva az általam bemutatott szervezeteket civil/nonprofit szervezeteknek hívom.

finanszírozói szerepben, valamint szolgáltatások előállítójaként, azonban az egyes szerepek hangsúlya országonként más és más lehet. Valamint a kormány alakítja ki a nonprofit szféra működéséhez szükséges politikát, meghatározza a prioritásokat, finanszírozást, a nonprofit szervezetek pedig végrehajtják a politikát (Harsányi 2003). Ennek az együttműködésnek, tehát, hogy a közjavak termelése hogyan oszlik meg az egyes szférák között, többféle módja lehetséges. A különböző tevékenységet végző nonprofit szervezetek kapcsolata az állammal és a piaci szférával sokféle lehet, attól függően, hogy az állam milyen feladatokat ad át a nonprofit szférának, és hogyan támogatja működését.

A „jóléti állam” elméletekben nem a nonprofit szektor áll középpontban, hanem az állam jóléti szolgáltatásaira fókuszálnak (Bartal 2005). Esping-Andersen (1990) szerint a jóléti állam nem mérhető az általa biztosított jogok alapján, hanem meg kell vizsgálni, milyen szerepet játszanak az állami tevékenységek a piac és a család szociális ellátásának működésében. Elméleti modellje a jólétmix, vagy jóléti pluralizmus koncepció.

Az egyik *többszereplős modellt*, a **jólétmix koncepciót** Adalbert Evers (1995) dolgozta át, beemelve azt a szempontot, hogy a háztartások nem pusztán fogyasztók, hanem aktív szereplői a gazdasági tevékenységeknek, sokféleképpen jelenhetnek meg, sokféle szerepük lehet. A háztartások gazdálkodását harmadik, informális, autonóm, önkéntes jelzőkkel illette. Jóléti háromszög modelljében (piac-állam-háztartások) a nonprofit szervezeteket (önkéntes vagy önszervező szervezetek) az állam és a háztartások, illetve a formális-informális között helyezte el, tehát szerinte nem elválasztható a magán és a közsféra.

A **jóléti pluralista koncepció** a rendszerelmélet eredményeit felhasználva meghaladja a szektorális nézőpontot, bemutatja az intézmények pluralitását, kapcsolati hálóját, és felvázolja ezen elméletek lehetséges útjait (Bartal 2005). A nonprofit szervezetek és az állami szektor közötti kapcsolat három formában nyilvánulhat meg: helyettesítő (közgazdaságtani megközelítés), korrigáló, kiegészítő.

Az egyes ellátási formákat korántsem biztos, hogy igénybe veszik a kliensek, jelen esetben a fogyatékkal élők, vagy családtagjaik. Azok, akiknek van választási lehetőségük, mérlegelik az egyes választások következményeit (pl. ellátásra szoruló fogyatékkal élő számára igényelhetnek bentlakásos intézményi helyet, vagy családon belül megoldhatják az ellátást és hozzátartozói segítyt igényelhetnek az államtól.)

Evers és Olk jóléti pluralista elméletében a jólét termelése a három szektor és a háztartások viszonyától függ, ennek megfelelően ezek együttműködése mellett foglal állást, és alapkérdése, hogy az egyének és háztartások milyen módon és kombinációban veszik igénybe az egyes szektorok szolgáltatásait (idézi Bartal 2005). A szektorhasználat szerintük a háztartások bevételi szerkezetétől függ, és a bevételi formákból különböző cselekvési struktúrák alakulhatnak ki. Az Evers és Olk által felállított *„jóléti pluralista koncepció szerint az egyéni és kollektív jólét”* (idézi Bartal 2005:80) nem csak a rendelkezésre álló erőforrásoktól függ, hanem az erőforrások mobilizálásához szükséges preferenciáktól és képességektől is. A jólét növelése mikro-, azaz egyéni cselekvési stratégia, és makrodimenzióban (4 szektor szolgáltatásainak újrakombinálása) történő cselekvést is igényel. A jóléti pluralizmus négy aktora (piac, állam, közösség, civil társadalom) *„képviseli a jóléti termelés négy szintjét, amelyek jellemzője az, hogy saját intézményi logikájukat követik, megvannak a saját specifikus hozzáférfési követelményeik, erősségeik és gyengeségeik”*⁷ (Bartal 2005:94). Ez a modell nem a szektorok közti különbségeket, hanem a szektorok közötti

⁷ Az aktorok néhány jellemzője:

- Piac: (piaci szektor) cselekvést koordináló elve a verseny, intézményeinek deficitje az egyenlőtlenség, cseremédiuma a pénz

átmeneteket és feszültségeket mutatja be. A nonprofit szervezetek a köztes szférát jelentik, mely összekapcsolja az egyes aktorokat.

A nonprofit szervezetek különlegesek, mert *„kevert jelleg adja a nonprofit szervezetek hibrid karakterét”* (Bartal 2005:95), ami abból adódik, hogy céljaikban (pl. szociális gondoskodás), irányítási elveikben (pl. menedzsmentépítés), cselekvési racionalitásban a másik három szektor elemeiből épülnek fel. A köztes jelleg meghatározza a nonprofit szervezetek erőforrás-mobilizálását is, azaz milyen erőforrásokra számíthatnak az egyes szektorokból, és hogyan képesek ezeket hasznosítani (pl. államtól támogatás, háztartásokból humán tőke). Az a mód, ahogy a szervezetek bánnak az erőforrásokkal, külső hatásokkal, pedig meghatározza a szektor szervezeteinek fejlődési útját és specifikus jellegét. A fogyatékkal élő és a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak munkaerő-piaci reintegrációjával foglalkozó civil/nonprofit szervezetek a piac logikáját követik a finanszírozást tekintve, azonban a munkaügyi központokkal való viszonyuk és a törvényi szabályozás adta keretek inkább az állami szféra sajátosságait tükrözi. Azok a civil/nonprofit szervezetek például, melyek egy nappali intézményen belül jöttek létre, több (személyi, szabályozási, finanszírozásbeli) szállal kötődnek az állami szférához, működésük kevésbé piaci jellegű, és kevésbé bizonytalan.

A *társadalmi eredet* teória szintén egyike a nonprofit szektort megragadó interdiszciplináris modelleknek. Ennek a célja, hogy a nonprofit szféra fejlődését történeti kutatások szemszögéből vezesse le, nemzetenként eltérő kialakulási és fejlődési folyamatára fókuszálva, valamint ezzel összefüggésben cáfolja az egyéni fogyasztók intézményválasztásának rugalmasságát. Salamon és Anheier az interdependencia elméletből kiindulva modellálja az állam és a nonprofit szervezetek közötti együttműködés típusait (Salamon–Anheier 1992). Elméletük szerint a szektorok szolgáltatásai közötti választás nem csak az egyéni döntésektől függ, hanem nagyban befolyásolja, hogy adott térben és időben milyen szolgáltatások érhetőek el. Ez pedig attól függ, hogy milyen történeti fejlődési előzmények jellemzőek az adott országra, pl. milyen osztálykompromisszumok, munkásmozgalmi törekvések, intézményrendszer alakult ki. Ennek alapján eltérően fejlődtek a nonprofit szervezetek. Wolfgang Seibel szerint: *„a nonprofit szervezetek nem szabadon úsznak a társadalmi térben, hanem szorosan beágyazottak a társadalmi és gazdasági struktúrákba”* (idézi Bartal 2005:102).

A fogyatékkal élők ellátásában, munkaerő-piaci reintegrációjában is több lehetőség van, történhet önkormányzati szociális foglalkoztatókban, piaci cégeknél, civil/nonprofit szervezeteknél. Az állam főképpen alacsony fizetésű, védett munkahelyeket támogatott, míg a piaci szereplők kevésbé foglalkoztattak fogyatékkal élőket. A nyílt munkavállalás célja, és ezáltal a reintegráció felkarolása a civilek feladata maradt, azaz a munkaerő-piaci integráció területén a civil/nonprofit szervezetek a piac és az állam kudarcaira is reagáltak. (Az egészségügyi/szociális ellátás területén is többféle lehetőség van: az orvossal való kapcsolattartás korlátozódhat a járóbeteg szakellátásra, és a nappali ellátás igénybe vehető az állam által fenntartott nappali intézményben, vagy valamilyen alapítványi klubban.) Magyarországon az érintett háztartások tényleges választási lehetőségeinek egyik legfőbb akadálya a területi egyenlőtlenség, ugyanis ezek a civil/nonprofit szervezetek főképp a nagyvárosokban elérhetőek.

-
- Állam: (állami szektor) feladata az elosztás, szolgáltatás, finanszírozás, támogatás megszervezése. Deficitje, hogy a kisebbségi igények nem teljesülnek, korlátozza az egyéni szabadságot, gyengíti az önsegélyezést.
 - Közösség: (informális szektor) család, háztartás, társadalmi hálózat. Személyes, viszonyosságon alapul, morális kötelezettségek korlátozzák az egyént.
 - Civil társadalom: (nonprofit szektor) rugalmas, szociális szolgáltatások és a társadalmi integráció lényeges eleme.

Magyarországon a rendszerváltást követően ezt a folyamatot az addigi állami feladatok átvállalásával, az úgynevezett államtalanítási trenddel lehet megragadni.⁸ Az államtalanítás formai szempontból pusztán azt jelenti, hogy az egyes szektorok közül valamelyik (pl. a civil/nonprofit vagy a piac) részben vagy teljes egészében átvállal egy jóléti állami feladatot. Tartalmilag azonban ez sokféle lehet (pl. Czákó 2009), sokféleképpen jöhet létre (spontán, szerződéses-megegyezős úton), és korántsem független a korábban kialakult intézményrendszerektől, finanszírozási lehetőségektől (pl. hajléktalan ellátás, alapítványi iskolák stb). A feladatok átvállalásának szintén több oka lehetséges; kezdeményezhetik a civilek állami feladatok kiegészítésére, javítására; és kezdeményezheti maga az állam/önkormányzat is.

Az általam bemutatott két esetben az államtalanítási trendhez kapcsolható intézményes szerveződésen túlmutató újítást, kognitív innovációt kell kiemelni. A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak rendszerváltás előtti ellátása (társadalmi eredet elmélet) a betegek diagnosztizáltak elrejtését szolgálta (bentlakásos intézeti elhelyezés, leszázalékolás) ezzel megerősítve és fenntartva stigmatizáltságukat. Az általam bemutatott két szervezet működése, finanszírozása, kapcsolata az állammal/önkormányzattal nem azonos, azonban abban megegyeznek, hogy a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak közösségbe való integrációját illetve reintegrációját tűzték ki célul, annak ellenére, hogy a célcsoportjukkal kapcsolatos kirekesztő attitűd jellemző Magyarországon. (Tevékenységükre nagy hatással van a törvényi szabályozás szociális ellátórendszerre, foglalkoztatásra és a nyugellátásra vonatkozó része is. Azonban ez igen szerteágazó, bonyolult és korántsem egy irányba mutató célokat tartalmaz, ezért ebben a tanulmányban erre nem térek ki.)

FOGLALKOZTATÁSI FORMÁK LEHETŐSÉGEI ÉS GYAKORLATA MEGVÁLTOZOTT MUNKAKÉPESSÉGŰEK SZÁMÁRA

MAGYARORSZÁGON

A megváltozott munkaképesség munkaerő-piaci fogalom, nagymértékben összefügg a fogyatékkal, egészségkárosodottsággal. Magyarországon a fogyatékkal, a pszichiátriai diagnózis főként egészségügyi, míg a megváltozott munkaképesség inkább az egyéni képességekre fókuszáló komplex fogalom, azonban mindkettő megállapítása, besorolása egy eljárás keretén belül történik. A megváltozott munkaképesség tartalmilag azt jelenti, hogy a munkavégző képesség nem teljes, nem ugyanaz, mint egy „egészséges” ember esetében. Ebből rendszerint az következik, hogy akadályt, hátrányt jelent az érintettek számára (nem kizárólag a munka területén), és sok esetben munkaerő-piaci kirekesztéssel is jár, ami szegénységhez, kiszolgáltatottsághoz vezethet.

A megváltozott munkaképességűek számára a foglalkoztatás során alapvetően három alapelvnek kellene dominálnia. Az egészségi állapotára vonatkozóan mindenképpen a további romlás megakadályozása, illetve megelőzése a cél. A foglalkozási rehabilitáció kifejezetten arra vonatkozik, hogy a meglévő képességeket kihasználja, illetve a tartalékokat aktiválja, és ezáltal javítsa a megváltozott munkaképességű személy képességeit és állapotát. A harmadik domináns alapelv elviekben a társadalmi, és intézményi integráció előmozdítása.

A foglalkoztatási formákat ennek megfelelően védett-nyílt formák szerint szokás minősíteni. Ez nem egy kétpólusú, kizárólagos kategorizálás, vannak úgynevezett félig nyílt-félig védett foglalkoztatási formák is, melyek Magyarországon is megvalósulhatnak. A *nyílt foglalkoztatás* nagyjából megfeleltethető az integrált foglalkoztatásnak (akár a közszférában, akár a

⁸ Kornai közszolgáltatások kiszervezésének rendszerváltás utáni időszakát transzformációs válságnak nevezi (Kornai 1993 idézi Bartal 2005).

piaci szférában), ami azt jelenti, hogy a megváltozott munkaképességű munkavállalók munkahelyén a munkatársak döntő többsége nem megváltozott munkaképességű, fizikailag nem elkülönítve található a munkahely, és a piacgazdaságba bekapcsolódva folyik a munka. Az integrált foglalkoztatásért a munkáltató igényelhet állami támogatást is (2007-től akkreditált munkahelynek nevezzük ezt a formát), de ez nem kötelező. Természetesen nyílt munkaerő-piaci foglalkoztatásnak felel meg az *önfoglalkoztatás* is, mely szintén elképzelhető fogyatékkal élők és pszichiátriai betegek körében.

A foglalkoztatási formák másik végpontja a *védett foglalkoztatás* és a szociális foglalkoztatás. Kálmán–Könczei (2001) a fogyatékkal élők foglalkoztatásának 14 formáját sorolja fel, míg Gere Ilona (2009) 11 félélt. Itt azokat ismertetem, amelyek a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak esetében a legjellemzőbbek Magyarországon.

- A *védett műhelyek*, olyan halmozottan vagy súlyosan fogyatékos emberek számára, akik elhelyezése a nyílt munkaerőpiacon, vagy más formákban szinte lehetetlen. Általában nem gazdaságos a működtetésük, illetve hagyományos termelési tevékenységekben vesznek részt (textil, könnyűipar). Alapvető céljuk a gazdaságilag hasznos tevékenység folytatása, azonban ez a típus mára több országban átgondolásra, átalakításra került. A védett munkahely nemzetközi definíciója: „*olyan munkára orientált rehabilitációs szolgáltatások, amelyben a dolgozó környezetét állandóan ellenőrzik, egyéni rehabilitációs célokat tűznek ki elé, azzal a szándékkal, hogy a fogyatékos embert segítsék a produktív státusz megalapozásában*” (Bulyáki–Harangozó–Falloon 2002:14). Magyarországon ezeknek a szervezeteknek a működését jelentős állami támogatások (fizetés-kiegészítési dotáció), és speciális törvényi feltételek jellemzik.
- Az *enklávé* típusú foglalkoztatás valamilyen cégen belüli „zárványnak” feleltethető meg. Általában súlyos vagy halmozott fogyatékkal élők védett foglalkoztatása vállalaton belül, rendszerint egyszerű, betanított munkavégzés.
- A *puffer foglalkoztatás* szintén félig-nyílt formája a foglalkoztatásnak, a munkavállaló vállalaton belüli megtartását elősegítő átképzési, átszervezési szakasz. Ennek speciális formája a pénzzel támogatott egyéni munkatréning (*on-the-job-training*), azaz olyan képzés, mely egy adott munkahelyen történik, és a képző vállalat ezért állami támogatást kap. Ezzel jelentős költségeket lehet megtakarítani (felszerelések vásárlása), és a fogyatékkal élő számára is kiváló átmenetet biztosíthat a munkanélküliség és a nyílt munkaerőpiac között.
- A *szociális foglalkoztatás* olyan foglalkoztatási forma, mely állami rendelkezés alapján közérdekű cél érdekében több embert (pl. fogyatékkal élőket) foglalkoztat. Ez a forma hazánkban inkább a félig-nyílt foglalkoztatásnak felel meg. Kutatásaim során főképp önkormányzatok által működtetett szociális foglalkoztatókat találtam, melyeket azóta többször átszerveztek piaci, vagy nonprofit szervezetté, és a foglalkoztatottak nem kizárólag megváltozott munkaképességűek, hanem szociális gondozásra szoruló személyek. Ebben az esetben a foglalkoztatás alapvető célja maga a rehabilitáció, és emellett másodlagos szerepe van a gazdasági szempontoknak.

A foglalkoztatási formákhoz kapcsolódó alapvető kérdés, hogy a megváltozott munkaképességűek közül ki rehabilitálható és milyen formában. A védett foglalkoztatás leginkább súlyosan károsodott személyek számára jelent rehabilitációt, akik számára az átlagosnál kisebb gazdasági teljesítmény is jelentős személyi erőfeszítéssel jár. A félig védett foglalkoztatás nincs pontosan definiálva, sok helyen a nyílt foglalkoztatásra való felkészítés megvalósítását jelenti. A nyílt foglalkoztatás pedig leginkább azoknak az embereknek megfelelő, akiknek egészségkárosodásukból kifolyólag munkaképességük csak kis mértékben módosult (pl. egy kerekesszékes programozó számára akadálymentes környezet felállítása szükséges csak).

Azonban a munkaerő-piaci rehabilitáció célja nem csak az egyéni rehabilitáció, vagy a pénzkereset, hanem a társas integráció és a toleráns percepció kialakítása is. Éppen ezért a felsorolt foglalkoztatási formák közül a visszailleszkedés, azaz a rehabilitáció helytelen formájának nem kizárólag azt tekintem, amely a fogyatékkal élő képességeit figyelmen kívül hagyja vagy alulfizeti, hanem azt is, amely a munka világába valamilyen látszólagos beilleszkedést teremt, és a társadalomba való beilleszkedést szinte alig teszi lehetővé. Leginkább a védett műhelyekre jellemző a kedvezőtlen, vagy hátrányos módja a beilleszkedésnek, különösen akkor, ha ez egy bentlakásos intézmény kerítésén belül valósul meg. Ebben az esetben a fogyatékkal élő ember munkahelye és lakhelye egy helyen van, napjainak nagy részét fogyatékkal élőkkel és az őket kiszolgáló személyzettel tölti, az intézményi szabályoknak megfelelően. A védett foglalkoztatásnak van előnye is, az hogy munkát, tartalmas napi elfoglaltságot és jövedelem-kiegészítést biztosít a munkavállaló számára.

Kedvezőbb beilleszkedési formának tekinthető a védett műhely nem bentlakásos intézményi háttérrel, illetve a szociális foglalkoztatás. Itt a munka világában részt vesz a fogyatékkal élő, és ugyan főként más fogyatékkal élőkkel és kisegítő személyzettel találkozhat, de van önálló szabadideje, mozgástere, „egészségesekkel” találkozhat. Az enklávét, a puffer foglalkoztatás és az *on-the-job-training* foglalkoztatási formák már egyáltalán nem mondhatóak helytelen vagy kedvezőtlen beilleszkedési formának, amennyiben a továbbfoglalkoztatás lehetséges, mert mindkettő átmenetet biztosíthat a nyílt munkaerőpiacra. A nyílt munkaerő-piaci foglalkoztatás illetve az önfoglalkoztatás a rehabilitáció végét és az integrációt jelentheti.

A megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának törvényi szabályozása 2007-2010 között többször változott, azonban mindegyik célja elviekben ugyanaz volt: a munkaerő-piaci (re)integráció elősegítése. Scharle 2010-es kutatása ezeknek a törvényi változásoknak a hatását vizsgálta, és eredményei szerint *„a védett- és a kiemelt akkreditációval rendelkező szervezetek többsége ugyan formálisan teljesíti a jogszabályi előírásokat, de szegregált módon foglalkoztatja megváltozott munkaképességű dolgozóit és nem nyújt a nyílt munkapiaci elhelyezkedést közvetlenül segítő szolgáltatásokat. A rehabilitációs szolgáltatók lényegesen eredményesebbek: a hozzájuk kerülő ügyfelek 30-50-szer nagyobb eséllyel kerülnek állásba, mint a támogatott foglalkoztatottak alkalmazottai. A legjobb szolgáltatók ügyfeleik 33-49 %-át a nyílt munkapiacra tudják elhelyezni”* (Scharle 2011:5).

A megváltozott munkaképességűek és a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak nyílt, félig-nyílt munkaerő-piaci reintegrációjának elősegítése Magyarországon alapvetően a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat feladata lenne. Az itt bemutatandó magán munkaközvetítő irodák azért létesültek, mert az NFSz (akkori ÁFSz) működését hiányosnak, szakszerűtlennek ítélték meg a felhasználók és a velük kapcsolatban álló, többnyire szociális ellátórendszerben dolgozó szakemberek. Az állami munkaerő-közvetítő irodák, ha tudnak a közelben található magán munkaerő-közvetítő irodáról, oda küldik klienseiket. A pszichiátriai betegek diagnosztizáltak esetében az ilyen típusú munkába állítás még csak szórványosan van jelen Magyarországon, és azon belül is főként Budapesten jellemző. (Más megváltozott munkaképességű csoportok számára elterjedtebb a nyílt munkaerő-piaci közvetítés.) A konkrét foglalkoztatási formáktól függetlenül az irodák célja az integráció, különösen a munkaerő-piaci integráció.

Magyarországon a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak munkavállalásáról két forrást lehet ismertetni. A megváltozott munkaképességűek munkaerő-piaci kirekesztettségét igazolja a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet jogelődje, a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet és a TÁRKI közös kutatása, mely az akadályozott/megváltozott munkaképességű népesség körében végzett kutatást 2010-ben. Ebben a kutatásban azokat kérdezték meg, „akik rendelkeznek egészségkárosodásukat igazoló orvosszakértői véleménnyel. Összesen 2045 kérdőív készült a 18-62 éves, magánháztartásban lakó népességből a szűrőszempontok szerint kiválasztott válaszadók körében” (Gábos–Tátrai 2011:5). Az eredmények szerint az egészségkárosodottak 15%-a dolgozik, és háromnegyedük nyugdíjas. A mintában „*sajátos érzelmi, idegi vagy pszichés állapotot a megkérdezettek 38%-a említett, mint ami őt (legalább kismértékben) jellemzi*” (Gábos–Tátrai 2011:6). Közülük 72-en (12,5%) dolgoznak, tehát az egészségkárosodott népességen belül is alulreprezentáltak a munkaerőpiacon.

Ezen kívül a 2011. II. negyedévében készült Eurostat által koordinált ad hoc modulból lehet információt gyűjteni a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásáról. A felvétel olyan 15–64 éves népesség körében történt, akik tartósan fennálló egészségi problémával, betegséggel, illetve egyéb (testi, érzékszervi, értelmi stb.) korlátozottsággal élnek. „*2011-ben a 15–64 évesek 21,5%-a, összességében 1 millió 439 ezer fő számolt be tartósan, legalább hat hónapig fennálló egészségi problémáról, betegségről. [...] A testi, érzékszervi, értelmi, illetve egyéb korlátozottságról szóló kérdésre adott válaszban 13,6%, mintegy 910 ezer fő – 419 ezer férfi és 491 ezer nő – számolt be érintettségéről*” (KSH 2012:3). Az adatokból kiderül, hogy a pszichiátriai betegségek közé sorolható krónikus szorongás, depresszió, migrénes fejfájás Magyarországon tipikusan női (73,2%) betegség (KSH 2012:3), a vizsgált populációban az egyéb idegrendszeri, lelki, mentális megbetegedések a 8. leggyakrabban előforduló betegségcsoportot jelentik. Megváltozott munkaképességűnek tekintették azokat a válaszadókat, akik úgy érzik, hogy „*munkaerő-piaci jelenlétét egészségi állapotuk valamilyen mértékben hátrányosan befolyásolja*” (KSH 2012:6). Munkaerő-piaci részvételük alacsony, „*aktivitási arányuk 24,1%-ot ért el, amíg a változatlan munkaképességűeké 67,8%-ot, foglalkoztatási arányuk 18,1%, munkanélküliségi rátájuk pedig 24,9% volt, szemben a változatlan munkaképességűeket jellemző 60,8%-os, illetve és 10,2%-os értékkel*” (KSH 2012:7). Ennek megfelelően alakul megélhetési forrásuk is, a megkérdezéskor kevesebb, mint egyötödük (139 ezer fő) dolgozott, és ebből 51 ezren egyéb juttatásban is részesültek, többségük (628 ezer fő) a társadalombiztosítási és szociális ellátórendszerekből származott, míg „*113 ezer fős sokaságának megélhetési forrása nem ismeretes*” (KSH 2012:11). Az egyes betegségtípusokról az derül ki, hogy bizonyos betegségtípusok meglete esetén magasabb, míg más betegségek esetén jóval alacsonyabb a foglalkoztatási ráta. Tipikusan a mozgásszervi problémák nem jelentenek akadályt a munkavállalásban (41,9%-uk dolgozik), míg az idegrendszeri eredetű problémák jelentős akadályokat jelentenek (mindössze 5,8%-uk dolgozik).

Mindezekkel összecseng az a társadalombiztosításra vonatkozó 2008-as adat, mely szerint az újonnan megállapított megváltozott munkaképességűek között a harmadik leggyakoribb okként a mentális és viselkedési zavarok fordulnak elő, de 39 évesnél fiatalabbak esetében ez a vezető rokkantossági indok (Lakatos–Tokaji 2009:72).

A pszichiátriai diagnózissal élők tehát jórészt inaktívak, munkaerő-piaci helyzetük rosszabbnak és kilátástalanabbnak tekinthető, mint más megváltozott munkaképességű vagy egészségkárosodott csoportoké. Ennek több oka is lehetséges, úgymint a nem hatékony egészségügyi és társadalombiztosítási rendszer, a velük szemben tanúsított kirekesztő munkatársi és munkavállalói attitűd, a rugalmatlan munkaerőpiac, és a munkaerő-piaci reintegrációt előkészítő képzések hiánya.

ÚTBAN AZ INTEGRÁLT FOGLALKOZTATÁS FELÉ – KÉT ESET A CIVIL/NONPROFIT SZÉKTORBÓL

Magyarországon a munkaerő-piaci rehabilitáció kérdése a 2000-es évek után került előtérbe, főképp a fenntarthatatlan nyugdíjrendszer következtében. Az érintettek munkavállalásában szerepet játszó intézmények struktúrájának megváltoztatására folyamatosan történtek kísérletek, azonban lényegi változás nem történt.

Az integráció és a munkaerő-piaci aktivitás felé terelő változások kulcsát a pszichiátriai diagnózissal élők ellátásában részt vevő személyek tevékenységében, és civil/nonprofit szervezetek működésében lehet megjelölni. Ezeknek az embereknek és szervezeteknek a tevékenységét a szociális feladatok államtalanítása mellett tehát az újító szemlélettel lehet jellemezni.

Magyarországon 1989 után számos területen, köztük a szociális szférában is elindult az úgynevezett államtalanítás, azaz a decentralizáció, melybe az általam bemutatott két alapítvány is bekapcsolódott. Mindkét alapítvány, ahol az esettanulmányok készültek budapesti székhelyű.

Mindkét alapítvány esetében interjúztam munkaerő-piaci esetmenedzserrel, illetve munkaerő-piaci integrációért felelős szakemberrel, az egyik alapítvány pszichiáterével és ügyvezetőjével, illetve az egyik alapítványhoz kapcsolódó önkormányzat szociális referensével, és természetesen magukkal a kliensekkel. Az interjúkat Légmán Annával készítettük 2007-2009 között, és mindkét helyszínre többször tértünk vissza, ahol résztvevő megfigyelést is végeztünk, és lejegyzeteltük tapasztalatainkat. (A következőkben a 19. oldalon található ábra számozását alkalmazom.) Mindkét szervezetnél jelenleg is működnek a nappali ellátást nyújtó és a munkaközvetítő szolgáltatások.

1. eset: Önkormányzattól függetlenül működő alapítványi munkaközvetítő iroda

Ez az alapítvány 1995-ben alakult, hivatalosan 1996-ban lett bejegyezve. Szellemiségében, céljaiban kapcsolódik egy nemzetközi kezdeményezéshez. A mozgalom szellemiségét egy pszichiáter és a hozzá kapcsolódó főként szakemberek (szociális munkások, szociológusok, pszichológusok) honosították meg. Maga az alapítvány létrehozását egy mentális problémák tekintetében érintett család és három piaci cég szervezte meg (ebből kettő már nem létezik). Az alapítvány működése számos területen újítást hozott a magyar pszichiátriai ellátórendszerben. Maga az alapítvány szemlélete is újdonságnak számított, melynek lényege abban áll, hogy a pszichiátriai betegséget nem betegségként, hanem állapotként kezelik, és céljuk ezeken az állapotokon való átsegítés, a tartós és sok mellékhatással járó gyógyszeres kezelés és kórházi ápolás elkerülése. Az alapítványt olyan személyek működtetik, akik egyetértenek ezzel a szellemiséggel, önkéntesként bárki csatlakozhat a szervezethez, tehát ilyen értelemben nyitott. A mentális beteget önálló életvitelében és a hospitalizáció elkerülésében támogatják, valamint a meglévő képességeik, kapcsolataik megtartásában és felhasználásában nyújtanak segítséget. (Elkísérik hivatalos ügyet intézni, segítik az álláskeresésben, szabadidő eltöltésében, információt nyújtanak neki különböző ellátásokról, problémamegoldó beszélgetéseket folytatnak.) Természetesen klienseik állapotától függően együttműködnek az egészségügyi ellátórendszerrel. Mindezt úgy, hogy bevonják a mentális beteg családját, környezetét, önkéntes segítőket, és ha szükséges, a családdal is folytatnak szociális, támogató munkát.

Az alapítvány mindezt különféle, akkor még törvényben nem nevesített, tehát teljesen új, pszicho-szociális rehabilitációs ellátásokban szervezte meg. Kezdetben az életvitelt támogató nappali klubokat, családi tanácsadó szolgálatot működtettek,

majd mobil krízis szolgálatot, intenzív esetmenedzsmentet hoztak létre. 2002-ben ezt a fajta ellátást finanszírozta az állam is egy modellkísérlet keretében, majd ez az ellátási forma „törvényesítve” lett, mint közösségi ellátás bekerült a kötelezően ellátandó szociális szolgáltatások közé. 2005-től kaptak először állami normatívát. Majd maga az alapítvány sikeres forrásteremtést követően saját irodát nyithatott a belvárosban. Az alapítvány működésének finanszírozása állandó kérdés, az egészségbiztosítási norma mellett jelentős forrás származik pályázati pénzekből, adományokból.

Az alapítvány nem csak szellemiségében nyitott, hanem területileg és közösségleg is integrált, fizikailag egyértelműen elhatárolódott az egészségügyi környezettől. Családsegítő szolgálatokat kerestek meg, és azok, akik az alapítvány szellemiségével, célkitűzéseivel egyetértettek, ingyen felajánlották helyiségüket a klubok üzemeltetésére. A nappali ellátás azóta is önkormányzati tulajdonú helyiségekben, a kliensek lakókörnyezetéhez közel (az egyik egy panellakótelep földszinti lakásában) található. Az alapítvány célja nem csak a mentális problémákkal élők támogatása, hanem a társadalmi véleményformálás is.

Az alapítványon belül létrehoztak egy olyan munkacsoportot, mely a megváltozott munkaképességű, pszichiátriai problémában érintett emberek nyílt munkaerő-piaci reintegrációjára szakosodott. Kezdetben négyen működtették ezt a csoportot, és pályázati pénzekből finanszírozták tevékenységét. A szolgáltatás annyira népszerű volt, hogy külön irodát béreltek és az alapítványon belül önálló pozíciókat hoztak létre.

Az alapítvány munkaerő-piaci reintegrációjának két alapvető feladata van. A pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak felkészítése a munkaerőpiacra, ami különösen indokolt és szükséges akkor, ha hosszabb időt kórházban, vagy otthon „pihenéssel” töltöttek, ami növeli a bizonytalanságérzetüket és rutintalanságot jelent a munka világában. A másik feladat az álláskeresésben való segítség, valamint munkáltatók felkeresése. Továbbá segítenek a munkavállaláshoz szükséges iratok – NRSZH, APEH kártya, gondnok – beszerzésében is. Ha a kliens felkészültnek érzi magát az álláskeresésre, akkor irodai háttérrel biztosítanak neki, online, vagy újságból böngészheti a konkrét álláshirdetéseket, telefonokat, maileket intézhet onnan. Valamint megpróbálják tartani a kapcsolatot a kliensek pszichiátereivel is, ugyanis a gyógyszereszt szükséges úgy beállítani, hogy ne akadályozza a munkavállalást.

Az alapítványnak alapvetően három nehézséggel kell szembenéznie; a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltakkal kapcsolatos előítéletekkel, a rokkantosság, leszázalékolás⁹ és a megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató szervezetek állami támogatásának¹⁰ visszaszűkülésével.

⁹ Ugyanis „enyhébb”, ám igen gyakori orvosi diagnózis esetén (neurózis, depresszió) csak 50%-ban százalékolják le klienseiket, ami után nyugdíj nem jár, csak szociális járadék, és ráadásul a foglalkoztató is jóval alacsonyabb állami dotációt kap. Így a kettős akadályok mellett még egy következő is nehezíti a munkavállalást, ugyanis a szociális járadék mellett maximum napi 7 órában lehet dolgozni. Tehát, ha a kliens nem szeretne elesni a járadéktól, akkor mindenképpen be kell vallania a leszázalékolást az állásinterjún. Így, ha valakiről a munkáltató nem tudja, hogy pszichiátriai diagnózisa van és az előítéletei nem kezdnek el munkálkodni, akkor magának az álláskeresőnek kell megmondania, ami gyakorlatilag teljesen ellehetetlenítheti az álláskeresést. (Elviekben tilos megkérdezni az állásinterjún, hogy miért van leszázalékolva a pályázó.)

¹⁰ 2007-ben a dotációs finanszírozás szabályozása annyiban nyitottá vált, hogy a dotációt igénylő akkreditációs tanúsítványt már nem csak célszervezet igényelhet. Azonban ezzel annyira bonyolult és aprólékos adminisztráció jár együtt (folyamatosan gondozási tervet kell készíteni, és értékelni annak megvalósulását, amit a szociális foglalkoztatóban két erre szakosodott kolléga végez), hogy a munkaközvetítő iroda sem tudja átvállalni, így szinte kizárólag olyan cégek vállalják ezt fel, akik eleve megváltozott munkaképességű személyek foglalkozására szakosodtak.

Maga az alapítvány munkaerő-piaci irodájának tevékenysége bizonytalan forrásokból, bizonytalan, és államilag alig-alig támogatott célcsoporttal és céllal dolgozik. Azonban célcsoportjukkal, az alapítvány tapasztalatai szerint, a hivatalos munkaerő-közvetítő irodák nem tudnak mit kezdeni, ha klienseik egyáltalán eljutnak odáig.

„Egy fillér állami pénz nincs az alapítványban. A foglalkoztatási programokat sem támogatja. Azt mondják, ott vannak a Munkaügyi Központok, azok ellátják ezt. Ez azonban nem igaz. Rehabilitációs Információs Centrum (RIC) az kb. 4%-os hatékonysággal dolgozik, mi 25%-ossal. Ez a munkába állítási hatékonyság. Ennek ellenére mi nem kapunk pénzt az államtól, ők kapnak. Az állam szempontjából a foglalkoztatáspolitikai kimerül annyiban, hogy a célvállalatoknak adunk dotációs pénzt.” (alapítvány munkaerő-piaci integrációért felelős szakembere)

A rehabilitáció és az álláskeresés területén 2007-ben 20-30%-os sikeres kiközvetítési rátával dolgoztak. A legnagyobb probléma, amivel a munkaközvetítő iroda sem, és klienseik sem tudnak mit kezdeni, a munkaerőpiacon tapasztalható stigmatizáló attitűd.

„Vannak dolgok, amihez nem kell pénz, a stigma meg a presztízs.” (alapítvány pszichiáttere)

Éppen ezért a munkahelyek feltárása, a munkaközvetítés is speciálisabb, nagyobb odafigyelést igényel. Az egyik járható út, hogy maga az iroda keres fel cégeket, már kialakultak állandó kapcsolataik, a másik pedig a kliensek kapcsolathálójának feltérképezése, és az ott rejlő álláslehetőségek felkutatása. Az iroda tapasztalata az, hogy a kis és középvállalkozások általában jobban befogadják a fogyatékkal élőket, és tolerálni tudják nehézségeiket, odafigyelnek rájuk. A multinacionális cégek ehhez túlságosan nagyok, személytelenek, az állami szféra pedig nem fogadja szívesen a pszichiátriai diagnózissal élőket a munkaközvetítő iroda tapasztalata szerint.

A céljuk az, hogy az első munkahelyeket még ők szerezzék, de aztán klienseik „saját lábukra” állva tudjanak megmaradni a munkaerőpiacon. A már elhelyezett klienseket továbbra is mentorálják, tartják a kapcsolatot, ha a kliens igényli, illetve tapasztalataik szerint általában jelentkeznek is, hogy hogy érzik magukat, milyen a munkahely, valamint a cégek is vissza szoktak jelezni, akkor is, ha valami probléma volt.

2. eset: Önkormányzathoz kötődő alapítványi munkaközvetítő iroda

Ebben az esetben egy alapítvány egyszerre lát el a törvényi szabályozás szerint kötelező (államtalanítás) és egy nem kötelező (újító) feladatkört. A szociális törvény előírja, hogy a 10 000-nél nagyobb lélekszámú településeken a pszichiátriai betegek nappali ellátását nyújtó intézményi feladatokat (napközbeni tartózkodás, sport, kulturális programok, képzés, képességfejlesztés, pszicho-szociális gondozás) el kell látni, és ezt egy budapesti kerületben egy alapítvány végzi. A hivatalos és kötelező kerületi tevékenysége mellett azonban felvállal több olyan tevékenységet, melyet nem az önkormányzat finanszíroz és nem kötelező jellegű. Ilyen a közösségi pszichiátriai gondozás, ami nem kötelező jellegű, de normatív támogatást élvez, meghatározott összeg alapján.

Ezt az alapítványt maguk a nappali ellátást végző szakemberek hozták létre 1999-ben, ami a közösségi feladatok ellátásán túl munkarehabilitációs tevékenységet, és szociális szakemberek számára továbbképzést végez. Az alapítvány működése tehát erősen kötődik a gondozóhoz, sok esetben az alapítvány munkatársai is ellátják a gondozóbeli feladatokat és

fordítva, a munkavégzés helye pedig értelemszerűen ugyanaz. Szinte csak a fizetésből lehet tudni, melyik munkatárs hol dolgozik.

A klub igen népszerű, nyilvántartásuk szerint összesen 814 ember jár ide. Tehát egy alapítvány a kötelezően ellátandó feladatokkal párhuzamosan a saját erőforrásait, tudását, küldetéstudatát, karitativitását felhasználva extra feladatok (mint pl. az álláskeresés) ellátására pályázik.

A gondozottak esetében itt is a közösségi pszichiátria szemlélete kap teret, a nappali ellátás helyszíne itt is egy lakótelepi ház földszintjén található. Kihasználva a lehetőséget céljaik megvalósításához, a közösségépítéshez, kiadják helyiségeiket lakógyűlésre, és nem csak a gondozottak, hanem bárki használhatja számítógéptermeiket, büféjüket.

Mindenkiről, aki ide gondozottként bekerül, gondozási tervet készítenek, és aki egyéni célként a munkavállalást is megjelöli, az bekerül a munkaerő-piaci programba. Foglalkoztatnak külön munkaerő-piaci rehabilitációs esetmenedzsert, munkapszichológust és állásfeltárót is. A gondozási terv része az egyéni felmérés (szociális háttér, képességek, végzettség, preferált munka stb.), és ennek alapján elkészül egy személyre szabott munkakeresési terv. Tapasztalataik szerint a gondozottak többnyire félnek attól, hogy fogják megállni a helyüket egy integrált munkahelyen. A programba bekerült személyeknek tréningeket (kommunikációs, problémamegoldó, stresszkezelő) tartanak, akárcsak a másik alapítványnál. Ez az alapítvány is működik állásfeltáróként, tehát innen is lehet telefonálni, interneten böngészni az álláshirdetéseket. Ha valakinek sikerül elhelyezkednie, utógondozást is végeznek, amíg a kliens igényli. Tehát az egyéni rehabilitáció megvalósulására is van lehetőség, hasonló eszközökkel, mint a másik alapítványnál. Ezeket a tevékenységeket Európai Unió pályázatokon elnyert pénzből finanszírozzák.

A munkarehabilitációs programot eleinte még meghirdették, de aztán annyi jelentkező volt, hogy sürgősen le kellett állítani, és felhagytak ezzel. Alapvetően a Munkaügyi Központból, a kerületből, a gondozóból és a közeli kórházból érkeznek klienseik, és szerződéses viszonyban együttműködnek a Kerületi Pszichiátriai Gondozóval is.

„Azt vettük észre, hogy sok szakember van nálunk, aki jó szakmával bír és az most is működik, hogy elmennek egymáshoz villanyt szerelni, vizet szerelni, festeni, és akkor azt találtuk ki, hogy belőlük egy ilyen szakembergárdát összehozni, akkor ők a betegeknek, és a környék nem túl gazdag embereinek piaci ár alatt tudnak dolgozni.” (alapítvány esetmenedzsere)

Az egyéni rehabilitáció tehát a kliensek közötti csereviszonyokban is megjelenik, és ezt, valamint a helyi igényeket és lehetőségeket ismerve és felhasználva szerveznének egy brigádot. A munkaerő-piaci reintegrációt ez az alapítvány némileg másképp kezeli, sokkal aktívabban, tevékenyebben irányítja, azonban ezzel inkább a félig-védett munkavállalás felé tereli klienseit. Ezzel összecseng, hogy ez az alapítvány akkreditáltatta is magát, mint foglalkoztató, így ennek keretén belül itt megtalálhatóak a törvényben felsorolt foglalkoztatási formák: a fejlesztő-felkészítő foglalkoztatás (5 fő), a munkarehabilitáció (5 fő) és a nyílt munkaerő-piacra történő felkészítés (40 fő). Alapvetően itt az utóbbi dominál, és a fejlesztést is szó szerint értik, tehát nem a házon belüli munkákat végeztetik el gondozottaikkal, hanem kifejezetten azokat, melyekkel olyan tudást szerezhetnek, amit a nyílt munkaerőpiacon is tudnak használni (pl. számítógép használata). Mint alapítvány saját maguk is foglalkoztathatnak, így szeretnék teljesen nyitottá tenni büféjüket, ahol a fejlesztő- felkészítő foglalkozás keretében felszolgálat gyakorolhatnának klienseik, valamint a büfé az antistigma programjuk része is lenne.

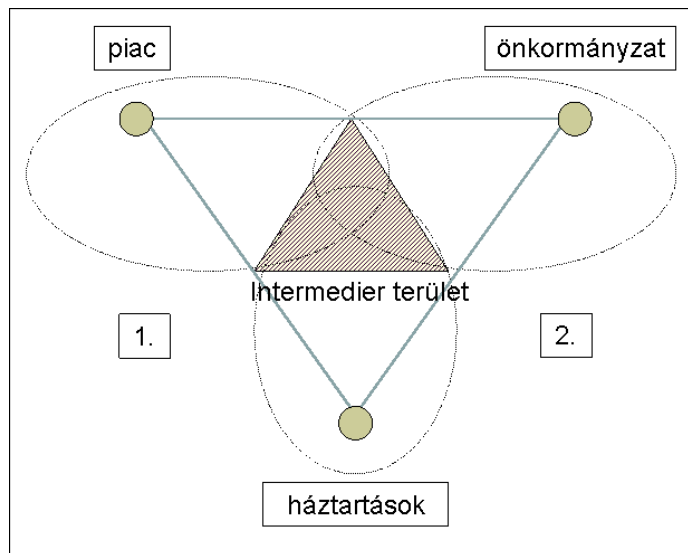
Az állásfeltáró szakemberük szintén egy pszichiátriai betegnek diagnosztizált, aki korábban vállalkozó volt, és maga is szerződésben állt egy szociális foglalkoztatóval. Klienseik többségét betanított vagy szakmunkásként tudják elhelyezni a szolgáltatóiparban, vagy építkezéseken.

„Nem értem azt a metódust, hogy én nem vagyok magán munkaközvetítő, a munkaügyi központ tudja, hogy én működöm, és pszichiátriai betegekkel foglalkozom, és ideküldi a beteget. A pénzt, viszont amit kap ezért, hogy rehabilitációs állásokat tárjon fel, azt viszont nem küldi át. Ott marad náluk egy rakás olyan pénz, ami nem őket illeti meg. (az alapítvány munkaerő-piaci szakembere)

Ebben az esetben tehát egy államilag finanszírozott szociális ellátás adta erőforrások kihasználásával hoztak létre egy alapítványt, mely a nyílt, félig-nyílt munkaerő-piaci elhelyezést támogatja. Vagy másképpen fogalmazva, egy már meglévő struktúrát lassan, folyamatosan, belülről, a külső környezeti hatások mentén, azonban a régi kereteket megtartva kezdtek el átalakítani újító szemlélettel.

Összefoglalásul tehát megállapítható, hogy mindkét alapítvány megalakulásakor valamilyen állami vagy önkormányzati szociális feladatot átvállaltak, azonban szervezeti, támogatási szinten és a szociális innováció területén is különböző módokon. Ezt a sokféleséget illusztrálom Adalbert Evers jólétmix koncepciójára (1995) támaszkodva, amelyben a civil/nonprofit szféra, az állam, a piac és a háztartások közti viszonyrendszer is megjeleníthető. Itt a háztartások, a magánemberek aktív szereplői a gazdasági tevékenységeknek, melyet sokféle szerep és kapcsolatrendszer jellemez, és melynek mentén megragadhatóak az integrációt elősegítő változások is.

1. ábra. Az önkormányzati, piaci, magán és a civil/nonprofit szféra kapcsolatai a pszichiátriai betegek munkaerő-piaci reintegrációjában

Az eredeti ábrán a piac és a háztartások mellett az állam szerepelt, én ezt kicseréltem az önkormányzatra. Az intermedier terület a civil/nonprofit szférát jelenti, melyet akaratlagosan nem tüntettem fel, mert a bemutatásra kerülő szervezetek korántsem biztos, hogy függetlenek és tartósak. Mindez azért szükséges, mert a személyes viszonyok mentén átalakuló intézmények a helyi önkormányzatok esetében aktívabbak. Valamint az eredeti ábrán nem szerepelt halmazábra,

mely esetemben a sajátos magyar civil/nonprofit szféra fejlődését, és az államtalanításban való szerepét, valamint az integrációt elősegítő tényezők megjelenését is illusztrálja.

Az esettanulmányok elemzése – következtetések

„Hegyesi Gábor 1991-es megállapítása még most is megállja a helyét, miszerint a gyenge piaci szektor, a tömeges igény a szociális szolgáltatások iránt, csak úgy tud civil/nonprofit szervezeteknél életben maradni, ha az állami szociálpolitika támogatja” (Bartal 2005). Harsányi (2003) hívta fel a figyelmet arra, hogy az állam határozza meg a nonprofit szféra működéséhez szükséges politikát, a prioritásokat, finanszírozást, így maguk a szervezetek és klienseik is erősen függnék az államtól. Bartal szerint a hazai nonprofit szektor leginkább az állammal való viszony intézményesítésében és intézményesülésében fejlődött a legtöbbet, még ha nem tudatos módon is (Bartal 2005).

A magán munkaközvetítő irodát önkormányzattól függetlenül üzemeltető alapítványt (1. eset) egy érintett család hozta létre, saját vállalatuk tőkéjét biztosítva ehhez. Az interdependencia elmélet (Salamon 1991) értelmében ebben az esetben tehát a háztartási humántőke és a vállalati pénzügyi tőke, és a „lelkes szakmai gárda” egymásra találása hívta életre az alapítványt, bár a vállalatok az alapítvány üzemeltetésében ma már nem vesznek részt. Az alapítvány működése és finanszírozása is többrétű. Szerződésben áll önkormányzattal – tehát az államtalanítási folyamatokba is bekapcsolódott – és ez a tevékenysége az állami/önkormányzati támogatás nélkül nem lenne fenntartható. A munkába-állítási programjukat viszont szinte teljes mértékben pályázati pénzekből finanszírozzák, tehát ez a tevékenység állami támogatástól függetlenül is életképes. Itt tehát a piaci, a szakmai és a magánszféra találkozása működteti az intermedier területet megtestesítő alapítványt.

Az önkormányzathoz kapcsolódó munkaközvetítő iroda (2. eset) viszont erősen kapcsolódik és függő helyzetben van egy önkormányzattól, tehát tényleges státusa leginkább a nemzetközi szakirodalomban használt ún. „fél-állami” („Quango” - *Quasi-Autonomous Non-Governmental Organizations*) jelleggel ragadható meg.¹¹ Azaz az alapítvány tevékenysége kizárólag úgy valósulhat meg, hogy az önkormányzat törvényesen kiszervezheti a feladatot, vagy saját berkein belül alapítványt hoz létre, melyet pályázati forrásokból fenntarthat. Azaz ebben az esetben az alapítványban és a gondozóban dolgozó szakemberek kreatívan használják a civil/nonprofit és az állami szektorba tartozó erőforrásokat a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak társadalmi integrációjának előmozdítása érdekében. Itt azonban nem csak az anyagi, hanem a humán erőforrásoknak, kapcsolatoknak is nagy jelentősége van (jóléti pluralista koncepció), amennyiben az egyes személyi átfedések szervezeti kapcsolatokká alakulnak, azaz az informális viszonyok formálissá válnak, melyeken keresztül megvalósulhatnak az integrációt megteremtő intézmények.

Ezekben az alapítványokban a háztartások aktív szereplőkké váltak, hiszen mindkét munkaerő-közvetítő iroda nagyon népszerű, tehát sokan választják az általuk nyújtott szolgáltatásokat.

Bocz (2009) szerint a civil/nonprofit szektor egyik típusa a „*kielégítetlen keresletre történő reagálás, az alternatív szolgáltatói szerepkör*” (Bocz 2009:130), mely ugyan igaz mindkét alapítványra, azonban ezekben az esetekben újításról,

¹¹ Figyelembe kell azonban venni, hogy Magyarországon bizonyos nonprofit szervezeti formák (pl. közalapítványok) alapítója csak állami és/vagy önkormányzati szervezet lehet, és a magyarországi gyakorlat úgy alakult, hogy e szervezeteket is a szektorba sorolják (Bocz 2009:48).

innovatív kogníciókról is beszélhetünk, amennyiben nem csak egyéni, hanem közösségi szinten is változást szeretnének eszközölni ezek a szervezetek.

A vizsgált esetek közül az *inkrementális változást* megtestesítő gondozó (2. eset) és az azon belül működő alapítvány igazodik a szabályozás megváltozásához, amennyiben az érdekeinek megfelel (önálló életvitel és nyílt munkaerő-piaci foglalkoztatás elősegítése). Ezen felül az intézményi működés az alapítvány működtetőinek újító szellemiségét tükrözi, amennyiben a kötelező feladatokon kívül is „gondolkodnak”, extra tevékenységeket, szolgáltatásokat szerveznek klienseik számára, és mindezt pénzt is szereznek. A gondozó és az alapítvány szakemberei a kialakult és a szabályozás adta keret „rendszerén” belül változtatnak. Ezzel szemben az önkormányzattól függetlenül működő alapítványi munkaközvetítő iroda (1. eset) *radikális változás* megtestesítője, amennyiben anyagilag függetlenül (természetesen, amennyiben céljaikkal megegyezik, kihasználják az állami kedvezményeket, lehetőségeket) a munkaerő-piaci és közösségi reintegrációt szolgálva, és ezzel mintegy teljesen új nézőpontot hozva a pszichiátriai betegek diagnosztizáltak életében, és megítélésében.

A változások eredményességének egyik kulcsa az intézmények közötti kapcsolat, mely sok esetben személyi átfedéseknek köszönhető. Ezeknek egy sajátos megvalósulása tapasztalható Magyarországon. A civil/nonprofit szervezetek céljaikban (pl. szociális gondoskodás), irányítási elveikben (pl. menedzsmentépítés), cselekvési racionalitásban a civil, piaci és az állami szektor elemeit is alkalmazzák (Bartal 2005). Ez a hibrid jelleg megjelenik a szervezetek működtetésében is, és más intézményekkel való kapcsolat eredményességében, az új útvonal kiépítésében is. A változás tehát informális úton indul el és a formális szabályozókra gyakorol hatást.

HIVATKOZÁSOK

Bartal A. M. (2005) *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest: Századvég.

Bocz J. (2009) *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. Doktori disszertáció. Budapest: Corvinus Egyetem Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet. Hozzáférhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf Letöltve: 2014-04-06.

Bulyáki T. – Harangozó J. – Falloon I. R. H. (2002) *Hatékony munka-rehabilitáció pszichiátriai és pszichoszociális problémákkal élők számára*. Budapest: Ébredések Alapítvány.

Czakó Á. (2009) 2 in 1? Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért. *BUKSZ - Budapesti Könyvszemle* 1. Hozzáférhető: <http://buzsz.c3.hu/1001/12ossztart.pdf>. Letöltve: 2014-02-13.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Evers, A. (1995) *Eltolódások a jólétmixben*. In: Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula. 605-632.

Fülöp S. (2002) *A civil-nonprofit szektorba tartozó szervezetfajták*. In: Bíró E. *Nonprofit szektor analízis. A civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. Budapest: EMLA Egyesület. 171-173.

Gábos A. – Tátrai A. (2011) *Az egészségkárosodott népesség helyzete Magyarországon*. Budapest: TÁRKI - Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.

Gere I. (2009) *Állami támogatások és célszervezetek az ezredforduló rendszerének tanulságai*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. Forrás: <http://mek.oszk.hu/09600/09635/09635.pdf> Letöltve: 2014-04-08.

- Grammenos, S (2003) *Illness, disability and social inclusion*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
Hozzáférhető:
<http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDQQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.eurofound.europa.eu%2Fpubdocs%2F2003%2F35%2Fen%2F1%2Fef0335en.pdf&ei=mQVBU4j2BlbnywOqi4KwAg&usg=AFQjCNE1KJDX0ksRmFl4j1kFV6KjRpvw&sig2=cceBul7fk5NZX59Z3pkw3A&bvm=bv.64125504,d.bGQ> Letöltve: 2014-03-01.
- Harsányi L. (2003) *Nonprofit szolgáltatások*. In: Papp I. (szerk.) *Szolgáltatások a harmadik évezredben*. Budapest: Aula – BKA. 153-185.
- Hegyesi G. (1991). Integrációs modellek és nonprofit szektor. *Esély* 1. 4-10.
- Jahoda, M. (1981) Work, employment, and unemployment. Values, theories, and approaches in social research. *American Psychologist*. 36. 184-191.
- Kálmán Zs. – Könczei Gy. (2001) *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Krémer B. – Bói K. – Kurucz E. – Mód P. – Ottucsák M. – Pál Zs. (2010) Issue-paper: A társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett csoportok (romák, megváltozott munka-képességűek) empirikus kutatása elé. Kézirat.
- KSH (2012) *Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon, 2011*. Hozzáférhető:
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/megvaltmunkakep.pdf> Letöltve: 2014-02-01.
- Kuti É. – Marschall M. (1991) A nonprofit szektor fogalma. Egy definíciós vita, és ami mögötte van. *Esély* 1. 61-69.
- Lakatos J. – Tokaji K. (szerk.) (2009) *Társadalmi jellemzők és ellátórendszerek, 2008*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Salamon, L. (1991) *A piac kudarca, az öntevékenység kudarca és a kormány nonprofit szektorral kialakított kapcsolatai a modern jóléti államban*. In: Kuti É. – Marschall M. (szerk.) *A harmadik szektor*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport. 57-69.
- Salamon, L. M. – Anheier, H. K. (1992) *In Search of the Nonprofit Sector I: The Question of Definitions. The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project Working Papers No. 2*. Baltimore: Johns Hopkins University Institute for Policy Studies.
- Scharle Á. (2011) *Foglalkozási rehabilitációs jó gyakorlatok Magyarországon*. Budapest: Szakpolitikai Elemző Intézet. Hozzáférhető:
http://www.budapestinstitute.eu/uploads/rehab_jelentes_110410.pdf Letöltve: 2014-02-12.
- Soteria (é. n.) *Önálló életvitel*. Háttérinformációk a fogyatékossgal élő és mentális problémában érintett emberek önálló életvitelének elősegítéséről. Hozzáférhető: <http://communityor.blogspot.hu/2008/01/magyarorszgi-soteria-kezdemnyezs.html> Letöltve: 2014-04-01.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Verdes T. – Scharle Á. – Váradi B. (2012) *Intézet helyett. A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika megújításának lehetséges irányairól*. Budapest: Budapest Intézet – Társaság a Szabadságjogokért.

TECHNOLÓGIÁK FENNTARTHATÓSÁGI ELEMZÉSE ÉLETCIKLUS-KÖZELÍTÉSBEN

A PROSUITE EU FP7 PROJEKT EREDMÉNYEI A TÁRSADALMI INDIKÁTOROK AGGREGÁLT RENDSZERÉNEK
KIDOLGOZÁSA TERÜLETÉN

DOI: 10.18030/socio.hu.2014.1.18

ABSTRACT

Sustainability assessment of technologies by taking a life-cycle approach: results of the prosuite eu fp7 project in developing an aggregated system of social-sustainability indicators

The PROSUITE EU FP7 project was aimed at developing and applying a coherent, life-cycle oriented methodology for the sustainability assessment of technologies. First, a set of indicators were elaborated for the estimation of the anticipated environmental, economic and social impacts of the future implementation of technologies. This was followed by the development of a multi-criteria evaluation methodology integrating the various impacts, which was tested for four technologies over the full scale of their life-cycles. Finally, a decision support system was worked out to aid R&D policy decisions. The paper presents the most important results of the PROSUITE project, with special attention paid to the development of an aggregated system of social sustainability indicators.

Keywords

impact assessment; indicators; life-cycle approach; sustainability; decision-support system, R&D decision; PROSUITE

ABSZTRAKT

A cikkben ismertetett PROSUITE EU FP7 projekt egy koherens módszertan kidolgozását célozta meg technológiák fenntarthatósági értékeléséhez, azok teljes életciklusa során. Először egy olyan indikátorrendszer kidolgozására került sor, amely a környezeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóság dimenziói mentén történő hatásvizsgálatot tesz lehetővé. Ezt követően esettanulmányok készültek négy technológiára, amelyek kapcsán integrált értékelések születtek az egyes technológiák teljes életciklusára. Végül elkészült egy döntéstámogató rendszer, amely a K+F szféra döntéshozóit segíti a technológiai fejlesztésekkel kapcsolatos döntések meghozatalában. Cikkünkben bemutatjuk a projekt főbb eredményeit, különös tekintettel a társadalmi fenntarthatósági indikátorok aggregált rendszerének kidolgozására.

Kulcsszavak

indikátor; hatáselemzés; életciklus közelítés; fenntarthatóság; döntéstámogató rendszer; K+F döntés; PROSUITE

¹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

² MTA TK SZI

BEVEZETÉS

A fejlett ipari társadalmakban az elmúlt évtizedekben a technikai fejlődésre vonatkozóan jelentős szemléletváltás következett be. A technikai vívmányok közül jó néhány jelentősen megváltoztatta az emberek életét, ugyanakkor a társadalom azt is megtapasztalta, hogy számos technológia az előnyök mellett nagyfokú bizonytalanságot és jelentős kockázatokat is hordoz. Sokan a technikai fejlődést nem tekintik már a társadalmi fejlődés kulcsfontosságú mozzanatának, és nem tartják elégségesnek azt sem, hogy egy szűk politikai vagy technokrata „elit” döntsön az egész társadalmat érintő kockázatok tárgyában.

A jövőbeli kockázatokat és bizonytalanságokat rejtő technológiák társadalmi kezelésével, az ilyen kontextusban felhasznált, illetve létrehozott tudással a társadalomtudományi kutatások ún. „Tudomány, Technológia és Társadalom (*Science, Technology, Society, STS*)” vonulata foglalkozik. E kutatások (pl. Stirling 2003/a, 2003/b, 2005, 2006; Renn és tsai. 2003) abból indulnak ki, hogy a nagyobb tudás csökkenti a bizonytalanságokat, de csak egy bizonyos határig. A döntésekkel kapcsolatos kockázatoknak két alapvető komponensük van: a döntések lehetséges kimenetelei és következményei, illetve a kimenetek, következmények valószínűségei. Az ezekkel kapcsolatos bizonytalanságok mértéke szerint a kutatók a döntési helyzeteknek négy kategóriáját különböztetik meg. Jól definiált kimenetek esetében, amennyiben a hozzájuk tartozó valószínűségek meghatározásához megfelelő alapokkal rendelkezünk, *számítható kockázatról* beszélünk, ha azonban a valószínűségek meghatározásához hiányoznak az alapvető információk, *bizonytalan valószínűségű helyzettel* állunk szemben. Ha a döntések kimenetelei bizonytalanok – azaz nem tudjuk, milyen jellegű következményekkel számolhatunk, – *többértelműségről*, illetve ha ehhez még a valószínűségek bizonytalanságai is társulnak, *tudatlanságról* beszélünk.

A bizonytalanságok, s elsősorban a *többértelműség, illetve tudatlanság helyzetének* kezelésére javasolt módszerek a *pluralizmus* témaköréhez kapcsolódnak. Először is *interdiszciplináris közelítés és szélesebb participáció* szükségesek annak érdekében, hogy a technológiák értékeléséhez elengedhetetlen különféle tudást és tapasztalatot „hordozó” személyek, csoportok, intézmények bevonhatóak legyenek. Másodszor, mivel *többféle értelmezési keret* lehetséges, amelyek a különféle társadalmi-politikai értékekkel és érdekekkel függenek össze, szisztematikusan figyelembe kell venni mindezeket az értelmezési kereteket ahhoz, hogy az értékelés lényegi szubjektivitása és feltételes jellege érvényesüljön. Végül pedig fontos szerepe van a *vitának, a vélemények ütköztetésének* a minőségbiztosításban és a versengő perspektívák artikulálásában (pl. Chilvers 2007; Renn és tsai. 2003; Renn 2008; Stern és Fineberg 1996; Stirling és Mayer 2001).

Bár a technológia értékelés területén számos módszer született, ezek elsősorban azokat a technológiákat célozzák meg, amelyeknél legalább a kimenetek dimenziói ismertek. A „többértelműséggel” vagy „tudatlansággal” jellemezhető technológiák (pl. biotechnológia, információs és kommunikációs technológiák, nanotechnológia stb.) értékelésére hiányzik egy olyan egységes módszertan, amelynek segítségével különféle technológiai fejlesztések, illetve ezek alkalmazásának forgatókönyvei teljes élettartamukra vonatkozóan átfogóan vizsgálhatóak és egymással összehasonlíthatóak lennének. Az „Egységes módszertan kidolgozása és alkalmazása technológiák előzetes fenntarthatósági értékeléséhez” (*Development and application of a standardized methodology for the PROspective SUsustainability assessment of TEchnologies, PROSUITE*) című, 2009-2013 között zajló EU FP7 projekt a fenti hiányt igyekezett pótolni. Kísérletet tett egy koherens, tudományosan megalapozott és széleskörűen

elfogadott módszertan kidolgozására új technológiák környezeti, gazdasági és társadalmi hatásainak értékeléséhez³ (Prosuite 2009). A kutatás egyik kiindulópontja, hogy a különféle hatások értékelésének alapvető szempontja a *fenntarthatóság*. A másik kiindulópont, hogy az értékelésnek a technológiák *teljes életciklusára* ki kell terjednie. A harmadik követelmény, hogy a módszertan tegye lehetővé a *bizonytalanság különféle típusainak* kezelését, a projekt a következő fő fázisokból állt: (1) Először egy olyan modell kidolgozására került sor, amely a környezeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóság dimenziói mentén életciklus szemléletű hatásvizsgálatot tesz lehetővé. E modell változókból – ún. indikátorokból – és a közöttük definiált ok-okozati kapcsolatokból állt. (2) Ezt követően esettanulmányok készültek négy konkrét technológia értékelésére,⁴ amelyek kapcsán tesztelték a modellt. (3) Végül mindezek tapasztalatai alapján kifejlesztettek egy nyilvánosan elérhető, felhasználóbarát döntéstámogató szoftvert, amely a K&F szféra döntéshozóit segíti a technológiai fejlesztésekkel kapcsolatos döntések meghozatalában.

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete (MTA TK SZI) elsősorban a társadalmi fenntarthatóság indikátorainak fejlesztésében vett részt. Cikkünk e munka hátterének, lépéseinek és főbb eredményeinek bemutatására fókuszál. Az indikátorokkal kapcsolatos alapfogalmakat (1. fejezet) követően a 2. fejezetben ismertetünk néhány fontos közelítést a fenntarthatósági indikátorrendszerek kialakítására. A 3. fejezetet az ún. életciklus elemzés különféle módozatainak szenteljük. A 4. fejezetben a PROSUITE projekt által javasolt technológia-értékelési modellt, az 5. fejezetben pedig a modellben szereplő társadalmi fenntarthatósági indikátorok fejlesztési folyamatát mutatjuk be. A 6. fejezet összefoglalja a projekt fő eredményeit, amelyet a tanulságok összegzése követ.

INDIKÁTOROK

A tervezett döntéstámogató rendszerben szereplő fő értékelési szempontokat (indikátorokat) a projekt team határozta meg. Ezeket úgy kellett kialakítani, hogy magukba foglalják a fenntarthatóság legfontosabb környezeti, gazdasági és társadalmi dimenzióit; figyelembe vegyék a technológiák teljes életciklusa során érvényesülő hatásokat; integrálják a fontosabb szakértői és érdekcsoportok jelenlegi tudását, ugyanakkor lehetővé tegyék a különféle technológiák specifikumaihoz, a különféle fejlesztői-felhasználói kontextusokhoz, illetve a jövőbeli változásokhoz való adaptációt is.

Indikátorok – azaz mutatók – alkalmazása a természetben végbemenő (pl. időjárási, vízjárási, csillagászati) folyamatok leírására igen hosszú múltra tekint vissza. A társadalmi folyamatok első jelentős modernkori számbavételi kísérlete az Egyesült Államokban Hoover elnökhöz fűződik, aki a '20-as években kutatócsoportot állított fel a társadalmi trendek követésére. Moldan és Dahl (2007) definíciója szerint az indikátorok szimbolikus reprezentációk (pl. számok, szimbólumok, ábrák), amelyeket abból a célból terveznek, hogy segítségükkel komplex rendszerek jellemzőit, illetve azok változásait kommunikálni tudják. Az indikátorok leegyszerűsítik a komplex problémákat, így érthetővé teszik ezeket a szélesebb körű, nem-szakértő közönség számára is (pl. egy társadalmi csoport egészségi jellemzőit a „születéskor várható élettartam” indikátorba sűrítik). Ha indikátorokkal mérik adott problémák vonatkozásában a fontosabb elmozdulásokat, ezzel hatékonyan informálhatják a döntéshozókat és a laikusokat, illetve segíthetik a döntéshozatalt (Stanners és tsai. 2007).

³ A projektben különféle természet- és társadalomtudományi műhelyek (egyetemek, kutatóintézetek), valamint az érintett iparágak vezető cégei (pl. Nokia, SONY Eriksson) vesznek részt (12 országból összesen 24 szervezet).

⁴ Ezek: (i) a nanotechnológia textilipari és élelmiszeripari alkalmazásai, (ii) a biomassza különféle felhasználásai, (iii) az információ technológia (okostelefonok) alkalmazásai, valamint (iv) a szén-dioxid leválasztás és tárolás alkalmazása.

A társadalmi indikátorok normatív jellegűek, azaz jelezniük kell, hogy a változások „jó” vagy „rossz” irányba mutatnak-e. Így például az orvosok vagy a börtönőrök száma nem társadalmi indikátor, viszont a lakosság egészségi állapotával és a bűnözési aránnyal kapcsolatos statisztikai mérőszámok már igen. Az indikátorokat mérő skálák egyik irányának pozitív, a másiknak negatív értéket tulajdonítunk (pl. a hosszabb várható élettartamot pozitívnak, a rövidebbet negatívnak értékeljük). Ehhez valamilyen értelmezési keretre van szükség, amelyet az adott társadalom által elfogadott célokból vezetnek le. A PROSUITE projekt esetében e keret a *fenntarthatóság*.

FENNTARTHATÓSÁGI INDIKÁTOROK

A fenntartható fejlődés fogalma a 20. század '80-as éveinek első felében jelent meg először a szakirodalomban, majd az ENSZ 1987. évi ún. *Brundtland Jelentése*⁵ vitte be a köztudatba. A Jelentés szerint a fenntartható fejlődés olyan folyamat, amely „*kielégíti a jelen generáció szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk esélyeit arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket*” (ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága 1988). A fenntarthatóság tehát a természeti, gazdasági, humán, és társadalmi erőforrások hosszú távú megőrzését jelenti, a fenntarthatósági indikátorok pedig ezen erőforrások alakulását jellemzik. Mérésük segítheti a lokális, regionális vagy globális ökoszisztémában, gazdaságban, illetve közösségben megjelenő nemkívánatos jelenségek felismerését, a változások nyomon követését (pl. rövid- és hosszú távú hatások, reverzibilis-irreverzibilis folyamatok feltérképezését), és a társadalmi beavatkozások, intézkedések hatásainak vizsgálatát a hosszú távú folyamatokra. Megjegyzendő, hogy a PROSUITE projekt ez utóbbi kérdéskörre, ezen belül pedig a *technológiai fejlesztések hatásainak vizsgálatára* fókuszált.

A fenntartható fejlődéshez vezető út értékelésére nem létezik egy, kizárólagosnak mondható mutatóhalmaz, amelyet mindenki elfogadna. Számos kísérlet létezik arra vonatkozóan, hogyan is kellene kifejleszteni és használni ezeket a mérési eszközöket és indikátorokat. A teljesség és a részletezés igénye nélkül vázolunk néhány elterjedt közelítést.

Közgazdaságtani modellek

A közgazdaságtani modellek, melyek alapvetően input-output modellek, több szakaszban fejlődtek (Bodorkós és tsai. 2004). A hagyományos körforgás modell a javak és szolgáltatások (plusz bérek és kamatok) áramát párosítja össze a háztartások fogyasztásával (plusz megtakarításokkal). A *Genuine Progress Indicator* (GPI – Valódi Fejlődés Mutatója) például ezt a modellt követi, de a jövedelemből kivonja a termelés és fogyasztás káros mellékhatásaiból (pl. erőforrások csökkenése, környezeti és társadalmi károk) eredő veszteségeket (Lawn 2003).

A '70-es évek anyag- és energiamérlegei, amelyek figyelembe vették a termékek előállításához és fogyasztásához szükséges anyag- és energiainputok áramát, beleértve a hulladék környezetbe történő kibocsátását is. E modellre példa a Wuppertal Intézet által kifejlesztett *Materials Intensity Per Service* mutató (MIPS – Szolgáltatási egységre jutó anyaginput) (Ritthoff és tsai. 2002).

A jelenleg dominánsnak mondható szennyezés-modellek a cégek termék előállítását és a háztartások fogyasztását a természeti-környezeti rendszerekhez kapcsolják (levegő, víz, természet, energia, nyersanyagok), az erőforrások egyirányú

⁵ Az ENSZ Közgyűlése 1984-ben határozatot hozott, hogy független szakértőkből alakuljon meg a Környezet és Fejlődés Világbizottsága (ún. Brundtland Bizottság), és alapozza meg a második környezetvédelmi világkonferencia koncepcióját. A Bizottság 1987-ben tette közzé a „Közös Jövőnk” című, ún. Brundtland Jelentést.

kivonásával az egyik, és a „felesleg” (hulladékok) kibocsátásával a másik oldalon. Például az ökológiai lábnyom számításai is hasonló logika alapján készülnek (Wackernagel és Rees 1996).

A háromkomponens modellek

A '80-as években kezdték a kutatók hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a fenntarthatósági értékelésekbe vonják be a gazdasági és társadalmi dimenziókat is (pl. Projektgruppe Ökologische Wirtschaft 1987). A fenntartható fejlődés szakirodalmában az ún. háromkomponens modellek lettek a leggyakoribb, legközkedveltebb közelítések.

Az első ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencián, az Agenda 21 keretében, a következőkben egyeztek meg a résztvevők (UNCED 1992): A környezeti fenntarthatóság a természeti környezet megőrzését célozza. Eszerint az emberi tevékenységeknek nem szabad túllépniük a fontosabb ökoszisztémák maximális terhelhetőségét. A környezeti fenntarthatóság a biodiverzitás megőrzését, valamint az emberek, állatok és növények biztonságának és egészségének megóvását is magában foglalja. A gazdasági fenntarthatóság olyan gazdasági fejlődés megvalósítását célozza, amely fedezi a jelenlegi és jövő generációk szükségleteit és törekszik a források minél egyenletesebb szétosztására. Ugyanakkor figyelemmel van a gazdaság versenyképességére és az ellátás biztonságára, valamint az erőforrások hatékony felhasználására is. A technikai innovációt, csakúgy, mint a gazdasági és technikai rendszerek sebezhetőségét és rugalmasságát ugyancsak figyelembe veszi. A társadalmi fenntarthatóság az emberek szociális jól-létére fókuszál. Fontos elemei a társadalmi kohézió javítása és a kulturális identitás fejlesztése. Ugyancsak lényeges összetevője, hogy az erőforrások a különféle társadalmi csoportok számára egyaránt elérhetők legyenek a társadalmi igazságosság érvényesülése érdekében. Emellett a jelen és jövő generációk egészségét és biztonságát is garantálni kell. Mindez természetesen jelentős követelményeket támaszt a technológiák alkalmazásával szemben.

Megjegyezzük, hogy máig sincs egyetértés abban, hogy pontosan mi is értendő bele a fenti három komponensbe, azaz a társadalmi, gazdasági és környezeti dimenziókba. A legtöbb vita a társadalmi fenntarthatóság komponenseivel kapcsolatos. Általában e körbe sorolják a kulturális, közösségi, egészségügyi, igazságossági kérdéseket. A viták elsősorban olyan területeket érintenek, mint például a megőrzés kulturális és történelmi kérdései, a kulturális és közösségi struktúrák és értékek fenntartása (pl. hagyományos tudás, spirituális egyensúly). A társadalmi indikátorok gyakran ellentmondásosak, különösen politikai és etikai szempontokból.

A legtöbb közösségi alapú fenntarthatósági helyzetértékelésre irányuló kezdeményezés a háromkomponens modellt követi, mint pl. az Alberta Fenntarthatósági Index (Alberta Round Table on the Environment and Economy 1994) vagy a Fenntartható Seattle (<http://www.sustainableseattle.org>). Ezek a modellek általában nem egy koherens elméleti keret alapján jönnek létre; az egyes témakörök és indikátorok sokkal inkább az adott közösség prioritásait tükrözik.

A „stressz és válasz” (DSIR) modellek

E modell a stressz-generáló emberi tevékenységek és a természeti és társadalmi környezetben bekövetkezett változások között ok-okozati kapcsolatot állít fel. Négy fő kategóriát tartalmaz: stresszt okozó tevékenységek, (természeti és társadalmi) környezeti stressz, a (természeti és társadalmi) környezetben kialakuló hatások, és a közösségi és egyéni emberi válaszok, és azt feltételezi, hogy megfelelő válaszokkal a hatásokat mérsékelni lehet, vagy akár meg is lehet előzni. Több modellnek (pl. ENSZ, OECD, Eurostat) is ez a megközelítés az egyik alapja.

Az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága 1995 és 2000 között egy fenntarthatósági indikátorhalmazt fejlesztett ki. (UN CSD 1995). Ezt a fenntarthatóság három pilléréből (társadalmi, gazdasági, ökológiai) kiindulva, majd egy negyedikkel, az intézményi dimenzióval kibővítve, a DSIR-modell alkalmazásával dolgozták ki. E munka azért volt különösen fontos, mert számos nemzeti és nemzetközi indikátorfejlesztésre volt hatással (Burgherr és Scherer 2006).

Az OECD több mint 30 éve méri a fenntarthatóságot. Indikátorait – az ENSZ-hez hasonlóan – a három komponens és a DSIR modell figyelembe vételével fejlesztették ki, itt a hangsúly azonban a társadalmi és gazdasági dimenziókon van, az ökológiai dimenziót jóval kevesebb indikátor képviseli (OECD 2009).

Az Eurostat által alkalmazott indikátorrendszer más hasonló rendszereken (pl. ENSZ, OECD) és az EU egyéb javaslatain alapul. Ez az indikátorrendszer hierarchikusan épül fel, három szinten. A hierarchia csúcsán lévő indikátorok különféle szakpolitikákhoz kapcsolódnak és a szakpolitikusok döntéseit segítik. A második szinten olyan indikátorok találhatók, amelyek egy-egy részterületet fednek le, ezek elsősorban a lakosság tájékoztatását szolgálják az őket leginkább érdeklő folyamatokról. A harmadik szinten definiált indikátorok főképpen az egyes részterületek szakértőinek tájékoztatására szolgálnak (Eurostat 2005:VIII-XII). Itt is megkülönböztethetők a három pillérhez tartozó indikátorok, az ENSZ indikátorokhoz képest azonban az Eurostat indikátorrendszere jóval részletesebb és sokkal több indikátort tartalmaz.

Többfajta tőke (multiple capitals) modellek

A *multiple capitals* típusú modellek különválasztják – noha egymással nyilvánvalóan összefüggenek – az életminőség négy dimenzióját, a négyféle tőkét: a természeti tőkét, az ember alkotta tőkét, az emberi (humán) tőkét, és a társadalmi tőkét.

A természeti környezetünk állapotát jellemző mutatók fontos meghatározói emberi életminőségünknek. A természeti környezet *stock* (készlet) típusú erőforrásai, (talaj, atmoszféra, erdők, vizek, vizes területek stb.), valamint a *flow* (áramlás) típusú természeti erőforrások és szolgáltatások lehetnek megújulóak vagy nem megújulóak, illetve a gazdaság számára felhasználhatóak vagy nem felhasználhatóak. Az ún. „erős fenntarthatóság” koncepciója szerint a minimális elvárás az, hogy a környezeti elemeket, a természeti tőkét meg kell őrizni, mindez pedig azt jelenti, hogy a természeti tőke pusztítását okozó fogyasztást nem lehet jövedelemnek számítani, hiszen az a természeti tőke csökkenését okozza.⁶

Az ember alkotta tőke alatt értendő például az infrastruktúra, a különböző termelt javak, a pénzügyi eszközök, valamint az egészségügybe, oktatásba történő beruházás is. Az ember alkotta tőke nagyon fontos, de önmagában nem elégséges, nem fest teljes képet egy közösség életminőségéről. Fentiek miatt szükség van a humán és a társadalmi tőke önálló kezelésére, nyomon követésére is.

A humán tőke kategóriájába tartoznak például az egészségi állapot különböző indikátorai vagy a várható élettartam alakulása (ami nyilván szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz), de idetartoznak a különféle iskolázottsági, műveltségi és kulturális aktivitást jellemző mutatók is, és még hosszan lehetne folytatni a sort.

⁶ Ezzel szemben az ún. „gyenge fenntarthatóság” koncepciója szerint a különféle tőkeformák egymásba átválthatók, azaz akár korlátlanul is megengedhető például a természeti tőke pusztítása a gazdasági tőke növelése érdekében.

A társadalmi tőke a kisebb és nagyobb közösségekkel, a kormányzás különféle formáival, a társadalmi viselkedéssel, és a kulturális kifejezéssel⁷ történő – valamilyen mértékű – azonosulást jelenti, amely által a társadalom több mint egyének összessége. A társadalmi tőke a bevonásra, a részvételre és az élhető környezetre épít. Az egyik legambiciózusabb feladat a társadalmi tőke terén a jó kormányzás empirikus értelmezése.

A *multiple capitals* típusú modellek alkalmazása elsősorban a Világbank kezdeményezésére indult el (Serageldin 1995; Grootaert 1998). Jól látható, hogy a háromkomponens modell, valamint a *multiple capitals* modellek nem különböznek egymástól jelentősen: ugyanúgy az ökológiai, gazdasági és társadalmi dimenziók komplexitását kívánják megragadni, némileg más perspektívából, más mérési egységekkel, és más hangsúlyt adva a társadalmi dimenzióknak.

Feltételezve, hogy a fenntarthatóságnak a fenti pilléreken kell nyugodnia, a kérdés az, hogy hogyan lehet a különféle dimenziókat aggregálni. Említettük, hogy ezzel kapcsolatban két álláspont ismeretes, az ún. „gyenge fenntarthatóság”, illetve az „erős fenntarthatóság” követelménye. A gyenge fenntarthatósági álláspont szerint a jövő generációk számára csupán a különféle tőkeformák aggregátuma számít, nem önmagában a természeti tőke. Ezzel ellentétben az erős fenntarthatóság álláspontja, azaz a természeti tőke más tőkeformákkal nem helyettesíthető. Az erős fenntarthatóságnak is többféle interpretációja lehetséges, az egyik szerint a természeti tőke értékét kell megőrizni, egy másik szerint fizikai ételemben is meg kell őrizni azt. Ezeknek a vitáknak a legfőbb tanulsága az, hogy nincs egyetlen olyan, általánosan elfogadott szabály, amely előírná, hogy a fenntarthatóság különféle dimenzióit hogyan kell aggregálni. A PROSUITE projekt egyik kiindulási pontja volt, hogy a technológiaértékelési módszertannak meg kell engednie, hogy a fenntarthatósági indikátorokat különféle módon lehessen összesíteni.

A összekapcsolt, emberi jól-lét/ökoszisztéma jól-lét modell

Ezt a modellt azzal a céllal fejlesztették ki, hogy az emberi „jól-lét” (*well-being*) és az ökoszisztéma „jól-léte” együttes megőrzésének a céljához járuljon hozzá. Az ilyen típusú modellekben alapvetően négyféle indikátort azonosítanak: ökológiai indikátorok (az ökoszisztéma jól-létét bemutató indikátorok); kölcsönhatások (az ember által az ökoszisztémára gyakorolt hatás értékelése); emberek (az emberi jól-lét értékelése); szintézis (az előbb említett 3 komponens szintézise, a komponensek közötti kapcsolatok bemutatása integrált szemléletben, a jelenlegi helyzetre, valamint előrejelzések a jövőre vonatkozóan). Ezt a modellt követi például a Fenntarthatósági Barométer (Prescott-Allan 2001).

A normatív-funkcionális modell

Ez a modell ugyancsak integrálni igyekszik a fenntarthatóság három komponensét, és nem határolja el mereven egymástól az ökológiai, gazdasági és társadalmi pilléreket (Renn és tsai. 2009). Három normatív dimenzióból indul ki, amelyek a mindenkori társadalmak fő céljait jelölik ki. Ezek a következők: az ökológiai és társadalmi rendszerek integritása, az igazságosság, és az életminőség. Az első cél, a rendszer integritás az ökológiai és társadalmi rendszerek kontinuitását jelenti és azokra a funkcionális elemekre fókuszál, amelyek ennek létfeltételeit alkotják. A második fő cél, az igazságosság kiterjed mind a generációkon belüli, mind a generációk közötti igazságosság érvényesülésére, funkcionális elemei pl. az egyenlő jogok és esélyek

⁷ Van olyan felosztás, amelyik a kulturális tőkét külön kategóriaként kezeli.

biztosítása, a társadalmi részvétel, a költségek és hasznok méltányos elosztása stb. A harmadik cél az életminőség optimális szintjének fenntartása a lehető legtöbb ember számára, amelynek környezeti, gazdasági és társadalmi feltételei egyaránt vannak.

A normatív célokból (dimenziókból) kiindulva Renn és tsai. (2009) a funkcionális indikátorok széles körét dolgozták ki. A normatív-funkcionális modell második alapfeltevése, hogy a technológiai-társadalmi változásoknak alkalmazkodniuk kell a társadalmi és kulturális rendszerek legfontosabb funkcióihoz (pl. termelés és újratermelés, társadalmi kohézió, társadalmi rend, kulturális identitás stb). Míg a normativitás a társadalom számára kívánatos jövőre, – a stabilitásra, az etikai dimenziókra, valamint a „jó élet”-re – helyezi a hangsúlyt, a funkcionalitás azokra az eszközökre, intézményekre, folyamatokra, amelyek segítségével e célok elérhetők.

A normatív-funkcionális modell egyik fő erénye, hogy képes a rendszerek dinamikájának megragadására, azaz mind a múltra vonatkozóan feltárt összefüggések, mind a jövőbeli előrejelzések beépítésére. Másrészt alkalmas a társadalmi jól-lét anyagi és nem-anyagi összetevőinek figyelembe vételére, illetve objektív statisztikák és szubjektív emberi tapasztalatok integrálására. E modell rugalmassága lehetővé teszi, hogy a technológiai fejlesztések egymást követő időszakainak folyamatait, valamint a technológiák különféle érintettjeinek (*stakeholderek*) szempontjait is integráltan tudja kezelni.

A PROSUITE projekt során kidolgozott módszertan az előzőekben vázolt fenntarthatósági modellek közül többnek az elemeit is felhasználta, de elsősorban a többfajta tőke, és a normatív-funkcionális modellekre épített.

1. táblázat. A fenntarthatósági indikátorok kialakításához használt modellek összefoglalása

Modell neve	A modellben használt kategóriák
DSIR – „stressz és válasz”	Stresszt okozó tevékenység Környezeti stressz Környezetben kialakuló hatások Közösségi és egyéni válaszok
Három komponens modellek	Környezeti fenntarthatóság – biodiverzitás Gazdasági fenntarthatóság – szükséglet-kielégítés, ellátásbiztonság, versenyképesség Társadalmi fenntarthatóság – szociális jól-lét
Többfajta tőke modellek	Természeti környezet <i>stock</i> és <i>flow</i> erőforrásai Ember alkotta tőke – széles értelemben vett infrastruktúra Humán tőke – egészségi, képzettségi mutatók Társadalmi tőke – közösségi lét és cselekvés mechanizmusai
Emberi jól-lét + ökoszisztéma jól-lét	Ökológiai indikátorok Kölcsönhatások Emberek Szintézis
Normatív-funkcionális modell	Ökológiai és társadalmi rendszerek integritása Igazságosság Életminőség

3. ÉLETCIKLUS SZEMLÉLETŰ ELEMZÉSEK

A környezeti menedzsment területén az életciklus értékelés (LCA) évtizedek óta alapvető közelítésnek számít. A módszer már a '70-es években megjelent, bár különféle elnevezésekkel illették, mint például az Erőforrás és Környezeti Profil Elemzés (*Resource and Environmental Profile Analysis*, REPA, ld. Cross és tsai. 1974), az Energiaelemzés (Boustead és Hancock 1979), illetve a Termék Ökomérleg (Rubik és Baumgartner 1992). Az LCA első átfogó módszertanát Müller-Wenk (1980), majd Steen és Ryding (1990) fejlesztették ki.

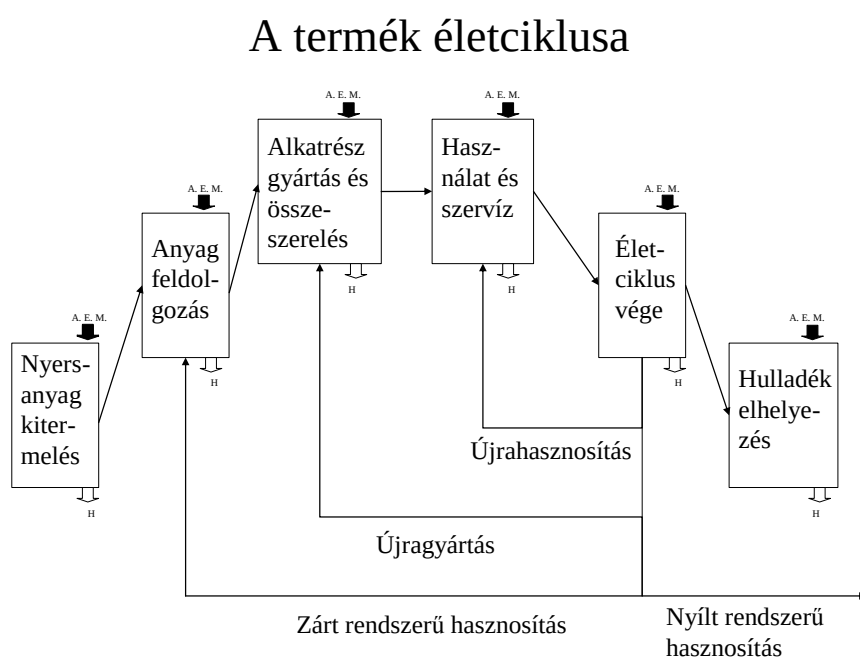
Az LCA közelítés gyors elterjedését és fejlődését világszerte jelzi, hogy 1996-ban a SETAC (*Society of Environmental Toxicology and Chemistry*) által hivatalos megállapítást nyert, miszerint „az életciklus elemzés a környezeti terhelések olyan objektív értékelési folyamata, amely termékhez, technológiához vagy bármely tevékenységhez kapcsolódhat” (idézi: Tóthné Szita 2009). A Nemzetközi Szabványosítási Szervezet (*International Organisation for Standardisation*, ISO) 1994-ben kezdett szabványokat fejleszteni az LCA témakörében, s az első szabványok már 1997-ben megjelentek. Azóta az LCA módszertant az ISO szabványok sorozata specifikálja, úgymint az ISO 14001, az ISO 14040 és az ISO 14044.

A következőkben az LCA közelítés legismertebb módszertanait vázoljuk.

(Termék) környezeti életciklus hatáselemzés

Az életciklus hatáselemzés (*Life Cycle Impact Assessment*, LCIA) a környezeti hatásvizsgálatokból kifejlődött módszertan, melynek lényege, hogy a környezetbe való beavatkozások közvetlen és közvetett hatásait igyekszik minél pontosabban kiszámítani egy termék vagy szolgáltatás teljes életciklusa során. Az elemzés a nyersanyag-kitermeléstől az újrahasznosításig az összes termelői és használói fázisra kiterjed, e fázisok és hatásmechanizmusaik átfedéseit és akkumulációját is vizsgálja (1. ábra).

1. ábra. A termék életciklusa. (Az ábrában használt rövidítések: A = Anyag, E = Energia, M = Munkaerő, H = Hulladék)

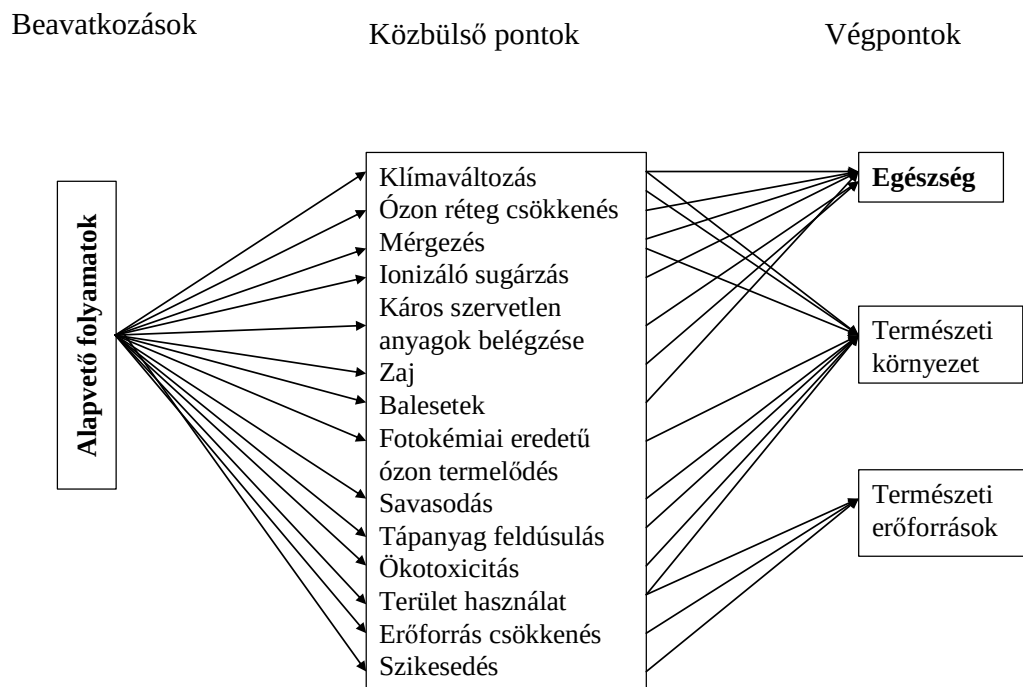
Az életciklus hatáselemzés definíciója szerint a beavatkozások jelenthetik nyersanyagok kivonását a természetből, illetve a talajba, vizekbe, illetve levegőbe történő kibocsátásokat. A beavatkozások egy-egy adott termék vagy szolgáltatás teljes életciklusa során végrehajtott műveletek eredményei. A beavatkozások lényegében „elemi áramlások” a termelési rendszerek és a környezet között, amelyek kvantifikálhatók. Ahhoz, hogy a környezeti hatásokat (pl. klímaváltozás, savasodás) a termék/szolgáltatás életciklusa kapcsán összegezni lehessen, az elemi áramlásokat a módszertan által rögzített egységekre kell átkonvertálni. Például az üvegház hatású gázok kibocsátását azok CO₂ ekvivalensében fejezik ki: pl. 1 kg metán kibocsátása hatásában 21 kg CO₂ kibocsátásának felel meg. Hasonlóan a savasodás kifejezhető az 1 kg SO₂ kibocsátás egyenértékéeként stb.

Amikor a termék vagy szolgáltatás életciklusa során keletkező valamennyi elemi áramlást átkonvertáltuk különféle környezeti hatásokká, ezek hatásonként összegezhethők (European Commission 2011). Az ilyen környezeti hatásokat „közbülső” hatásoknak nevezik, amelyeket ún. közbülső (*mid-point*) indikátorokkal mérnek.

A közbülső indikátorok azonban csak az egyes környezeti problémákat jelzik, de nem mérik azt, hogy a környezeti terhelések hogyan hatnak az ökoszisztémákra, illetve az emberi egészségre. Ezért szükség van egy következő lépésre is, amelynek során a közbülső hatásoktól eljutunk a végpont (*end-point*) hatásokig. Az LCIA a végponti hatásokat az „emberi egészség”-re, a „természeti környezet”-re, valamint a „természeti erőforrások”-ra gyakorolt hatásokként definiálja (European Commission 2011).

A 2. ábra áttekinti az ok-okozati láncot a közbülső és végső hatások között. Nyilvánvaló, hogy adott beavatkozásnak több közbülső hatása lehet, pl. a NO_x kibocsátások hozzájárulnak a savasodáshoz, az eutrofizációhoz, a fotokémiai eredetű ózonképződéshez, a humán mérgezésekhez és az ökotoxicitáshoz. Ugyanakkor egy közbülső hatás is több végponti hatást befolyásolhat, pl. a klímaváltozás kihat mind az emberi egészségre, mind a természeti környezetre.

2. ábra. A beavatkozásoktól (elemi áramlásoktól) a közbülső- és végpontokig a környezeti életciklus hatáselemzésekben (LCIA) (European Commission 2010).

Az LCIA módszertan erőssége, hogy az ok-okozati láncban szereplő kapcsolatok tudományos elemzésén alapul. Az Európai Bizottság 2011-ben ajánlásokat tett közzé olyan módszertanra vonatkozóan, amelyek különféle környezeti beavatkozások, a közbülső hatások és a végponti hatások közötti összefüggéseket tartalmazzák (European Commission 2011).

Az életciklus hatásvizsgálat elemzései irányulhatnak a meglévő technikák vagy termékek korszerűsítésére vagy kicserélésére. E kettő ki is egészítheti egymást, amikor például a meglévő termék előállításának költségeit és menedzsmentjét elemezzük (*Life Cycle Costing* és *Life Cycle Management*) és az eredmények alapján jutunk arra a következtetésre, hogy új eljárást kell terveznünk, éspedig a termék teljes életciklusát figyelembe véve (*Life Cycle Design*). Más megfogalmazásban „az életciklus hatásvizsgálat értelmét és célját éppen az adja, hogy megkeressük azokat a termékeket, technológiákat és szervezeteket, amelyek egy adott szükséglet kielégítésére az adott feltételek között egységnyi időtartam alatt (általában 1 évre számítva) a legkedvezőbb, optimális környezeti összhatóást, tehát a legkisebb környezetterhelést adják” (Tóthné Szita 2009).

Az alkalmazások során nyilvánvalóvá vált az a követelmény is, hogy a teljes életciklusba a termelői és irányítói magatartás, a munkaerő minősége, a termelőüzem belső társadalmi viszonyai, a termék előállításában résztvevők kapcsolatrendszere, a termék társadalmi hasznosulása, a fogyasztás módjai, a környezet védelme, a termelőhely külső szociológiai meghatározottságai stb., egyszóval a társadalmi hatásrendszer elemzése szervesen beletartozzék. Ennek nyomán fejlesztették ki az ún. társadalmi életciklus elemzést (*Social Life Cycle Assessment – SLCA*).

(Termék) társadalmi életciklus elemzés

A termékek, szolgáltatások társadalmi életciklusának elemzését a szakirodalom olyan komplex módszernek tekinti, amelynek segítségével a termékalkotási folyamat valóságos és lehetséges társadalmi hatásrendszere kvantitatív és/vagy kvalitatív eszközökkel teljes körűen és elemeire bontva (holisztikusan és analitikusan) egyaránt leírható és elemezhető, így teljesebb képet kapunk a nagyobb horderejű döntések előkészítéséhez és hatásainak utólagos elemzéséhez. Bár az életciklus-megközelítés eredetileg a termékek és szolgáltatások környezeti hatásait vizsgálta, az elmúlt évtizedben – elsősorban a környezeti és gazdasági válságjelenségek hatására – egyre inkább felismerték a humán erőforrások védelmének fontosságát a társadalom működőképességének fenntartásában. Ezért fontossá vált azoknak az értékhordozó indikátoroknak, indikátorcsoportoknak a meghatározása, amelyek a kulturálisan eltérő társadalmakban a termékek keletkezését és hasznosulását legjobban jellemzik, a megőrizve-megújulás (fenntarthatóság és innováció) szempontjából lényegesek, és mintegy súlyponti rendezőelvként működnek a gazdaság, környezet és társadalom összefüggésrendszerének hosszú távra kiható újragondolásában.

Ennek a perspektivikus célnak az eléréséhez fejleszteni kellett azt az eszköz-rendszert, amely időben jelzi a termelésben és felhasználásban érintettek (*stakeholders*) számára, hogy hol van szükség beavatkozásra, a lehetséges és valóságos káros hatások elhárítására. A termelés és a fogyasztás összes fázisára és résztvevőjére kiterjedő társadalmi életciklus elemzés tehát olyan menedzsment eszköznek is felfogható, amely a „*think globally, act locally*” elve alapján segít újragondolni a társadalmi felelősségek időben változó rendszerét, az érintettek (termelők és fogyasztók, egyén és közösségek) szerepét a társadalom működőképességének fenntartásában.

Az általánosan elfogadott szakirodalmi felfogás szerint a társadalmi életciklus elemzés mutatói a technikai fejlődés társadalmi kockázatait és hatásait mérik. Ezeknek a mutatóknak a kidolgozása során többféle megközelítést alkalmaznak, attól függően, hogy mit helyeznek súlypontba. Az egyik megközelítés termék-központú, amely a terméket funkcionális egységekben méri, azaz azt kérdezi, hogy mi a funkciója az emberi (társadalmi) használat szempontjából. A használati funkció megőrzése mellett többféle termék, ennél fogva többféle technológia is elképzelhető, eltérő társadalmi hatásokkal. A cél tehát azoknak a termelési-technológiai eljárásoknak a kiválasztása, amelyek a társadalmi használat és a környezet szempontjából egyaránt a legkedvezőbbek. Gyakori példa az, hogy a közlekedési funkcióra többféle terméket lehet használni (gépkocsi helyett más eszközöket lehet igénybe venni a környezet védelme érdekében), viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a szokásos használat milyen társadalmi meghatározottságú. A termék életfolyamatának társadalmi szempontú megközelítésében olyan kutatások is folynak, amelyek a termelői szervezetekhez kapcsolódnak, mint pl. a „vállalati magatartás” körébe tartozó tényezők elemzése: üzemi balesetek, a biztosítások formái és mértéke, gyermekmunka alkalmazása, ledolgozott munkaórák száma stb. Más elemzésekben a hangsúly azon van, hogy miképpen lehet számba venni azokat a tényezőket, amelyek a termék keletkezése és társadalmi használata során kockázatként jelennek meg a különféle érintett (*stakeholder*) csoportok számára.

A termelés és felhasználás érintettjeire gyakorolt hatások elemzését és integrálását „*a bölcsőtől a sírig*” célozza az a módszer, amelyet Schmidt és tsai. (2004) dolgoztak ki, s amely *SEE-balance* néven vált ismertté (*Socio-Eco-Efficiency Analysis*). Az érintettek szerint csoportosított, termék életciklust átfogó indikátorokat a 2. táblázatban mutatjuk be.

2. táblázat. Termék életciklus-szemléletű, stakeholder-specifikus társadalmi indikátorok (Schmidt és tsai., 2004)

Érintettek (Stakeholderek)	Indikátorok
A) Foglalkoztatottak	Munkahelyi és ingázási balesetek
	Végzetes balesetek
	Foglalkozási megbetegedések
	Bérek és fizetések
	Vállalati juttatások (lakástámogatás, kedvezmények, természetbeni juttatások, kafetéria)
	A folyamatos szakmai képzés és iskoláztatás költségei
	Sztrájkok és elbocsátások
B) Beszállítók, üzleti partnerek	Szabad társulás joga
	Diszkrimináció jellege és mértéke
	Kényszmunkáltatás
	Gyermekmunka
C) Fogasztók és felhasználók	A toxicitás lehetősége
	Egyéb megbetegedési kockázatok (balesetveszély, addikció)
	A felhasználót szolgáló külön kedvezmények, előnyök (szolgáltatás, szabadidő növelése, zajhatások stb. kiküszöbölése)
	A termékinformációk minősége és teljessége (eredet, összetevők, használati kockázatok, mellékhatások stb.)
	Fogyasztói védjegyek (megbízhatóság)
D) Társadalmi környezet (szomszédság, régió, ország)	A foglalkoztatottak száma
	Szakképzetlenek száma/aránya (a foglalkoztatottak képzettsége)
	Női menedzserek száma/aránya
	A fogyatékos foglalkoztatottak száma/aránya
	Rész-munkaidősök száma/aránya
	Családtámogatásra fordított vállalati költségek
	Hátrányos helyzetűek (pl. fogyatékosok, betegek, szegények) terméktámogatása
	Etikai normák megsértése a termék használata és hirdetése során
	A termék emberre való veszélyessége (pl. fegyverek)
	A társadalmi és politikai konfliktusok kockázatának lehetősége (pl. a hagyományos életforma megváltozása)
E) Jövő generációk	Képzésben részt vevők száma/aránya
	K+F kiadások
	Tőkeberuházás
	Vállalati kiadások társadalombiztosításra
F) Nemzetközi közösség	Import a fejlődő országokból
	Import-export vámok támogatása
	Fair trade védjegyek

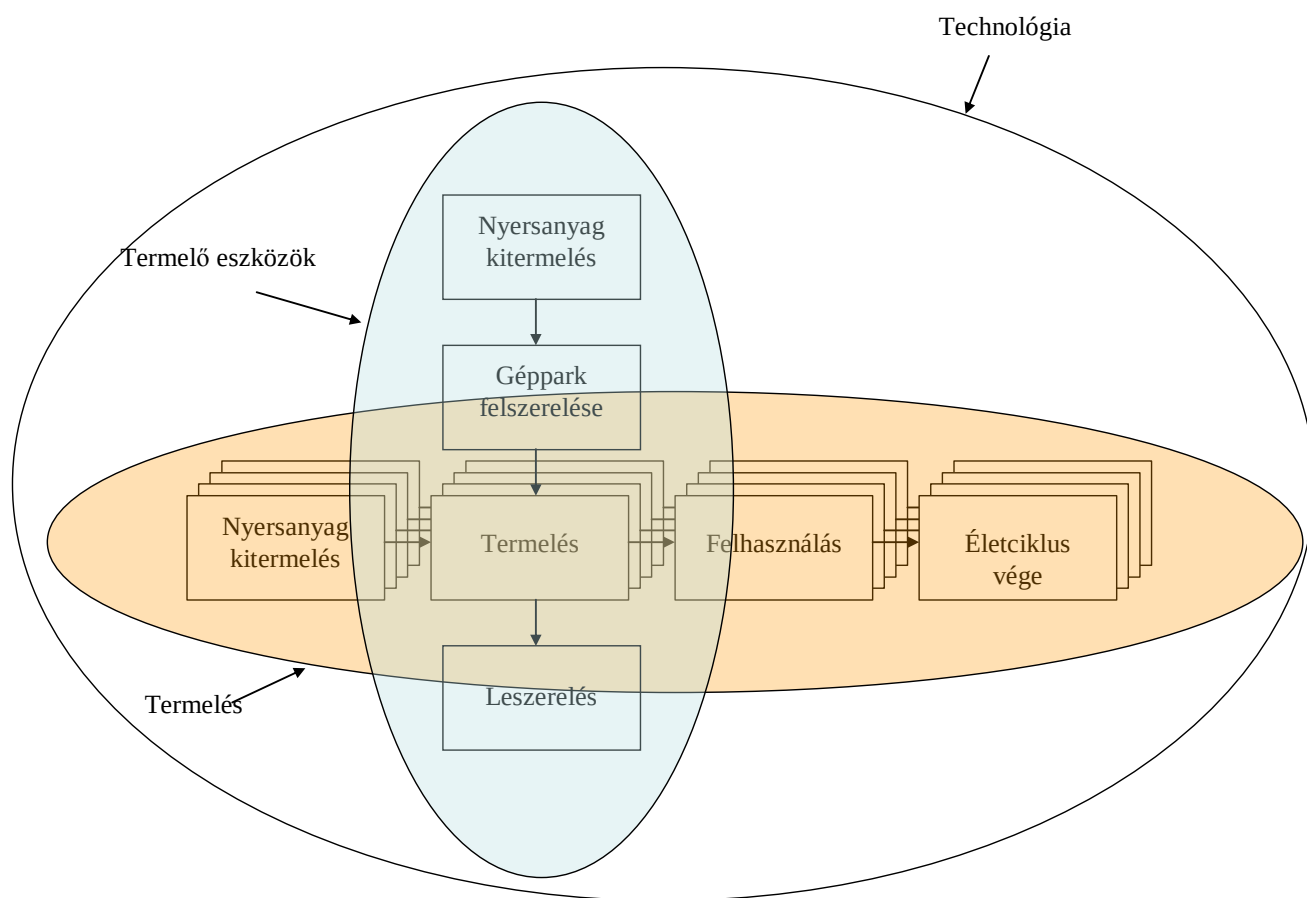
Az SLCA területén is vannak törekvések az elemzések egységesítésére. Ennek eredményei a UNEP-SETAC keretében kifejlesztett stakeholder-szemponútú irányelvek (Benoit és tsai. 2009), amely az alábbi indikátorcsoportokat tartalmazza:

- Dolgozók: a társulás szabadsága és kollektív szerződés, gyermekmunka, méltányos bérek és munkaidő, kényszermunka, egyenlő esélyek/diszkrimináció, egészség és biztonság, társadalmi juttatások/társadalombiztosítás;
- Fogasztók: egészség és biztonság, visszacsatolás lehetősége, személyes adatok védelme, átláthatóság, felelősségek megosztása a termék életciklusának végén;
- Helyi közösség: hozzájutás anyagi forrásokhoz, hozzájutás nem-anyagi forrásokhoz, delokalizáció és migráció, kulturális örökség védelme, biztonságos és egészséges életkörülmények, őshonos jogok tisztelete, közösségi részvétel, helyi foglalkoztatás, biztos megélhetés;
- Társadalom: nyílt elkötelezettség a fenntarthatóság iránt, hozzájárulás a gazdasági fejlődéshez, fegyveres konfliktusok megelőzése, technikai fejlődés, korrupció.

Az SLCA közelítések által fejlesztett társadalmi indikátorok elsősorban – a termékek életciklusa során közvetlenül vagy közvetett módon érintett – vállalatok működésének, viselkedésének jellemzésére szolgálnak. A normákat lényegében az említett UNEP-SETAC irányelvek határozzák meg (Benoit és tsai. 2009). A technológiák fenntarthatósági értékelése során viszont hosszabb időtávra kellene előre jelezni a társadalmi hatásokat, azonban nehéz megjósolni, hogy egy-egy technológia mely országok mely (illetve milyen típusú) szervezeteiben fog kibontakozni. Ezért inkább azokra a társadalmi hatásokra kellene fókuszálni, amelyek a szervezetek helyett az adott technológiához kapcsolódnak. Az értékelést pedig nem egy előre rögzített termelési láncra kell elvégezni, hanem inkább fejlődési scénáriókban célszerű gondolkodni.

Ide kapcsolódik az a probléma is, hogy a technológiák életciklus szemléletű értékelése során nem elég a termékek életciklusát figyelembe venni, hiszen ez csak a technológia alkalmazásának fázisát fedi le. Lényeges magának a technológiának a fejlesztésével, bevezetésével és megszüntetésével („kivezetésével”) kapcsolatos hatásokat is vizsgálni. Ez azt jelenti, hogy a termelő berendezések és a kapcsolódó infrastruktúra életciklusát is figyelembe kell venni (3. ábra), azaz olyan indikátorokat kell kialakítani, amelyek mind a termékek, mind a termelő berendezések életciklusának időtartamára kiterjednek.

Technológiai életciklusok

3. ábra. Technológiák értékelésében figyelembe vett életciklusok (Sellke és tsai. 2010)

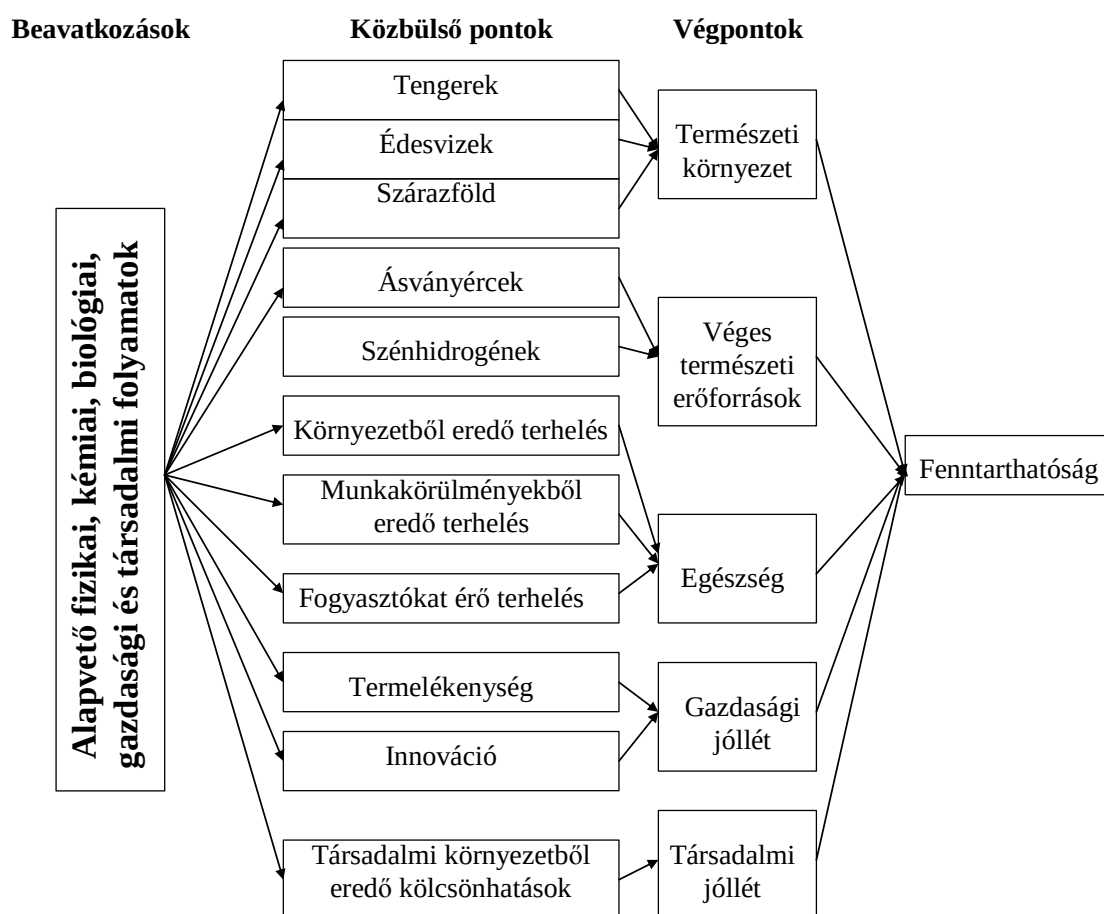
Összefoglalóan megállapítható, hogy bár az SLCA keretében alkalmazott indikátorok többsége csak korlátozottan volt alkalmazható a PROSUITE projekt számára, ugyanakkor az SLCA közelítésmódja, kutatási tapasztalatai igen hasznos és fontos kiindulópontot jelentettek.

4. JAVASLAT EGY ÚJ FENNTARTHATÓSÁGI ÉRTÉKELÉSI MODELLRE

A PROSUITE projekt keretében olyan értékelési eszközt kellett fejleszteni, amely a technológiák széles körére alkalmazható, lefedi a legfontosabb környezeti, gazdasági és társadalmi hatásokat, és az ok-okozati láncok mentén lehetővé teszi a technológiák konzisztens értékelését a végponti hatásokig annak érdekében, hogy adott technológiák más technológiákkal, vagy az adott technológia módosított változataival viszonylag egyszerűen összehasonlíthatóak legyenek. A projekt azzal a megoldandó kérdéssel került szembe, hogy hogyan lehet kombinálni a technológiai előrejelzési módszereket az életciklus megközelítéssel, méghozzá úgy, hogy ez a társadalmi fenntarthatóság követelményeinek minél szélesebb körű kielégítését jelentse a technológia társadalmi életciklus-folyamatában részt vevő szereplők számára.

A javasolt módszertan az életciklus közelítésen alapul, annak érdekében, hogy mind a termelő berendezések, mind a termékek teljes életciklusa során keletkező hatások minél szélesebb körét figyelembe tudja venni. Az LCA közelítés előnye, hogy explicitte teszi a technológia elemi folyamatait, hatásait, valamint az ezek között fennálló ok-okozati láncok elemzését. Itt elsősorban az LCIA kutatások eredményeire lehetett elsősorban építeni, amelyek kvantifikálják a technológiákkal összefüggő fizikai-kémiai-biológiai folyamatok egészségi és ökológiai hatásmechanizmusait. Ugyancsak hasznos forrást jelentettek a jelenleg rendelkezésre álló társadalmi életciklus-megközelítésű (SLCA) módszertanok, amelyek – a korábban említett hiányosságai ellenére – számos fontos szempontot és hatásmechanizmust feltártak. Az életciklus szemléletű közelítések mellett a javasolt módszertan másik fő komponensét a 2. fejezetben tárgyalt fenntarthatósági modellek jelentették.

A javasolt modell végpont indikátorait a PROSUITE team úgy határozta meg, hogy az LCIA módszertanban szereplő három végpont hatást – *emberi egészség, természeti környezet, véges természeti erőforrások* – a többféle töke modelleknek megfelelően kiegészítette két további végponti hatással, a *gazdasági jól-léttel és a társadalmi jól-léttel* (Blok és tsai. 2013). A 4. ábra bemutatja a technológia fejlesztése, bevezetése, alkalmazása és megszűnése által kiváltott elemi fizikai, kémiai, biológiai, gazdasági, társadalmi folyamatok, az 5 végponti hatás, a főbb közbülső indikátorok, valamint a közöttük fennálló ok-okozati láncok szerkezetét (4. ábra). Az alábbiakban az egyes végponti hatások definícióit, tényezőit, és a mérésükre javasolt mértékegységeket vázoljuk.

4. ábra. A javasolt fenntarthatósági modell (Blok és tsai. 2013)

Az emberi egészségre gyakorolt hatások

Ezek közé a hatások közé tartoznak az érintettek morbiditásában és mortalitásában bekövetkező mindazon változások, amelyek az adott technológia bevezetésének következményei. Ezek magukban foglalják a környezetterhelésből eredő egészségi hatásokat, a dolgozók egészségét érő hatásokat, valamint a termékek/szolgáltatások fogyasztásából adódó egészségi hatásokat. Megjegyezzük, hogy ez a definíció az EC által kiadott ILCD irányelvek (European Commission 2010b) kibővítése, mivel az előbbiek csak a környezetterhelésből eredő egészségi hatásokat tartalmazzák.

Az emberi egészségre gyakorolt hatások mérésére a PROSUITE team az ún. „DALY” (*Disability Adjusted Life Years*) mérőszám alkalmazását javasolja. A DALY az idő előtti elhalálozás következtében elveszített, valamint az idő előtti megbetegedésben (rokkantságban) leélt életek összege. A javasolt modellben azt kell tehát meghatározni, hogy a technológia az érintettek (a hatókörében élő lakosság, a foglalkoztatottak, és a fogyasztók) körében összességében az egészségben leélt életek mekkora csökkenését okozza (ahhoz képest, mintha a technológia bevezetésére, alkalmazására és „kivezetésére” nem került volna sor).

A természeti környezetre gyakorolt hatások

Ezek közé tartoznak a természetes ökoszisztémák funkcióiban és szerkezetében a technológia következtében történő változások (European Commission 2010b). Kedvezőtlen hatásai lehetnek például a vegyszereknek, a biológiai vagy a fizikai beavatkozásoknak. A EU ajánlásai szerint a kiválasztott indikátornak a biodiverzitás potenciális változásait célszerű mérnie (European Commission 2010a). A PROSUITE azoknak a fajoknak az arányát javasolja mérőszámként, amelyek a technológia által okozott kedvezőtlen életfeltételek következtében nagy valószínűséggel nem fognak többé előfordulni az érintett régiókban (*potentially disappeared fraction of species*, PDF) (European Commission 2010b).

A véges természeti erőforrásokra gyakorolt hatások

Ezek a hatások a környezetünkben megtalálható véges (meg-nem-újuló) erőforrások felhasználásával, azaz a készletek csökkenésével kapcsolatosak (European Commission 2010b), pontosabban a szénhidrogének és az ásványércek készleteivel (Udo de Haes és tsai. 1999). A megújuló erőforrásokat nem ebbe a hatáskategóriába soroljuk, hanem a természeti környezetre gyakorolt hatások kategóriájába.

A PROSUITE team mind a szénhidrogén készletekre, mind az ásványércek készleteire gyakorolt hatásokat a felhasznált anyagok pénzben kifejezett értékével kívánta mérni.

A gazdasági jól-létre gyakorolt hatások

A technológiai fejlesztések általában növelik az elfogyasztható javak és szolgáltatások mennyiségét, illetve javítják ezek minőségét. A végső fogyasztás két módon növelhető (Wood és Hertwich 2012): a termelési tényezők (tőke, munka, anyagi erőforrások) termelékenységének növelése révén, vagy új termékek/szolgáltatások előállítására révén, azaz új fogyasztói igények kielégítésével.

A végső fogyasztásra szánt termékek és szolgáltatások értékének – illetve ezek változásainak – mérésére a PROSUITE team a GDP mérőszámot javasolta. Bár a GDP változásai nem tükrözik egzakt módon a jól-lét változásait, a mérőszám mellett szól könnyű elérhetősége a statisztikai adatbázisokból, valamint egyszerű kezelhetősége. Egy új technológiának a GDP-re gyakorolt hatásai különféle közgazdasági modellek segítségével elvileg, megfelelő adatok birtokában kiszámíthatóak (Wood és Hertwich 2012).

A társadalmi jól-létre gyakorolt hatások

Ebbe a kategóriába tartoznak mindazok az emberi jól-létre gyakorolt hatások, amelyek az emberek közötti kapcsolatokkal függenek össze. A társadalmi jól-lét mérésére az eddigi kutatások alapján nem áll rendelkezésre általánosan elfogadott mutatószám. A PROSUITE team egyik feladata volt a társadalmi jól-lét legfontosabb komponenseinek, illetve az ezeket mérő indikátoroknak a meghatározása. Ezeket egy újszerű, alulról-felfelé építkező (*bottom-up*) eljárás segítségével fejlesztettük ki, amelybe a team társadalomkutatói mellett néhány új technológia gyakorlati szakembereit is bevontuk. Az indikátorfejlesztés folyamatát a következő fejezetben mutatjuk be.

5. A TÁRSADALMI FENNTARTHATÓSÁGI INDIKÁTOROK KIDOLGOZÁSA

Szakirodalmi áttekintés

A folyamat első lépése egy intenzív szakirodalmi kutatás volt, amelynek során a kutatócsoport a nemzetközi szakirodalomban (cikkek, tanulmányok, egyéb dokumentumok) javasolt társadalmi fenntarthatósági indikátorok közül – előzetes értelmezés, az átfedések kiszűrése alapján – közel 700 olyan mutatót választott ki, amelyek relevánsnak tekinthetők a különféle technológiák fenntarthatósági értékelése szempontjából. Ezek között jelentős eltérések voltak az értelmezési szintek tekintetében: voltak, amelyeket országok vagy régiók, másokat egyes technológiák, termékcsoportok, illetve szervezetek szintjén definiáltak, míg találtunk próbálkozásokat globális szintű indikátorok képzésére is.

Már ebben a fázisban szembesültünk azzal a problémával, hogy ha ország- és technológia független indikátorokat szeretnénk kidolgozni, akkor csak igen általános mutatókat képezhetünk. Minél nagyobbak a kulturális különbségek azok között az országok között, amelyeket le akarunk fedni, annál általánosabbaknak kell az indikátoroknak lenniük. A nyugati világ ipari országaiban nyilván mások a társadalmi szükségletek és elvárások, mint egy-egy fejlődő országban, például az előbbiekben a munkaórák száma, míg az utóbbiakban az élelemhez való hozzáférés lehet fontos indikátor. Míg egyes technológiákat a fejlett országokban konfliktusok öveznek, ugyanezeket a technológiákat esetleg szívesen látják a fejlődő országokban. Hasonló nehézségek vetődnek fel akkor, amikor valamennyi technológiára alkalmas indikátorokat kívánunk kidolgozni. Ezeket az ellentmondásokat a projekt úgy oldotta fel, hogy három indikátor-csoport alkalmazását javasolta. Az első csoportba olyan indikátorok kerültek, amelyek bármely kontextusban érvényesek. A második csoportba olyanok, amelyek a fókuszban álló régió (EU) társadalmi elvárásait fedik le. A harmadik nézőpont a technológiák szintje, s mivel ezek specifikus indikátorokat is igényelhetnek, azt javasoljuk, hogy a társadalmi indikátorok végleges rendszerének előállításába a konkrét értékelések során célszerű az adott technológia szakértőit bevonni.

A PROSUITE projekt az első és második csoportba tartozó indikátorok fejlesztését tekintette feladatának. A szakirodalom áttekintésének fázisában ezért mind Európában, mind a világ más részein kidolgozott és alkalmazott társadalmi indikátorokat gyűjtöttünk össze (Sellke és tsai. 2010). Kiemelt figyelmet szenteltünk a Közép-Kelet-európai régióban fejlesztett indikátoroknak, valamint a társadalmi életciklus elemzéssel kapcsolatos kutatások során javasolt indikátorrendszereknek, s ezek közül a leginkább kidolgozott UNEP-SETAC indikátoroknak (Benoit és tsai. 2009).

Az indikátorhalmaz szűkítése

Az eljárás következő lépése a gyűjtött mintegy 700 indikátor rendszerezése volt. Erre a legalkalmasabbnak a normatív-funkcionális modellt találtuk, mivel ez a normatív dimenziók, aldimenziók, és társadalmi funkciók hierarchiájára épül, amelyet a főbb *stakeholder*-csoportok figyelembe vételével tovább lehetett tagolni. A szakirodalomból gyűjtött indikátoroknak e hierarchia alapján történő kategorizálása, összevonása révén kiszűrhetők voltak az átfedések, redundanciák. Ezt követően az indikátorhalmazt tovább szűkítettük a következő szempontok alkalmazásával: az indikátor által leírt probléma fontossága, az indikátor relevanciája, mérhetősége, érthetősége, és az adatok elérhetősége

Az így leszűkített indikátorrendszerbe 82 ún. *előzetes társadalmi fenntarthatósági indikátor* került (Sellke és tsai. 2011). Egy részük adatbázisokból kinyerhető (legalábbis az országok egy-egy nagyobb csoportjában, pl. EU vagy OECD országokban), más részüket egyedileg össze kell gyűjteni. Egy részük kvantitatív skálákon mérhető, jelentős részük azonban csak félig-kvantitatív, illetve kvalitatív módszerekkel (pl. vélemény-kutatások) gyűjthető össze. Mivel számos, jövőre vonatkozó előrejelzésre lesz szükség, a konkrét technológiákkal kapcsolatos értékelések során jelentős szerepet fognak játszani az egyéni vagy csoportos szakértői becslések.

Bár a technológiáknak az adott indikátorok mentén becsült értékeiből a szubjektivitás nem szűrhető ki, az indikátorok halmazának végső kialakításában igyekeztünk a szakmai tudást a lehető legnagyobb mértékben érvényesíteni. Ennek érdekében olyan módszereket alkalmaztunk, amelyek az indikátorok körének kérdésében a szakmai konszenzus megtalálását segítették.

A javasolt indikátorok kiválasztása

Az előző lépésekben a PROSUITE projekt team tagjai – elsősorban társadalomkutatók – vettek részt. Ebben a lépésben azonban a résztvevők körét kiterjesztettük két új technológiának – a nanotechnológiának, illetve a szén-dioxid befogásának és földalatti tárolásának (*carbon capture and storage, CCS*) – a szakértőire. Az előzetes indikátorok halmazából az ún. Csoport-Delphi eljárás⁸ segítségével választotta ki a szakértők egy-egy csoportja⁹ azokat az indikátorokat, amelyeket a nanotechnológia, illetve a CCS fenntarthatósági értékelésére leginkább alkalmasnak tartanak, a jelenlegi legjobb tudásuk szerint (Renn és tsai. 2012).

⁸ A Csoport-Delphi eljárás abban különbözik a hagyományos Delphi eljárástól, hogy a szakértőknek az aggregált csoport eredmények visszacsatolása nem írásban, hanem *face-to-face* módon történik. Ennek az a fő előnye, hogy az értékelések különbségeit a résztvevőknek módjuk van megvitatni, és egymás érveinek figyelembe vételével álláspontjukat megvédeni, illetve módosítani. Lehetőség van a vélemények konzisztenciájának azonnali ellenőrzésére is. További előny, hogy míg a hagyományos Delphi hetekig, hónapokig eltarthat, a Csoport-Delphi ülések szokásos időtartama 1-2 nap.

⁹ A nanotechnológiai Csoport-Delphi eljárásban 7 németországi szakértő (6 egyetemi kutató és 1 civil szervezeti szakember), míg a CCS Csoport-Delphi ülésen 9 németországi egyetemi kutató vett részt. Mindkét eljárás egy-egy egész napos munkaértekezletet foglalt magában, 2011. folyamán.

A két Csoport-Delphi alapján legtöbb pontszámot kapott indikátorokat a PROSUITE team további vizsgálatoknak vetette alá (ld. lejjebb). Megjegyzendő, hogy a két Delphi munkaülés keretében a szakértők javasoltak néhány nanotechnológia-specifikus, illetve CCS-specifikus indikátort is.

A nem-specifikus indikátorok közül a PROSUITE team kiszűrte azokat, amelyek átfedést mutattak a gazdasági jól-léttel, illetve az egészségre gyakorolt hatásokkal. A 3. táblázatban az így nyert 23 társadalmi indikátor nevét, tartalmát és mérési módját ismertetjük, jelezve azt a normatív dimenziót is, amelyhez a normatív-funkcionális modellben kapcsolódik.

3. táblázat.

A Csoport-Delphi eljárások eredményeképpen nyert társadalmi fenntarthatósági indikátorok (Renn és tsai. 2012)

	Tartalom	Technológiához kapcsolódó tartalom	Mérés	Fenntarthatósági dimenzió a normatív-funkcionális modellben
1	Innovációs potenciál	A technológia hatása a társadalom innovációs képességére	Beruházások a technológia fejlesztésébe/transzferjébe	Rendszer integritás
2	Környezeti tanúsítvány rendszerek megléte	A technológiában érintett szervezetek környezeti tanúsítvány rendszerének megléte	Van-e az érintett szervezeteknek környezeti tanúsítvány rendszerük?	Rendszer integritás
3	Az ENSZ Világegyezmény (<i>Global Compact</i>) elveinek való megfelelés	A technológia kapcsán a Világegyezmény elveinek való megfelelés	Az érintett szervezetek kötelezettséget vállaltak-e arra, hogy teljesítik a Világegyezmény elveit és évente beszámol-e az ezzel kapcsolatos előrehaladásról?	Rendszer integritás
4	Az érintettek megfelelése a társadalmi felelősségvállalás (CSR) elveinek	A technológia érintettjei (pl. beszállítók) megfelelése a CSR elveinek	Az érintettek mennyiben felelnek meg a CSR elveinek? (Az OECD CSR irányelvei alapján mért indikátor)	Rendszer integritás
5	Információk az életciklus végén lehetséges menedzsment opciókról	Információk a technológiához kapcsolódó, az életciklus végén lehetséges menedzsment opciókról	Mennyiben biztosítják-e a belső menedzsment rendszerek, hogy a felhasználók világos információkat kapjanak a termékek életciklusának végén lehetséges opciókról?	Rendszer integritás
6	A szervezeti hanyagság kezelése	A technológiához kapcsolódó szervezetekben a hanyagsággal összefüggő akciók	A technológia működése során fellépő hanyagsággal kapcsolatos akciók értékelése	Rendszer integritás
7	A jogi szabályozás változásai	A technológia várható hatásai a jogi szabályozásra	A technológia megköveteli-e a jogi szabályozás megváltoztatását?	Rendszer integritás
8	Bizalom a hosszú távú ellenőrző funkciókban	A technológia hosszú távú ellenőrzési lehetőségei	Lehetőség van-e technológia hosszú távú ellenőrzésére?	Rendszer integritás
9	Gini index	A technológia hatása a Gini-indexre	A jövedelmi egyenlőtlenségek mérésére kidolgozott Gini-index változásai	Igazságosság
10	Globális egyenlőtlenség	A technológia várható hatásai a globális egyenlőtlenségekre	A technológia növeli-e vagy csökkenti a globális egyenlőtlenségeket?	Igazságosság
11	Regionális különbségek	A technológia várható hatásai a regionális egyenlőtlenségekre A technológia várható hatásai a regionális egyenlőtlenségekre	A technológia növeli-e vagy csökkenti a regionális egyenlőtlenségeket?	Igazságosság

12	A jövő nemzedékekre gyakorolt hatások	A technológia várható intergenerációs hatásai	A technológia hasznainak és kockázatainak megoszlása a jelen és jövő generációk között	Igazságosság
13	A társadalmi részvételi folyamatok minősége és intenzitása	A technológiához kapcsolódó társadalmi részvételi folyamatok minősége és intenzitása	Az érintettek értékelése a technológiához kapcsolódó társadalmi részvételi folyamatok minőségéről és intenzitásáról	Igazságosság
14	Emberi jogok	A technológia várható hatásai az emberi jogokra	A technológia várhatóan javítja-e vagy rontja az emberi jogok érvényesülését?	Igazságosság
15	Elköltözési hajlandóság	Az adott technológia következményeképpen otthonukból elköltözők aránya	Azoknak az érintetteknek az aránya, akik <i>“igen”</i> -nel válaszolnak az alábbi kérdésre: <i>“Tervezi-e a közeljövőben, hogy elköltözik lakhelyéről (településről, régióból stb.) – a technológia hatásai miatt?”</i>	Életminőség
16	Informáltság/Bizalom	Azok aránya, akik jól informáltak érzik magukat az adott technológiáról	A technológia kockázataival kapcsolatosan elérhető információk forrásaiba vetett átlagos bizalom	Életminőség
17	Észlelt kockázat	A technológia alkalmazásának kockázatként való észlelése	A technológiával kapcsolatban észlelt átlagos kockázat	Életminőség
18	Veszély esetén az érintettek szervezett informálása	Veszély esetén a technológiához kapcsolódó információs protokoll	Azoknak az embereknek az aránya, akik helyes választ tudnak adni arra a kérdésre: <i>„Tudja-e Ön, hogy az adott technológiával kapcsolatos katasztrófa esetén ki fogja Önt tájékoztatni?”</i>	Életminőség
19	Nemzetközi munkaegészségi és munkabiztonsági szabályozások (OSHA szabályok) betartása	Az OSHA szabályok betartása a technológia kapcsán	Az OSHA szabályozások (súlyos/nem súlyos) megsértése az elmúlt 3 év során és ezen ügyek státusza	Életminőség
20	Gyermekmunka	A technológia várható hatásai a gyermekmunkára	A technológia várhatóan növeli-e vagy csökkenti gyermekmunka mennyiségét (pl. a beszállítóknál)?	Életminőség
21	Oktatás	A technológia várható hatásai az oktatásra	Mennyiben serkenti a technológia az oktatást?	Életminőség
22	Tudásintenzív munkahelyek teremtése, illetve megtartása	A technológia hatása a tudásintenzív munkahelyek teremtésére, illetve megtartására	Azoknak a kvalifikált dolgozóknak a száma, akikre egy funkcionális egység (FE) ¹⁰ előállításához van szükség az adott technológia esetében	Életminőség
23	Az érintettek szubjektív elégedettsége	A technológia hatása az érintettek szubjektív elégedettségére	Az érintettek (munkavállalók, felhasználók, közeli lakosság) elégedettségének a technológia által kiváltott változásai	Életminőség

¹⁰ FE: funkcionális egység: az adott funkcióra (pl. adatátvitel) meghatározott egység

6. A PROSUITE PROJEKT EREDMÉNYEI

Az értékelések aggregálása

Az 5. fejezetben kidolgozott indikátorrendszer alkalmas a technológiák sokszempontú társadalmi fenntarthatósági értékelésére. További kérdés, hogy hogyan lehetséges a környezeti, gazdasági és társadalmi vonatkozású értékeléseket aggregálni. Elméletileg három közelítés létezik:

- Nincs aggregálás, az összehasonlítandó technológiák egyes közbülső pontok szerinti hatásait egymás mellett bemutatjuk, – a könnyebb áttekinthetőség érdekében általában diagramok, ábrák segítségével;
- Az egyes hatásokat az ok-okozati lánc valamennyi közbülső és végpontjára aggregáljuk valamilyen többkritériumú értékelő eljárás segítségével (ezek áttekintését ld. Antunes és tsai. 2012), de az 5 végponti hatást egymással nem összesítjük (az erős fenntarthatóság koncepcióját tükröző eljárás);
- Az egyes hatásokat az ok-okozati láncon végighaladva egyetlen értékke aggregáljuk (a gyenge fenntarthatósági koncepciónak megfelelően).

A PROSUITE team a b. megoldást javasolta. A többkritériumú aggregálás megkönnyítése érdekében a társadalmi indikátorokat a következő csoportokba (közbülső pontok) vonták össze:

- Biztonság, társadalmi béke: tudásintenzív munkahelyek, kockázatesztelés, a technológiával való visszaélés lehetőségei
- Autonómia: kényszermunka, gyermekmunka
- Részvétel és befolyás: részvétel a döntésekben, bizalom az információkban, hosszú távú ellenőrzési lehetőségek
- Egyenlő esélyek: regionális, globális és intergenerációs egyenlőtlenségek

Valamennyi társadalmi közbülső és végponti indikátort Likert-skálán mértük.

Esettanulmányok

A kifejlesztett modell és indikátorrendszer alkalmazhatóságát a PROSUITE team négy esettanulmány segítségével tesztelte, amelyek a következő technológiák hatásait elemezték:¹¹ 1. Nanotechnológia: nanoezüst-szálból textíliák készítése, illetve kolbász töltése nanotechnológia segítségével előállított anyagba (Hellweg és Walser 2013)

2. Biomassza felhasználása: villamos energia előállítása biomasszából és szerves hulladékból; PVC előállítása biomasszából; festékgyanta gyártása biomasszából (Dewulf és DeMeester 2013)

3. Információ technológia: okostelefon fejlesztési változatok (Seppala és Mattila 2013)

4. Széndioxid-leválasztás és tárolás (CCS): szénerőművek ellátása CCS-sel (Ramirez és tsai. 2013)

¹¹ Az esettanulmányok az új technológiákat – az információtechnológia kivételével – ugyanezen funkciókat ellátó termékeket/szolgáltatásokat előállító hagyományos technológiákkal hasonlítják össze

A fenti esettanulmányokat környezetvédelmi, közgazdasági és szociológiai szakértők mellett számos ipari partner bevonásával végezték és a tapasztalatokat visszacsatolták a döntéstámogató rendszer fejlesztői számára. Bár cikkünk terjedelmi okokból nem teszi lehetővé az eredmények részletes ismertetését, a fő tanulságokat a következőkben foglaljuk össze.

Tanulságok

Az esettanulmányok azt jelzik, hogy a PROSUITE projekt keretében kifejlesztett módszer sikerrel ötvözi a fenntarthatósági elemzést és az életciklus-közelítést. Ugyanakkor a módszer alkalmazása során az egyik fő probléma a bizonytalanságok figyelembe vétele volt. E probléma kezelésére többen felvetették az érzékenységvizsgálatok (pl. Monte-Carlo szimuláció) alkalmazásának lehetőségét. A résztvevők a legnehezebbnek a társadalmi fenntarthatósági indikátorok szerinti értékelést találták, elsősorban azért, mert ezek a legérzékenyebbek az időre, a régióra és a kontextus egyéb tényezőire (például ugyanazokat a hatásokat másképp értékeli a fejlődő, illetve a fejlett országok szempontjából). Néhány esettanulmánynál az elemzés során kiderült, hogy új adatokra, sőt, új kutatásokra van szükség a pontosabb értékelés érdekében. Ugyanakkor, az esettanulmányok aláhúzzák, hogy nem a módszer alkalmazása során nyert értékek pontossága a legfontosabb, hanem sokkal inkább az értékelés folyamata. A különféle szakmai háttérű szakértők, illetve a különféle értékeket és érdekeket képviselő érintettek véleményének előhívása, ütköztetése, érzékenységvizsgálatok végzése, valamint a hiányzó adatok azonosítása és felkutatása segíthet abban, hogy az új technológiák fejlesztésével kapcsolatos bizonytalanságok csökkenjenek, s a társadalom és természet szempontjából kedvezőbb technológia-fejlesztési forgatókönyvek valósuljanak meg.

A módszer alkalmazása természetesen Magyarországon is igen hasznos lenne. Bár a többszemponú döntéstámogató modellek K+F döntések megalapozására történő alkalmazása hazánkban hosszú múltra tekint vissza (pl. Vári és Vecsenyi 1992), a különféle szakértők közötti, illetve a szakértők és érintettek közötti párbeszéd ösztönzése és módszertani támogatása továbbra is időszerű lenne.

HIVATKOZÁSOK

Alberta Round Table on the Environment and Economy (1994) *Creating Alberta's Sustainable Development Indicators*. Edmonton, Canada.

Antunes, P., Santos, R., Videira, N., Colaço, F., Szántó, R., Dobos, E.R., Kovács, S., Vári, A. (2012) *Approaches to integration in sustainability assessment of technologies. Report prepared within the EC 7th framework project Prosuite*. November 2011. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=c378cd69-f785-40f2-b23e-ae676b939212&groupId=12772

Benoit, C., Mazijn, B., Andrews, E.S. (2009) *Guidelines for Social Life Cycle Assessment of Products: Social and Socio-economic LCA Guidelines Complementing Environmental LCA and Life Cycle Costing, Contributing to the Full Assessment of Goods and Services within the Context of Sustainable Development*. Paris, France: United Nations Environmental Programme.

Bertaux, D. (szerk.) (1981) *Biography and Society*. Sage.

Blok, K., Huijbregts, M., Roes, L., van Haaster, B., Patel, M., Hertwich, E., Wood, R., Hauschild, M.Z., Sellke, P., Antunes, P., Hellweg, S., Ciroth, A., Harmelink, M. (2013) *A Novel Methodology for the Sustainability Impact Assessment of New Technologies*. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=6550fd44-541a-4027-be75-cf339a19c5bb&groupId=12772

Bodorkós, B., Pataki, Gy., Vári, A. (2004) *A társadalmi fenntarthatóság mérése – módszertani tanulmány*. Kézirat, Budapest.

- Boustead, I. és Hancock, G.F. (1979) *Handbook of Industrial Energy Analysis*. ISBN 0-85312-064-1. Ellis Horwood, Chichester/John Wiley, New York, USA.
- Burgherr, P. és Scherer, P. (2006) *Survey of Criteria and Indicators*. (Deliverable no. D.1.1- RS 2b) Elérhető: <http://www.needs-project.org/docs/2bReportExperience.pdf>. Letöltve: 2009-01-08.
- Chilvers, J. (2007) "Towards Analytic-deliberative Forms of Risk Governance in the UK? Reflecting on Learning in Radioactive Waste." *Journal of Risk Research*, (10) 1-2. 197-222.
- Cross, J., Welch, R., Hunt, R., Park, W.(1974) *Plastics: Resource and Environmental Profile Analysis*, Manufacturing Chemists Association, Washington D.C.
- Dewulf, J. és DeMeester, S. (2013) *Biorefineries and Organic Waste Management – Final Sustainability Assessment*. Deliverable 1, WP 6, Prosuite EU FP7 Project Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=5b77acb5-93d5-466f-9a67-3dd136a0a388&groupId=12772
- Dreyer, L. és tsai. (2010) Characterisation of Social Impacts in LCA – Development of Indicators for Labour Rights. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 15. 385-402.
- ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága (1988) *Közös jövőnk*. Budapest: Mezőgazdasági.
- EC (2010a) European Commission - Joint Research Centre - Institute for Environment and Sustainability: International Reference Life Cycle Data System (ILCD) Handbook - Framework and Requirements for Life Cycle Impact Assessment Models and Indicators. First edition March 2010. EUR 24586 EN. Luxembourg. Publications Office of the European Union
- EC (2010b) European Commission - Joint Research Centre - Institute for Environment and Sustainability: International Reference Life Cycle Data System (ILCD) Handbook - General guide for Life Cycle Assessment - Detailed guidance. First edition March 2010. EUR 24708 EN. Luxembourg. Publications Office of the European Union
- EC (2011) European Commission - Joint Research Centre - Institute for Environment and Sustainability. International Reference Life Cycle Data System (ILCD) Handbook – Recommendations for Life Cycle Impact Assessment in the European Context. First edition November 2011. EUR 24571 EN. Luxemburg. Publications Office of the European Union
- Eurostat/ Europäische Kommission (2005) Messung der Fortschritte auf dem Weg zu einem Indikatoren für nachhaltige Entwicklung für die Europäische Union DATEN 1990-2005. Elérhető: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-68-05-551/DE/KS-68-05-551-DE.PDF.
- Grootaert, Ch. (1998) *Social Capital: The Missing Link? The World Bank Social Capital Initiative*. Working Paper No. 3.
- Harremoes, P. (2003) Ethical Aspects of Scientific Incertitude in Environmental Analysis and Decision Making. *Journal of Cleaner Production*. 705-712.
- Hellweg, S. és Walser, T. (2013) *Nanotechnology: Final Sustainability Assessment*. Deliverable 2, WP 6, Prosuite EU FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=13d10bd8-170f-4504-8d1e-5f2facdfdb63&groupId=12772
- ISO 14001 (2004). International Organisation for Standardisation. Environmental management systems - specification with guidance for use. Report.
- ISO 14040 (2006a). International Organisation for Standardisation. Environmental management - life cycle assessment - principles and framework. Report
- ISO 14044 (2006b). International Organisation for Standardisation. Environmental management systems - life cycle assessment – requirements and guidelines. Report.
- Lawn, P.A. (2003) A Theoretical Foundation to Support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and Other Related Indexes. *Ecological Economics* 44. 105-118.

Merton, K. R. (1968) *Social Theory and Social Structure*. Free Press.

Moldan, B. és Dahl, A.L. (2007) Challenges to Sustainability Indicators. In: Hak,T., Moldan, B., Dahl,A.L. (szerk.) *Sustainability Indicators: A Scientific Assessment*. SCOPE Vol. 67. Washington D.C.: Island Press.

Müller-Wenk, R. (1980) Ökologische Buchhaltung, In: Udo Ernst Simonis, *Ökonomie und Ökologie, Auswege aus einem Konflikt*, Karlsruhe. 13-30.

OECD (2009) Society at a Glance 2009. OECD Social Indicators. Elérhető: [http:// www.sourceoecd.org/socialissues/9789264049383](http://www.sourceoecd.org/socialissues/9789264049383).

Prescott-Allen, R. (2001) *The Wellbeing of Nations: A Country-by-Country Index of Quality of Life and the Environment*. Washington D.C.: Island Press.

Projektgruppe Ökologische Wirtschaft (1987) Bedürfnisse, Produkte und ihre Folgen. Kölner Volksblattverlag. Wege aus der Krise, Bd. 4, Köln

PROSUITE (2013) Report of a Workshop for SMI, Big Industry and Decision Makers on the PROSUITE New Sustainability Framework, the DSS Software and Case Study Applications held in Glasgow, 15th May 2013 (in conjunction with the 23rd SETAC Europe Annual Meeting)

Ramirez, A. és tsai. (2013) *Coal Power Plant with Carbon Capture and Storage: A Sustainability Assessment* Deliverable 4, WP 6, Prosuite EU FP7 Project Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=f842b01d-b4e8-4069-ac42-69c0d892d5da&groupId=12772

Renn, O. (2008) *Risk Governance: Coping with Uncertainty in a Complex World*. Earthscan, London

Renn, O., Jäger, A., Deuschle, J., Weimer-Jehle, W. (2009) 'A Normative-functional Concept of Sustainability and its Indicators', *Int. J. Global Environmental Issues*, 9(4). 291-317.

Renn, O., Kuhn, R., Sellke (2012) *Final Selection of Social Indicators*. Deliverable 3, WP 4, Prosuite FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=72e8105e-c4e7-4c95-a32e-9375acbe988f&groupId=12772

Renn, O., Stirling, A., Müller-Harold, U. (2003) *The Precautionary Principle: A New Paradigm for Risk Management and Participation*. Report to the EU Commission. Centre of Technology Assessment, Stuttgart, Germany.

Ritthoff, M., Rohn, H., Liedtke, Ch. (2002) *Calculating MIPS: Resource Productivity of Products and Services*. Wuppertal Spezial no. 27e. Wuppertal: Wuppertal Institute.

Rubik, F. és Baumgartner, T. (1992) Evaluation of Eco-balances, Strategic Analysis in Science and Technology (SAST) report CD-NA- 14737-EN-C, Commission of the European Communities, Brussels-Luxembourg.

Schmidt, I., Meurer, M., Saling, P., Kicherer, A., Reuter, W., Gensch, C. (2004) SEEBalance – Managing Sustainability of Products and Processes with the Socio-EcoEfficiency Analysis by BASF. *Greener Management International*, 45. 79-94

Sellke, P. és tsai. (2010) *Literature Review on Social Indicators and Integrated Model of Indicator Selection*. Deliverable 1, WP 4, Prosuite EU FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=d1b91384-d89b-4988-8f87-5806020b8874&groupId=12772

Sellke, P. és tsai. (2011) Preliminary Selection of Social Indicators. Deliverable 2, WP 4, Prosuite EU FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=aca44f60-4c78-46b1-aa31-8284dad79a77&groupId=12772

Sellke, P. és tsai. (2013) *Analysis of Uncertainty, Complexity and Ambiguity in Social Indicators*. Deliverable 4, WP 4, Prosuite EU FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=b98f20c9-2dd9-4c14-aad9-7dbf7666a534&groupId=12772

Seppala, J. és Mattila, T. (2013) *Information Technology (Multifunctional Mobile Devices): Final Sustainability Assessment*. Deliverable 3, WP 6, Prosuite EU FP7 Project. Elérhető: http://www.prosuite.org/c/document_library/get_file?uuid=9102d135-b389-4bed-9a07-a456e0db2214&groupId=12772

- Serageldin, I. (1995) *Sustainability and the Wealth of Nations: First Steps in an Ongoing Journey*. Third Annual World Bank Conference on Environmentally Sustainable Development. Washington, DC.: World Bank
- Stanners, D., Bosch, P., Dom, A. (2007) Frameworks for Environmental Assessment and Indicators at the EEA. In: Hak, T., Moldan, B., Dahl, A.L. (szerk.) *Sustainability Indicators: A Scientific Assessment*. SCOPE Vol. 67. Washington D.C.: Island Press. 127-144.
- Steen, B. és Ryding, S.O. (1990) The EPS Enviro-Accounting Method. An Application of Environmental Accounting Principle for Evaluating and Valuation of Environmental Impact in Product Design, AFR-REPORT Nr. 11. Swedish Environmental Research Institute (IVL), Stockholm, Sweden.
- Stern, P. és Fineberg, H. (szerk.) (1996) *Understanding Risk: Informing Decisions in a Democratic Society, Report of the US National Research Council Committee on Risk Characterisation*, National Academy Press, Washington, DC.
- Stirling, A. (2003a) „Risk, Uncertainty and Precaution: Some Instrumental Implications from the Social Sciences”, In: Berkhout, F., Leach, M., és Scoones, I. (szerk.) *Negotiating Environmental Change*, Edward Elgar, Cheltenham. 33-76.
- Stirling, A. (2003b) *The Precautionary Approach to Risk Appraisal*. NWMO Background Papers. Nuclear Waste Management Organisation, Ottawa, Canada
- Stirling, A. (2005) „Opening Up or Closing Down? Analysis, Participation and Power in the Social Appraisal of Technology.” In: Leach, M., Scoones, I., és Wynne, B. (szerk.) *Science and Citizens – Globalisation and the Challenge of Engagement*. Zed, London, pp. 218-231
- Stirling, A. (2006) From Science and Society to Science in Society. Towards a Framework for Co-operative Research. Report to the European Commission Workshop Governance and Scientific Advice. Brussels.
- Stirling, A. és Mayer, S. (2001) A Novel Approach to the Appraisal of Technological Risk: a Multicriteria Mapping Study of a Genetically Modified Crop. *Environment and Planning C*. Vol. 19. 529-555.
- Tóthné Szita K. (2009) Az életciklus-elemzés kialakulása, fejlődése, értelmezése dióhéjban. *ECO-Matrix* (elektronikus folyóirat). LCA Center I. évf.1. sz. 5-8.
- Udo de Haes, H.A., Joliet, O., Finnveden, G., Hauschild, M.Z., Krewitt, W., Müller-Wenk, R. (1999). Best Available Practice Regarding Impact Categories and Category Indicators in Life Cycle Impact Assessment. *International Journal of Life Cycle Assessment* 4(2), 66-74.
- UNCED (1992) United Nations Conference on Environment and Development. Earth Summit: Agenda 21 - The United Nations Programme of Action from Rio. United Nations Department of Public Information, New York, 1992. Elérhető: www.un.org/esa/dsd/agenda21
- UN CSD (1995) United Nations Committee for Sustainable Development. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Elérhető: http://www.cic-wildlife.org/uploads/media/GUIDELINES_indicators_of_sustainable_development_1995_eng.doc.
- UNEP (2012) United Nations Environment Program. Application of the sustainability assessment of technologies. Methodology: Guidance manual. United Nations Environment Program. Division of Technology, Industry and Economics, International Environmental Technology Centre, Osaka.
- Vári, A. és Vecsenyi, J. (1992) Experiences with Decision Conferencing in Hungary. *Interfaces, Special Issue: Risk and Decision Analysis*, No. 6: 72-83.
- Wood, R. és Hertwich, E.G. (2012). Economic Modelling and Indicators in Life Cycle Sustainability Assessment, *International Journal of Life Cycle Assessment*. Elérhető: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11367-012-0463-2/fulltext.html>
- Wackernagel, M. és Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. Gabriola Island, BC: New Society Publishers.

DOI: 10.18030/socio.hu.2014.1.44

ABSTRACT

In the first half of the Age of Dualism, two periodicals specialized emphatically in matching acquaintances and potential marriage partners. Both were published under the title of *Hymen*, one in 1874 and the other in 1881. They existed at the beginning of the year, in January, at the start of the carnival season, and lasted only four or five months, having disappeared by April or May. There appeared not only calls for marriage in the periodicals, but also adverts for mistresses or calls to start or help ailing businesses. The advertisers factually presented their assets, and set financial terms. Research questions focus on whether advertisers were men or women, what they wanted, their religion, place of residence and age. The first rough exploration of the 1881 issues of *Hymen* has been undertaken. Now, we examine the intensity of social change in a comparison of data from the 1874 issues as well.

Keywords

marriage, partnership, social change, age of dualism, source of press

ABSZTRAKT

A dualizmus korának első felében volt két kifejezetten párkeresésre, házassági hirdetésre szakosodott újság. Mindkettő *Hymen* címmel jelent meg, az egyik 1874-ben, a másik 1881-ben. Közös volt bennük, hogy az év elején, januárban a farsangi idény kezdetekor indultak, s csupán négy-öt hónapig éltek, hiszen áprilisban, májusban megszűntek. A házassági hirdetések rovatban nemcsak házasságra szóló felhívások jelentek meg, hanem éppúgy akadtak szerelmi kalandra, kitartotti létre szólóak, mint induló vagy megrekedt vállalkozások megsegítését keresők. A hirdetők tényszerűen ismertették vagyoni helyzetüket, amely meghatározta anyagi elvárásaikat. Az elemzés arra keresett választ, hogy férfiak vagy nők voltak-e többen, melyikük mit akart inkább; számított-e a vallás, lakóhely, életkor. Az 1881-es *Hymen* első durva feltárása megtörtént. Most a 1874-es újság adataival összevetésben a vizsgálat rámutat a társadalmi változás intenzitására is.

Kulcsszavak

házasság, partnerkapcsolat, társadalmi változás, dualizmus, sajtóforrás

¹ ELTE Egyetemi Könyvtár

A dualizmus korában, különösen annak az 1890-es évekkel kezdődő második szakaszában alapvetően megváltoztak a társadalmi viszonyok (Gergely 2003). A változások feltehetően nem hagyták érintetlenül a családi, párkapcsolati formákat sem.

Hasonló erejű és jelentőségű változáson ment át a magyar társadalom a kiegyezés (1867) után. A polgárosodást (is) követelő 1848-as forradalom és szabadságharcot megtorló félféudális állapotokat konzerváló abszolutizmus megszüntével hirtelen, közel két évtizedes ossztársadalmi várakozás után, a lehetőségek megnyíltak (Szabolcsi–Kosáry–Németh 1985, Lipták 2002). Az ország jelentős részben visszanyerte önállóságát, a törvényi rendeződések nyomán fejlődésnek indulhatott a gazdaság, az ipar, amelynek köszönhetően vállalkozások jöhettek létre (Fónagy 2001). A haladást nagyban támogatták az oktatásügyi lépések. S feléledhettek a társadalmi élet különböző színterei a közéletben, társasági életben (Fábri 2001, Fábri–Borbíró–Szarka 2006, Gerő–Hargitai–Gajdó 2006). A zsidóság egyenjogúsítása után az erőre kapó magyar országgyűlés további társadalomformáló rendelkezései az egyházpolitikai reformokban öltöttek testet, amely a polgári házasság szabályozásának elfogadásával zárult. A nyitás értelemszerűen befolyásolta a korabeli emberek életszemléletét, jövőképét. Különösen hathatott az akkor még egyértelműen zárt, patriarchális – vagy általánosságban tradicionálisnak tekintett – családszemléletre, párkapcsolat-építésre (Siklóssy 2002, Holló 2003, Laqueur 1996, Kalmijn 1994, Mahrdr 1998). Bár a témában született számos történeti szociológiai mű (lásd pl. Andorka–Harcza 1986, Csernák 1996, Husz 2002, Kéri 2008, Majoros 1997, Nagy 2006), de a váltásnak mértékét és hogyanját a szakirodalom is csak érinti, részleteiben nem vizsgálja.

A 19. századi átlag (fiatal) nők és férfiak kíváncsnak vélt életstratégiái olvashatóak ki az egykori házassági hirdetésekből. A szemléletváltás érzékelhető, illetve értékelhető két különböző időpontban feladott közleményekben megfogalmazott célok és körülmények összevetésével. Az egyéni életkezdések, elvárások, remények összehasonlító elemzésével megragadható a polgárosodás, s azon belül a párkapcsolatok dinamikája. A dualizmus korának elejéről létezik két kifejezetten párkeresésre, házassági hirdetésre szakosodott újság – sajtóforrás, amelyek erre a vizsgálatra alkalmasak. Mindkettő *Hymen* címmel jelent meg, az egyik 1874-ben, a másik 1881-ben.

E sajtótermékek egyben történeti források is, mivel hasábjaikon fennmaradt, hogy a hétköznapi emberek miként gondolkodtak házasságról, párkapcsolatról, ismerkedési módokról. Az eddig kialakult képünket eddig jobbra a nevezetes emberek naplói, levelezései, illetve az irodalmi alkotások szolgáltatták. Ezek a lapok a párkeresés lehetőségei mellett irodalmi fórumként kulturális szerepet is vállaltak, illetve megjelenítették a színházi eseményeket is. Szintén közös volt bennük, hogy az év elején, januárban a farsangi idény kezdetekor indultak, s csupán négy-öt hónapig éltek, hiszen áprilisban, májusban megszűntek. Rövid életük jelzi, hogy bár volt rájuk igény, fennmaradásukhoz mégsem volt elegendő a kereslet.²

A korábbi újság szerkesztője és kiadója ugyanaz volt: a bécsi Josef Anton Massanetz, aki vállalkozásához Bécsben és Pesten is működtetett irodát. A német nyelvű lapban magyar nyelvű hirdetések is megjelentek. A későbbi, magyar nyelvű lap tulajdonosa egy újságíró testvérpár volt: Szentirmai Géza és Szentirmai József, akik kizárólag pesti szerkesztőséggel rendelkeztek, mégis az egész Monarchiából fogadtak megkereséseket.

A házassági hirdetések rovatban nemcsak házasságra szóló felhívások jelentek meg, hanem éppúgy akadtak szerelmi kalandra, kitartotti létre szólóak, mint induló vagy megrekedt vállalkozások megsegítését keresők. A hirdetőik tényszerűen

² A történeti bemutatás bővebben a korábbi elemzés közlésében olvasható (Fabó 2010:190).

ismertették vagyoni helyzetüket, amely meghatározta anyagi elvárásait. Az elemzés arra kereste a választ, hogy milyen arányban hirdettek a férfiak és a nők; milyen céllal kerestek partnert; számított-e a vallás, lakóhely, életkor. Az 1881-es *Hymen* első durva feltárása megtörtént, s az eredmények megtalálhatóak a 2010. évi MSZT-konferenciakötetben (Fabó 2010: 190–218). A kapott adatokból kiderült, milyen feltételekkel vállalkoztak a házasságra, illetve más párkapcsolatra a hirdetések feladói. Az 1874-es *Hymen* feldolgozásának értékei most azonban a másik folyóiratéival kerülnek összevetésre. Akkor is és most is a hirdetések három célkategória szerint különültek el: ezek a házasság; a partneri viszony, azaz minden, ami nem házasság;³ illetve a levelezés. A megfogalmazott – az elemzés módszereként százalékosított – célok létrejöttének feltételeit, körülményeit jellemző kategóriák ugyancsak egyszerű, százalékosított értékkel rendelődtek, mert ezek egyértelműen jelzik az érték kapcsolódások erejét. Két feltételezést lehet megelőlegezni: 1. valószínűleg jelentkezik az akkor végbemenő polgárosodás, illetve 2. az ismerkedéseket inkább a férfiak kezdeményezték.

A HIRDETÉSEK ÉS FELADÓIK

Az 1874-es újság hirdetői is hasonlóként fogalmazták meg feladványaikat, mint az 1881-es társkeresők. Egy megfontolt úr például a következőképp szólította meg a remélt célszemélyeket: **„Ez már komoly. Egy első rangú vidéki városban, 800 forint évi fizetéssel kinevezett, nyugdíjképes államhivatalnok, 35 éves, magános, senki iránt lekötözve, adósságokkal terhelve, csinos nejét bálványozni is képes lenne, óhajta ösmeretség hiányában ez úton, három vagy legfeljebb négy hó alatt történhető házasság céljából egy szende, művelt, a házi teendőkhöz szakavatott, és megfelelő készpénz vagyonnal bíró leány, vagy gyermektelen özvegy, ki bármely felekezeti és nemzetiségű lehet, tekintet nélkül magára az arc szépségére, levél általi ösmeretséget kezdeni. – A legmélyebb titoktartást, becsületszó mellett ígervén, fényképpel felszerelt ajánlatok e cím alatt **ki keres, az talál 266. sz. a. e lap szerkesztőséghez Pesten, hol fényképem előleges megtekintése mellett, bővebb felvilágosítás szerezethetik, intézendők –**”** (Hymen 1874: 149).

Az általában bizonytalanabb egzisztenciájú hölgyek azonban kissé szabadabb szellemű hirdetéseket is közreadtak: **„Egy egyedül álló fiatal nő szép de vagyontalan, ki szabadságát megunva Ámor rabszolganőjévé kíván lenni, e célú előkészítésre komoly szándékú férfiúval levelezésbe óhajta lépni. Ajánlközások „Cupido” név alatt”** (Hymen 1874: 58). A hirdetést feladó szépség népszerű lehetett, mert újabb közleményhez kellett folyamodnia: **„Mindazoknak, kik ajánlközásaikkal engem szerencséltetek, szíves értésül adom, hogy már választottam”** (Hymen 1874: 95). A hevesen udvarló, türelmetlen társkereső ifjakat akár rendre is utasíthatták, mint az egykori 24 év körüli Buday Kálmán nevezetű keresztény 1300-1400 Ft éves fizetésű hivatalnokot, aki 17–20 év közötti leányok után érdeklődött: **„B–y K– Budapest „Lassan járj tovább érsz!” Amit ön remél, lehetetlen –, mert én egy 23 éves férjt választani nem fogok? „Régóta keres már feleséget ... s. a. t.” Tehát ily ifjú ember már „régóta” s. a. t. – Ne siessen!! – T”** (Hymen 1874: 143).

A hirdetéseket három jól elkülöníthető céllal adták fel: a házassági szándékkal, más egyéb partneri kapcsolatteremtéssel, illetve levelezőtárs keresésével. Az első klasszikus törvényes házassági viszonyt jelentett; a második minden más az előbbtől eltérő kapcsolatot tartalmazhatott (szerelmi viszonyt, közös szórakozást, ismerkedést, vállalkozások elindítását,

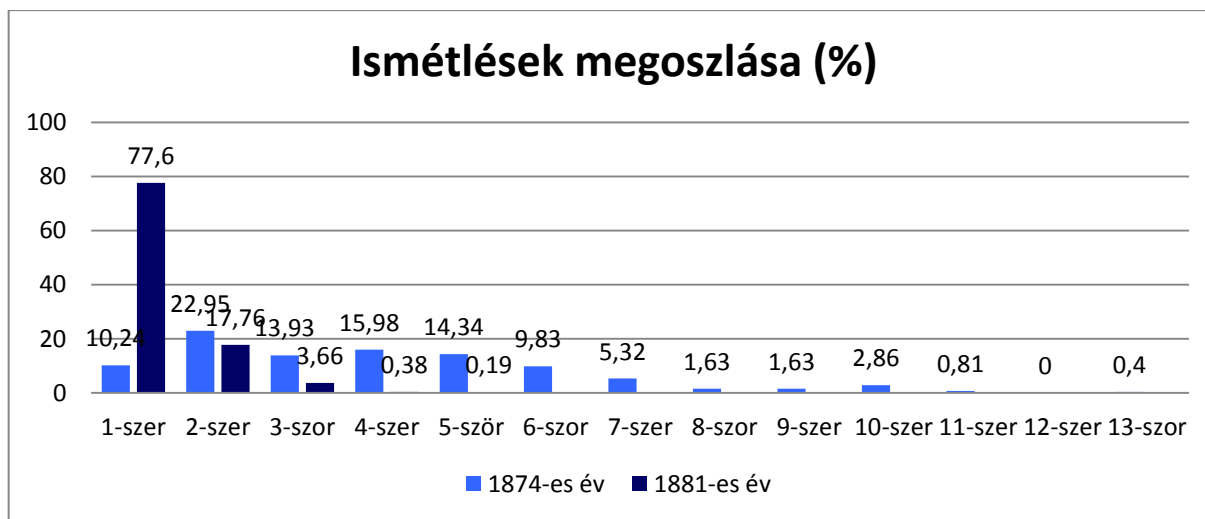
³ A partneri viszony különböző típusait az elemzés külön nem tárgyalja, mert a keresési szempontok ezt vagy megadták, vagy nem, azaz csak sejtették, tehát az egyes esetekben pontosan nem voltak egyértelműsíthetőek, s ezért ezt a kategóriát nem lehetett teljes egészében szétosztani.

felvirágoztatását, szorult anyagi helyzet megoldását, kitartotti státuszt); a harmadik pedig általában az alaposabb tájékozódást segítette elő, vagy egyszerűen csak távoli szellemi, érzelmi társ iránti szükségletet fejezett ki.

E három közös célt hasonló szempontok szerint, mégis eltérő feltételekkel és hangsúlyokkal keresték a férfiak és a nők. Mindkét nemre jellemző szelekciós kritérium volt az életkor, a vallás, a lakóhely, a gyermek, a vagyoni helyzet, a megjelenés, a műveltség, főbb életszemléletbeli, jellembeli tulajdonságok. A 19. század második felében a férfiak kenyérkereseti, oktatási, művelődési lehetőségei egyértelműen kedvezőbbek voltak a nőkéénél, akiknek minderre csupán korlátozottan volt módjuk. A létesítendő kapcsolatok valamennyi formájában a gazdasági, képzettségbeli, kulturális fölény mindenképp a férfiak kezében volt. Míg a nők olyan adottságokkal tudtak csak fellépni, amelyek mindezt kiegészíthették, emelheték ismeretségük társadalmi státuszát, presztízsét (pl. szépség, zenei műveltség), illetve kényelmesebbé teheték a hétköznapiakat (pl. házas nevelés).⁴

Mindkét lap a tél közepén, januárban indult, s a tavasz végéig kitartott: az 1874-es április közepéig, az 1881-es májusig jelent meg. Az előbbiben 244 hirdetést adtak közre, az utóbbiban 518-at. A két korszak hirdetéseit külön-külön 100%-nak véve történt az összehasonlítás. Tehát, hét év múltán a kétszeresénél is többen vették igénybe a társkeresésnek ezt a formáját. Azonban a korábbi lap hirdetői sokkal kitartóbbak voltak, hiszen csak egytizedük (10,24%) elégedett meg egyszeri közléssel, s ennél jóval többen (22,95–13,93–15,98–14,34%) gondolták a 2–3–4–5-szöri ismétlést célravezetőbbnek, sőt volt olyan, aki 13-szori megjelenést is megrendelt. A későbbi folyóirat társkeresőinek több mint háromnegyede (77,60%) eltekintett az ismétléstől, a kétszeri publikálást is alig egyötödük (17,76%) kérte, míg a 3–4–5-szöri megjelenést csupán töredékrészüket (3,66–0,38–0,19%) fizette meg (1. ábra).

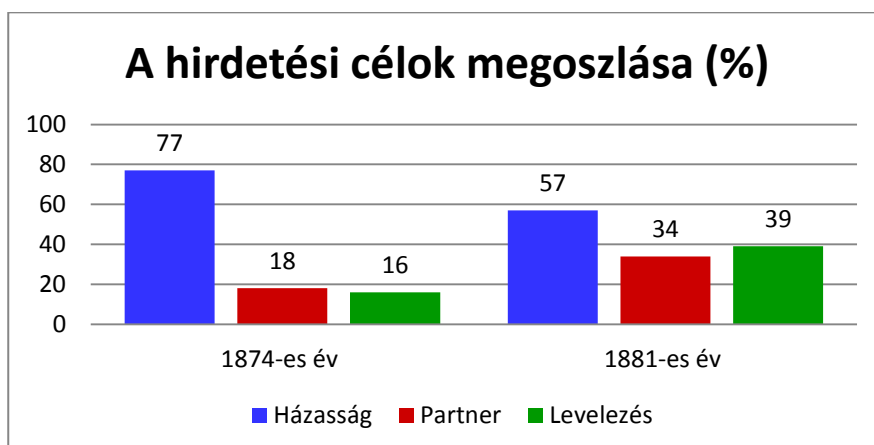
1. ábra

A hirdetési célok arányaiban jelentős eltérés mutatkozik a két időszakban. '74-ben a feladóknak több mint háromnegyede (77%), a '81-eseknek csak alig kétharmada (57%) készült házasságra. A korábbi periódusban bő másféltizednyien vállalkoztak partneri viszonyra (18%), levelezésre (16%), míg később ez az arány az egyharmadot is meghaladóan emelkedett (34–39%) (2. ábra).

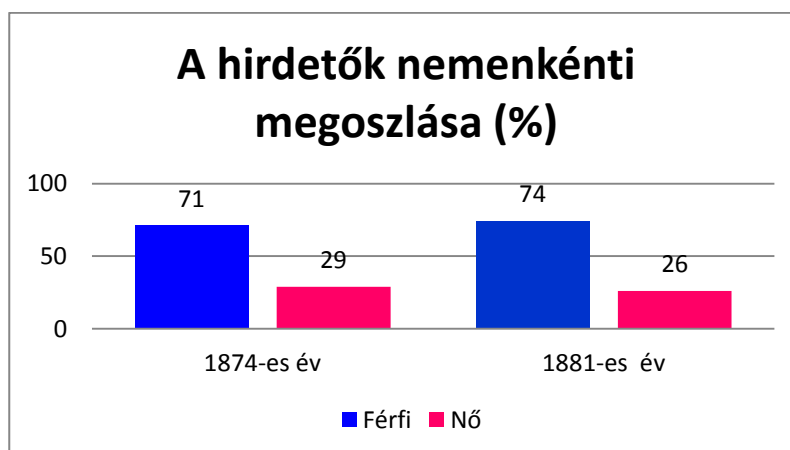
⁴ Az egyes szándékok, szempontok, kategóriák közti átfedésekre nem tér ki az elemzés, mert az indokolatlanul elaprózná a vizsgálatot.

2. ábra

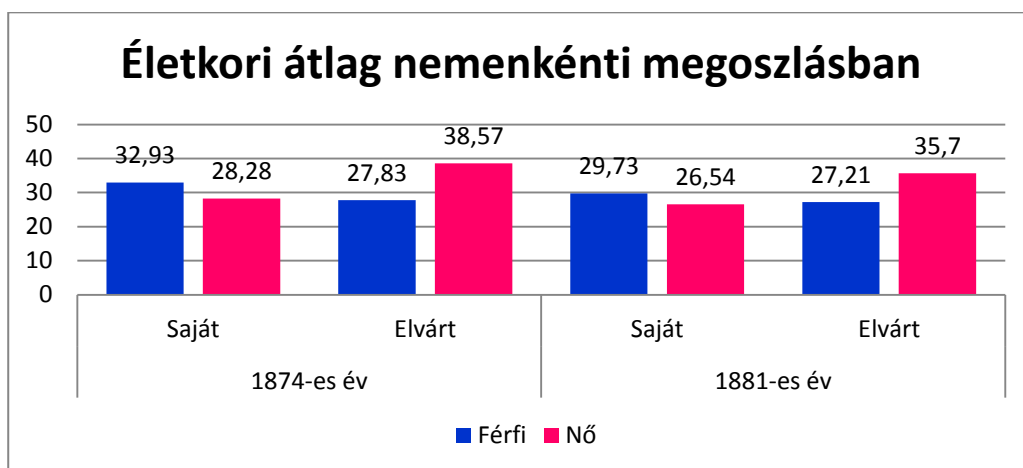
A hirdetések férfi-női feladónak háromnegyed-egynegyedes megoszlása nagyjából hasonló. '74-ben mégis mintha kevesebb férfi (71%) és egy kicsit több nő (29%) vette igénybe a hirdetési újságot, mint '81-ben, amikor a társkeresők háromnegyede (74%) férfi és egynegyede (26%) nő volt (3. ábra).

3. ábra

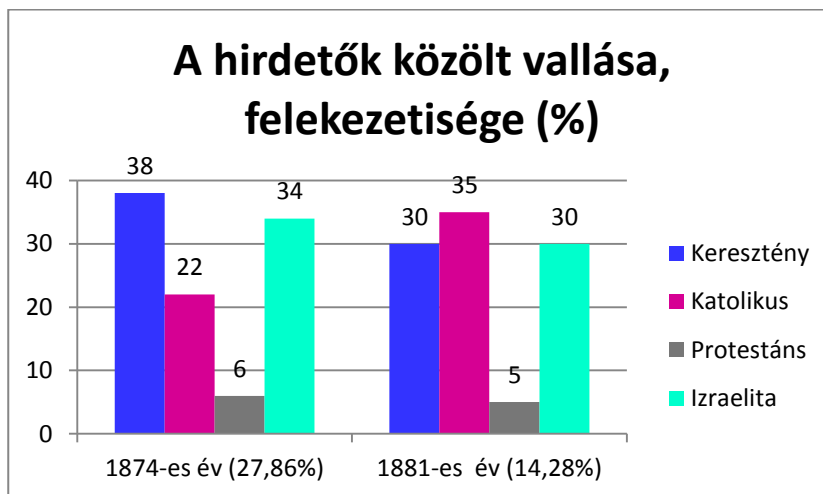
A '74-es társkeresőknél a '81-es feladók 2-3 évvel fiatalabb életkori átlaggal bírtak mind a saját magukról megadott, mind a keresettnél elvárt kort illetően. A '74-es majd' 33 (32,93) éves urak 28 (27,83) év körüli hölgyeket kerestek, míg a 28 (28,28) éves hölgyeknek csaknem tíz évvel idősebb (38,57) urakra volt szükségük. Hét évvel később a 30. (29,73) életévükben járó férfiak 27 (27,21) év körüli nőkre vágytak, s a 26-ot (26,54) már betöltött nők ugyancsak közel tíz évvel idősebb (35,70) társban gondolkodtak. Tehát úgy tűnik, hogy a férfiak általában 3-5 évvel ifjabbat, a nők viszont akár tíz évvel korosabbat is elfogadtak (4. ábra).

4. ábra

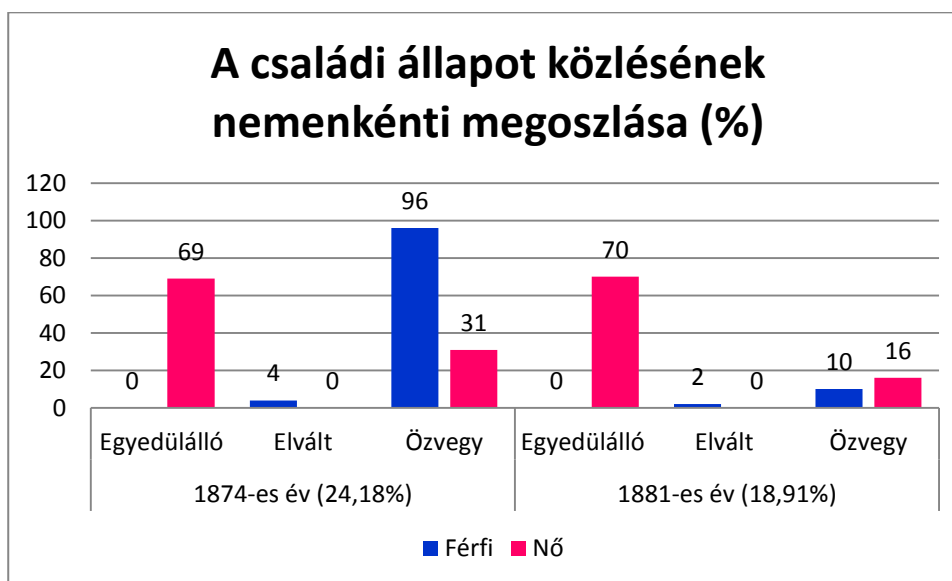
A vallási, felekezeti hovatartozás közlése fontosabb volt a korábbi lap ügyfeleinek, hiszen közel egyharmaduk (27,86%) adott ilyen jellegű információt, míg ezt a későbbi alkalommal alig másféltizedük (14,28%) tartotta fontosnak. A hitüket megvallók hovatartozásának aránya nagyjából hasonló azzal megszorítással, hogy '74-ben (38%) valamivel többen állították magukról, hogy keresztények (38%), vagy izraeliták (34%), mint '81-ben, amikor kevesebben tették a keresztényeknél és az izraelitáknál (30%), viszont ekkor többen (35%) tartoztak a katolikusokhoz, mint korábban (22%) (5. ábra).

5. ábra

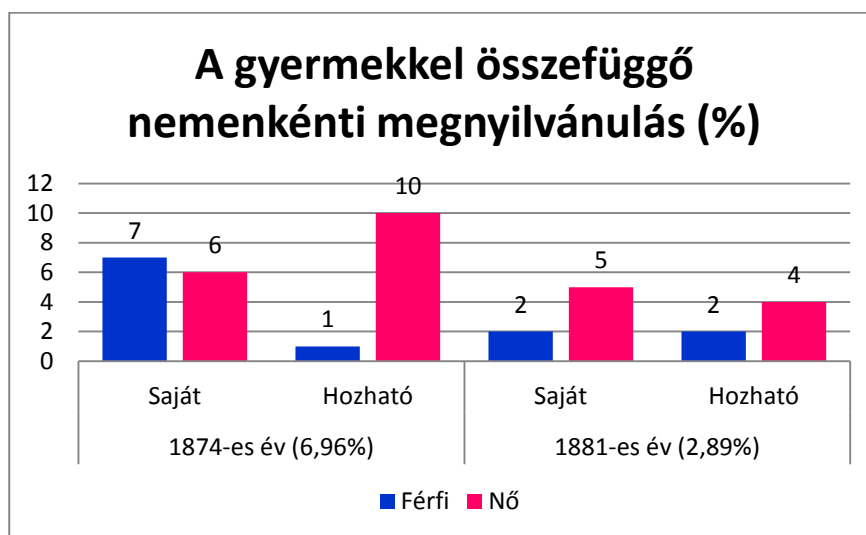
A családi állapot megjelölésekor a korábbi időszak hirdetőinek egynegyede (24,18%), a későbbinek alig egyötöde (18,91%) bizonyult közlékenynek, s ebben inkább a hölgyek jártak az élen. A társkereső férfiakkal mintha egyértelmű lett volna, hogy e téren függetlenek – s a jelenség mindenképp a nagyobb mozgásszabadságuk jeleként értelmezhető. A korábbi időszakban az uraknak még több mint egytizede (13,79%), míg utóbb csak töredékük (3,13%) nyilatkozott ez ügyben, ám köztük is '74-ben kilencszer annyi (96%) özvegy férfi deklaráta ezt a '81-esekhez (10%) képest. Mégis az elvált státuszt is csupán a férfiak vállalták, igaz mindkét alkalommal elenyésző arányban (4-2%). A hölgyeknek előbb fele (50%), utóbb kétharmada (63,70%) tudatta családi állapotát. Hajadonságukat mindkétszer hasonló arányban (69–70%) vállalták, míg a '74-ben férjüket túlélő egyharmadnyi (31%) hölgyek aránya '81-ben feleannyira (16%) apadt (6. ábra).

6. ábra

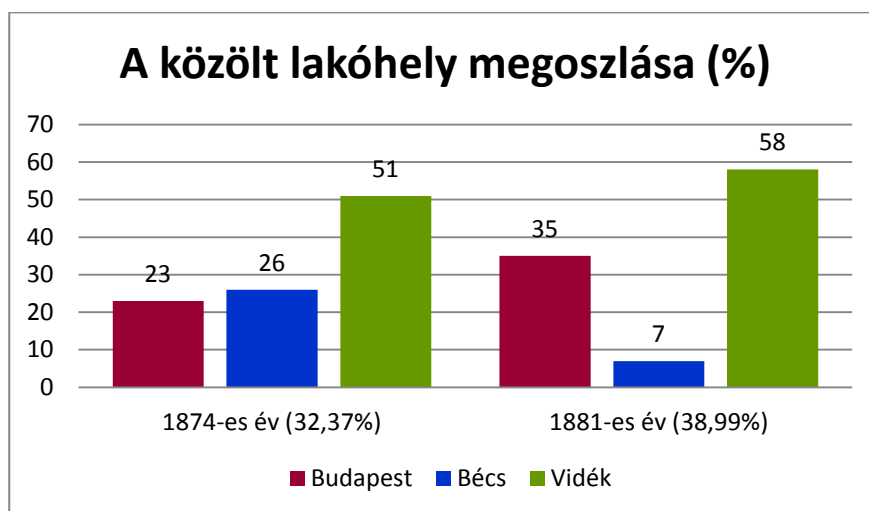
Nagyon kevesen gyermekek mellett is próbálkoztak társkereséssel. A korábbi alkalommal a hirdetőik jó féltizede (6,96%), míg később feleannyian sem (2,89%) vállalkoztak rá. Bár '74-ben több özvegy gyermekes férfi (7%) volt, mint '81-ben (2%), mégis kevesebben (1%) fogadták volna el a társ csemetéjét akkor és később (2%) is. Továbbá a hasonló arányban (6-7%) jobbra gyermekes hölgyek kétszer elfogadóbbnak mutatkoznak korábban (10%), mint később (4%) (7. ábra).

7. ábra

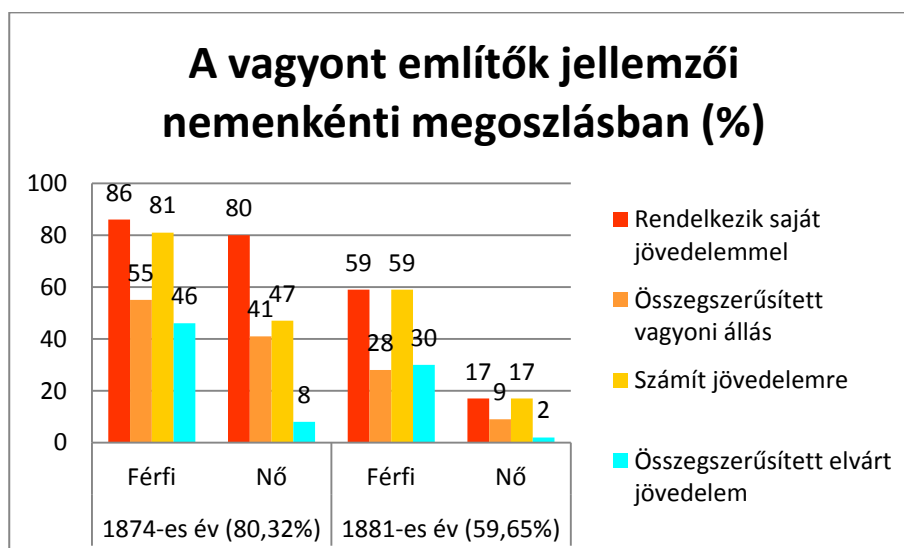
A kapcsolatteremtési kísérleteknek markáns jellemzője lehetett a lakóhely, hiszen a '74-es próbálkozók egyharmada (32,37%) és a '81-eseknek már közel a kétötöde (38,99%) közölt földrajzi információt. Mindkét időszakban legalább felük (51–58%) jelölte meg a Monarchia valamely területét. Az előző periódusban a két főváros párkereső lakói közül kicsit többen voltak a bécsiek (26%), mint a budapestiek (23%), később ez az arány jócskán eltolódott a budapestiek (35%) javára, illetve bécsiek (7%) rovására (8. ábra).

8. ábra

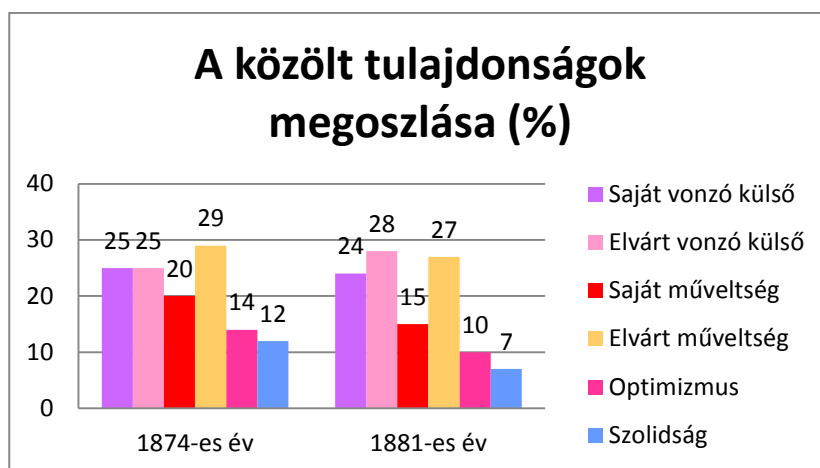
A társkeresések rendkívül fontos szempontja volt a vagyoni helyzet, mégis változás tapasztalható a két időszak között. A korábbi hirdetőknél jó négyötöde (80,32%) utalt valamilyen formában jövedelemre (rendelkezett vele vagy számított rá, stb.), míg később csak alig kétharmaduk (59,65%) élt ezzel a lehetőséggel. '74-ben a férfiak és nők vagyoni adottságai és elvárásai sokkal kiegyenlítettebbek voltak egymáshoz képest, mint '81-ben, amikor a hölgyek szerényebbek lettek az uraknál – kiszolgáltatottságuk szembetűnőbb. Az előző korszak vagyona utaló urainak több mint négyötöde (86%) rendelkezett saját vagyonnal, hasonló arányban (81%) számítottak jövedelemre, s körülbelül feleannyian jelölték meg összecszerűen saját anyagi helyzetüket (55%), illetve elvárt jövedelmi feltételeiket (46%). A hölgyeknél nagyjából ugyanez tapasztalható, azzal az eltéréssel, hogy mindössze alig egytizedük (8%) számszerűsítette reményeit. A következő korszak anyagiakat említő urainak alig kétharmada (59%) állította, hogy rendezett a pénzügyi háttere, és kért valamilyen jövedelmet, illetve az egyharmadot sem érték el azok, akik számszerűsították vagyoni adottságaikat (28%) és szükségleteiket (30%). A jövedelmet említő hölgyeknek kicsit több mint másféltizede (17%) bírt biztos anyagiakkal és várt ugyanerre leendő társánál, illetve alig egytizedük (9%) összecszerűsítette vagyoni helyzetét, s csak töredékrészüket (2%) konkretizálta reményeit (9. ábra).

9. ábra

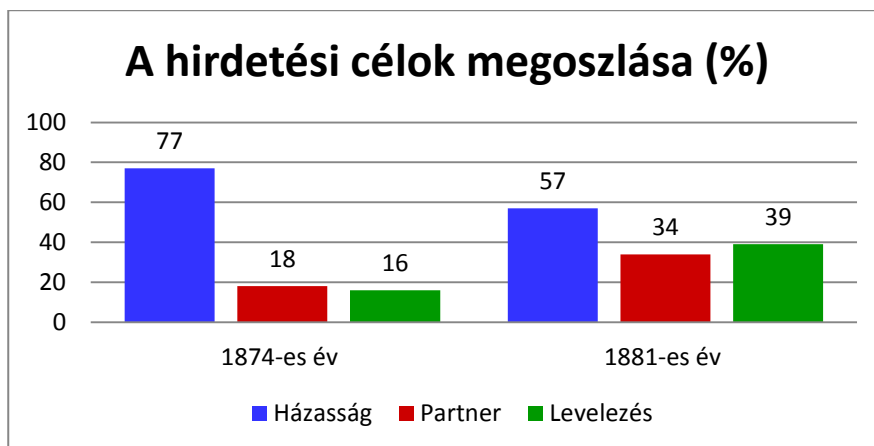
A szelekciós szempontok egyéb tulajdonságokra is kiterjedtek. A két periódus jelentkezői hasonló (25–24%) arányban állították magukról, hogy előnyös külsejük van és várták el ugyanezt majdani partnerüktől, illetve a későbbiekben egy kicsit igényesebbekké (28%) váltak e téren. A '74-es hirdetőik egyötöde (20%) tartotta magát műveltnek, míg később csupán másféltizednyien (15%) nyilvánítottak magukról ilyen véleményt, illetve majd' egyharmaduk (29–27%) támasztott ilyen jellegű feltételt. A korábbi időszakban az egytizedet is meghaladta a pozitív életszemléletet (14%) és a megbízhatóságot jelentő szolid jellemet (12%) említők aránya, ami később az optimizmus tekintetében még pont eléri az egytizedes (10%) értéket, s a szoliditásnál már az alá esik (7%) (10. ábra).

10. ábra

A hirdetési célok arányaiban jelentős eltérés mutatkozik a két időszakban. '74-ben a feladóknak több mint háromnegyede (77%), a '81-eseknek csak alig kétharmada (57%) készült házasságra. A korábbi periódusban bő másféltizednyien vállalkoztak partneri viszonyra (18%), levelezésre (16%), míg később ez az arány az egyharmadot is meghaladóan emelkedett (34–39%) (11. ábra).

11. ábra

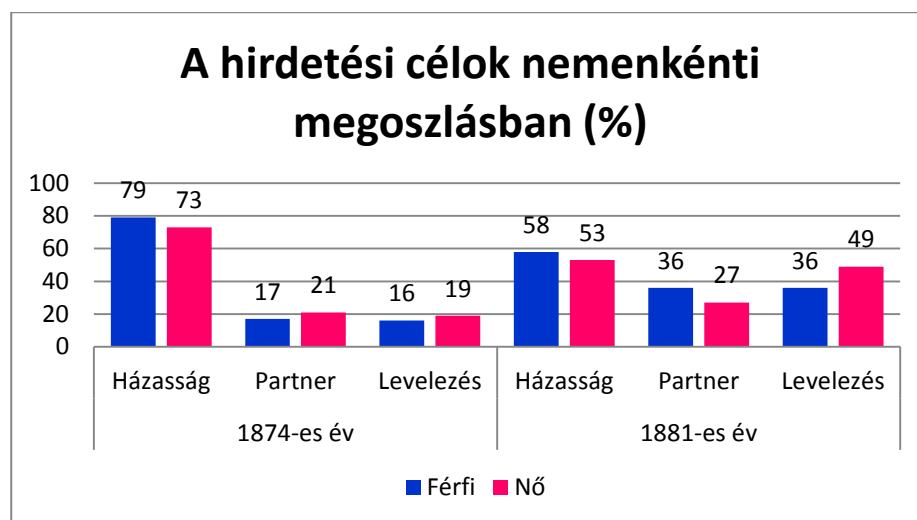

NEMENKÉNT, SZÁNDÉKONKÉNT

Ha az adatokat az egyes feltételek, szempontok nemenkénti és célkategóriánkénti csoportosításában vesszük szemügyre, akkor az alábbi eredményeket kapjuk.

Így első lépésben a férfiak és nők szándékainak összevetésében látható eltérés a két időszakban. A '74-es urak és hölgyek házasságorientáltsága egyértelműbb, mint később, hiszen az urak több mint háromnegyede (79%), s a hölgyeknek kicsit kevesebb mint háromnegyede (73%) célozta meg a törvényes együttélést. A hölgyeknek nagyjából egyötöde bocsátkozott volna partneri viszonyba (21%), levelezésbe (19%), míg az uraknak valamivel több mint másféltizede (17–16%) akarta ugyanezt. Későbbiekben már csökkent a házasság elsődlegessége, s teret kaptak az egyéb együttműködést jelentő társas viszonyok, illetve a körültekintőbb tájékozódást biztosító levelezés is nagyobb szerephez jutott. '81-ben a férfiak alig kétharmada (58%) szeretett volna kézfogót, s kicsit több mint egyharmaduk (36%) kereste az egyéb ismeretségeket és az azt bevezető levelezést. A nőknek valamivel több mint a fele (53%) remélt csak elsőre házasságot, s óvatosabban inkább – csaknem fele arányban (49%) kezdeményeztek levelezést, illetve alig egyharmaduk (27%) tervezett más jellegű partneri kapcsolatot (12. ábra).

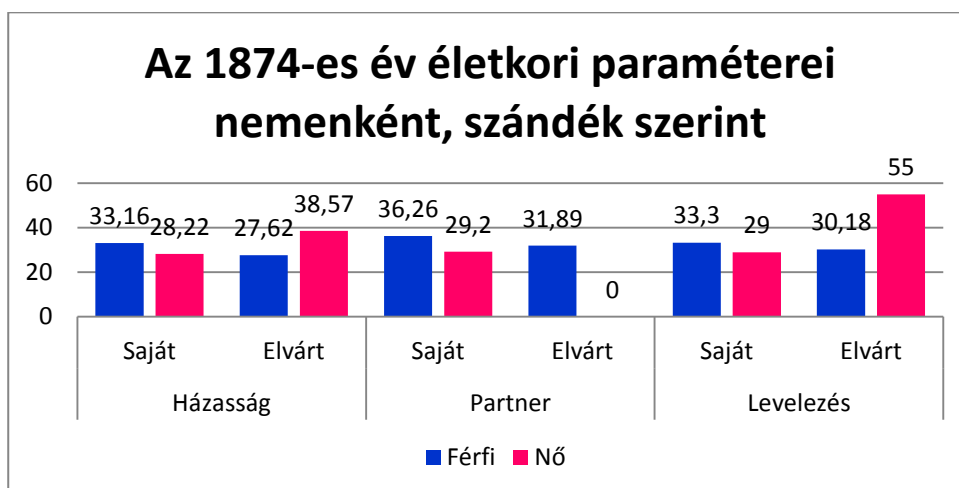
12. ábra

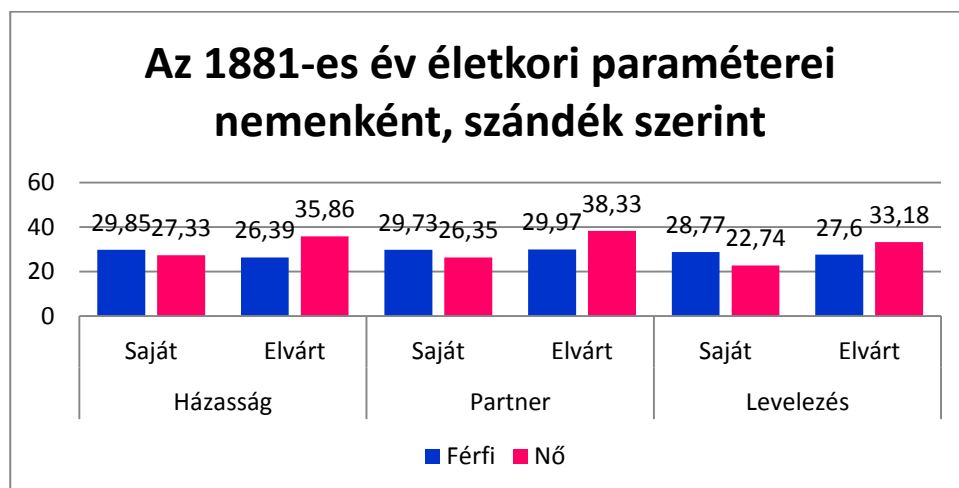
ÉLETKOR

Az átlag életkori paraméterek is eltérést mutatnak mindkét korszakban, mindhárom célkategóriában. Az általában valamivel idősebb '74-es átlagosan 33 éves férfiak szorgalmazták házasságot és levelezést, s az előbbiben 27 az utóbbiban 30 év körüli hölgyre tartottak igényt. A 36 éves férfiak indítványoztak levelezést a 31–32 éves nőkkel. A 28–29 éves hölgyek házasságban tíz, levelezésben akár 27 évvel korosabb partnert is elfogadtak (13. ábra). Hét évvel később a 29 év körüli urak házasságban és levelezésben egy évvel fiatalabb nőkre vágytak, a partneri relációban megelégedtek a velük egykorúakkal. A 22 évet betöltött leányok első körben inkább levelezésbe bocsátkoztak a náluk legalább tíz évvel idősebb urakkal, a 26–27 éves nők házasságban 8, egyéb ismeretségi kötelékben akár 12 évvel korosabb férfit reméltek (14. ábra).

13. ábra

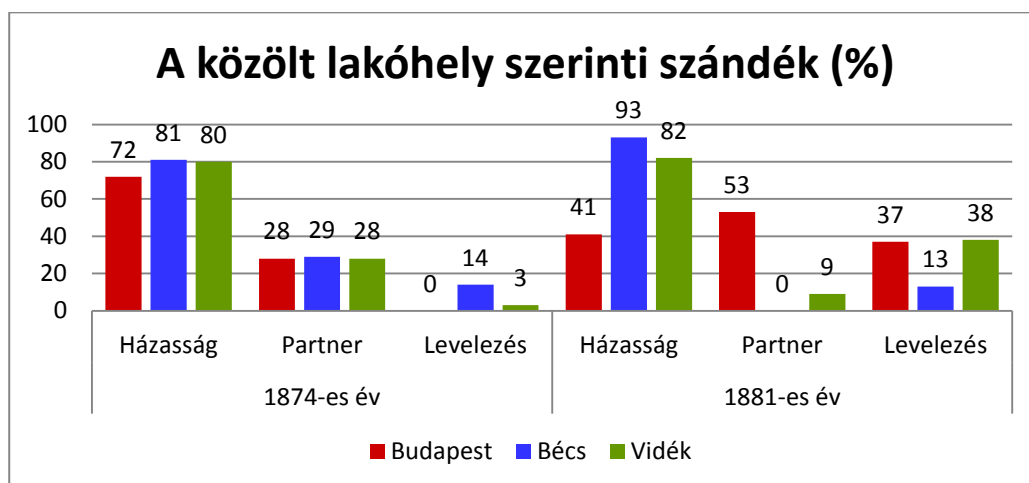
14. ábra

LAKÓHELY

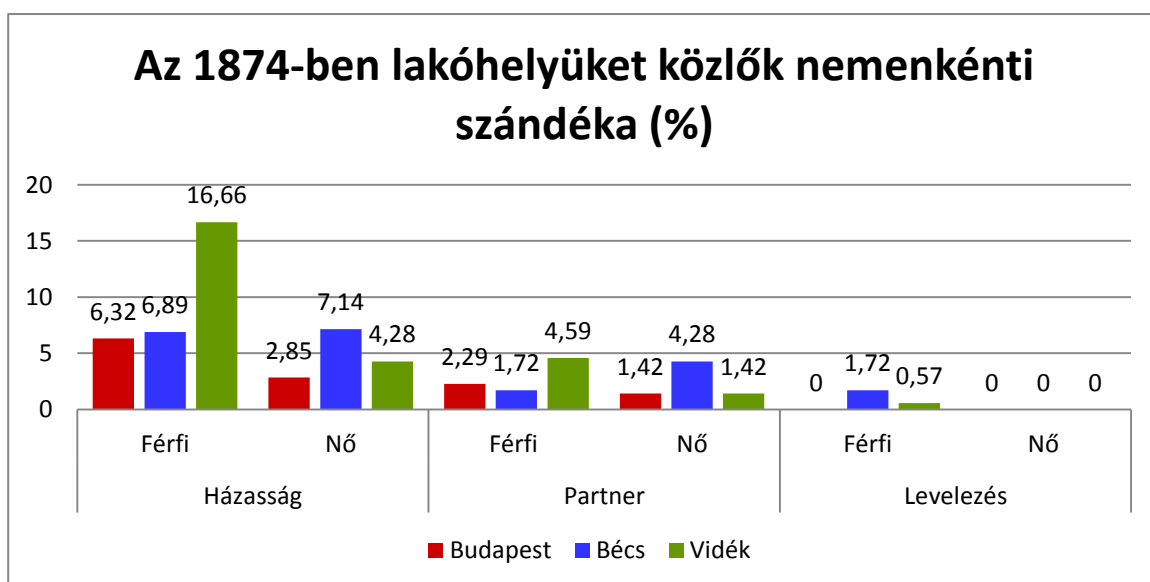
A lakóhelyüket közlőknél a korábbi periódus hirdetői között a budapestieknél (72%) a bécsiek (81%) és a vidékiek (80%) elkötelezettebbek voltak a házasság mellett; mindhárom helyről származók kevesebb mint egyharmadnyi (28-29%) arányban választották a partneri viszonyt; a bécsiek nagyjából másféltizede (14%), a vidékiek töredéke (3%) kezdeményezett levelezést. Később is kiemelkedő maradt a bécsiek házasságközpontúsága (93%), s csak alig több mint tizedük (13%) levelezett; a vidékiek továbbra is a házasságot tartották szem előtt (82%), azonban nagyobb szerepet kapott a levelezés (38%), s háttérbe szorultak az egyéb kapcsolati formák (9%); a budapestiek több mint fele (53%) keresett más ismeretségeket, s kevesebb mint fele (49%) látta jövőjét a házasságban, s több mint harmaduk (37%) javasolt levelezést (15. ábra).

15. ábra

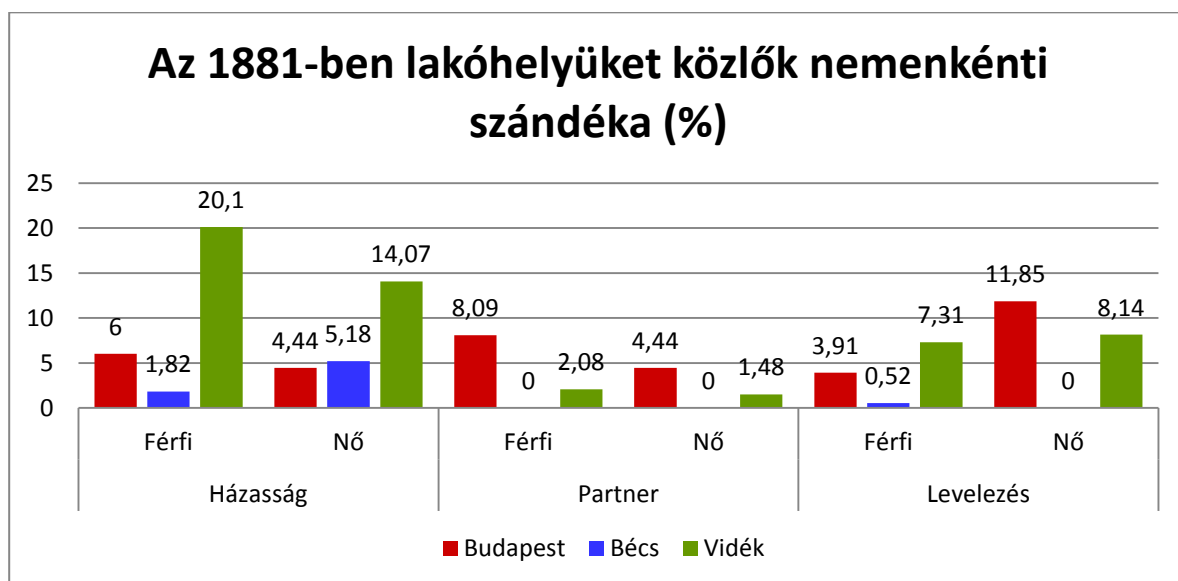

A nemek bontásában a '74-es házasságot kereső vidéki férfiak majdnem háromszor annyian (16,66%) voltak, mint a bécsiek (6,89%) vagy a budapestiek (6,32%), a lakóhelyüket közlő urak a partneri relációban és a levelezésben csupán töredékrészben képviseltették magukat. A házasságban reménykedő bécsi hölgyek aránya közelített az egytizedhez (7,14%), a budapestiek (2,85%) és a vidékiek (4,28%), vagy a földrajzi információt adó egyéb partneri kapcsolatra vállalkozó nők ugyancsak töredékrészben (1,42–4,28%) jelentek meg (16. ábra). A '81-es házasságra vágyó vidéki férfiak kiemelkedő egyötödös (20,10%) arányához felzárkózni látszottak a hölgyek is másféltizedes (14,07%) részükkel. Ugyancsak említésre érdemesek az egytized környékén járó budapesti partneri viszonyt javasló férfiak (8,09%), a levelezést indítványozó vidéki urak (7,31%) és hölgyek (8,14%), valamint a levelező budapesti nők (11,85%) (17. ábra).

16. ábra

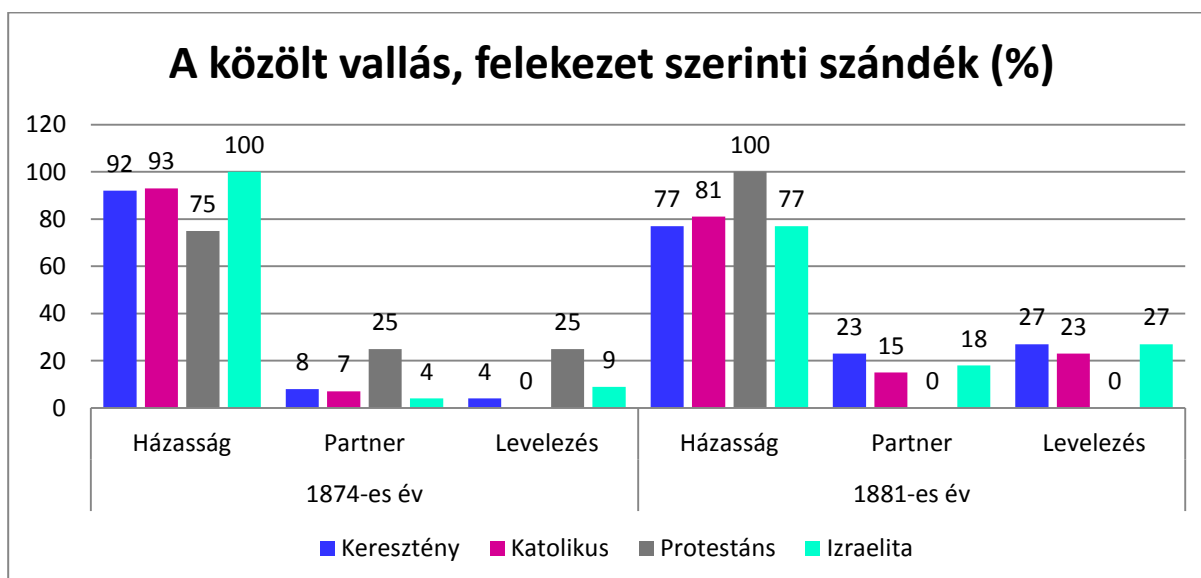
17. ábra

VALLÁS, FELEKEZET

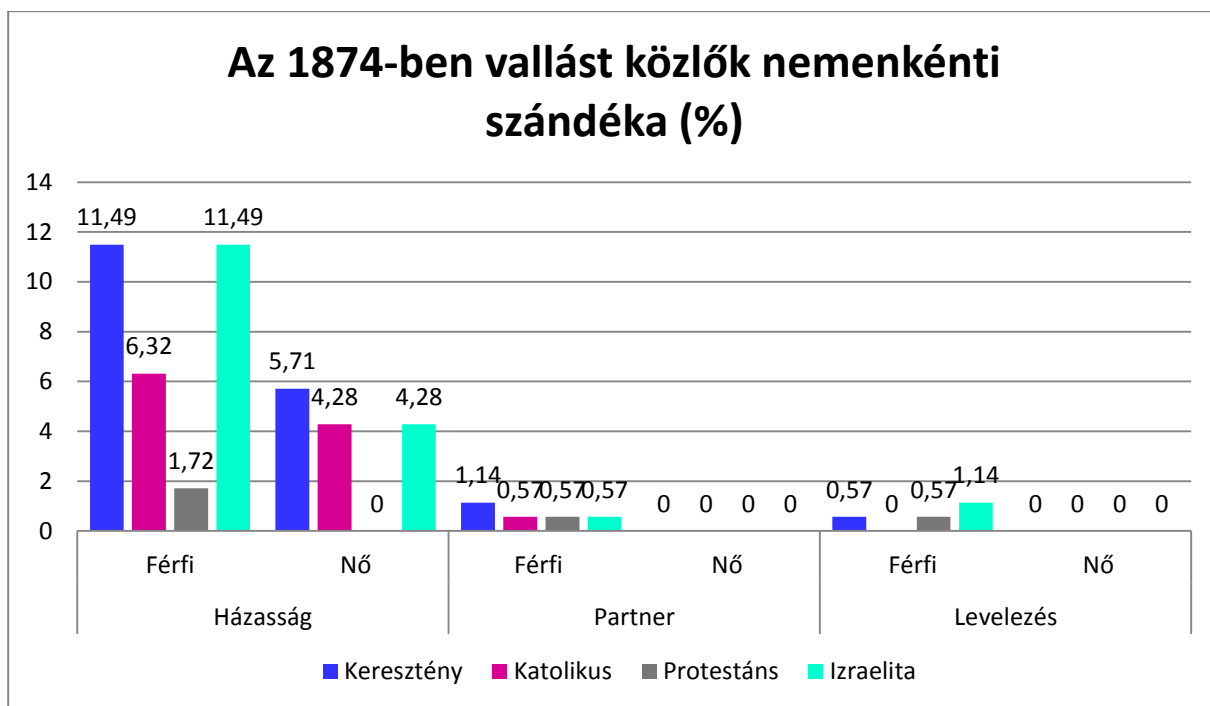
A vallásukat megvallók házasságpártisága megkérdőjelezhetetlen mindkét korszakban, mégis némi változás érzékelhető. A hirdetőik önmeghatározása alapján történt a csoportosítás. A '74-es izraelita (100%), katolikus (93%), keresztény (92%) hirdetői elsősorban házastársaikat kutatták, míg a protestánsok (75%) könnyebben elképzelhetőnek vélték egyéb kapcsolatot (25%), levelezést (25%) a többi három vallási csoporthoz (4–9%) képest. Ám '81-ben a protestánsok tapogatózó taktikáját markánsabban az egyéb ismeretséget kötő (18%), levelező (27%) izraeliták vették át, s részben ezt követték a keresztények (23–27%) és a katolikusok (15–23%) – azonban a protestánsok kizárólag házasságra (100%) törekedtek (18. ábra).

18. ábra

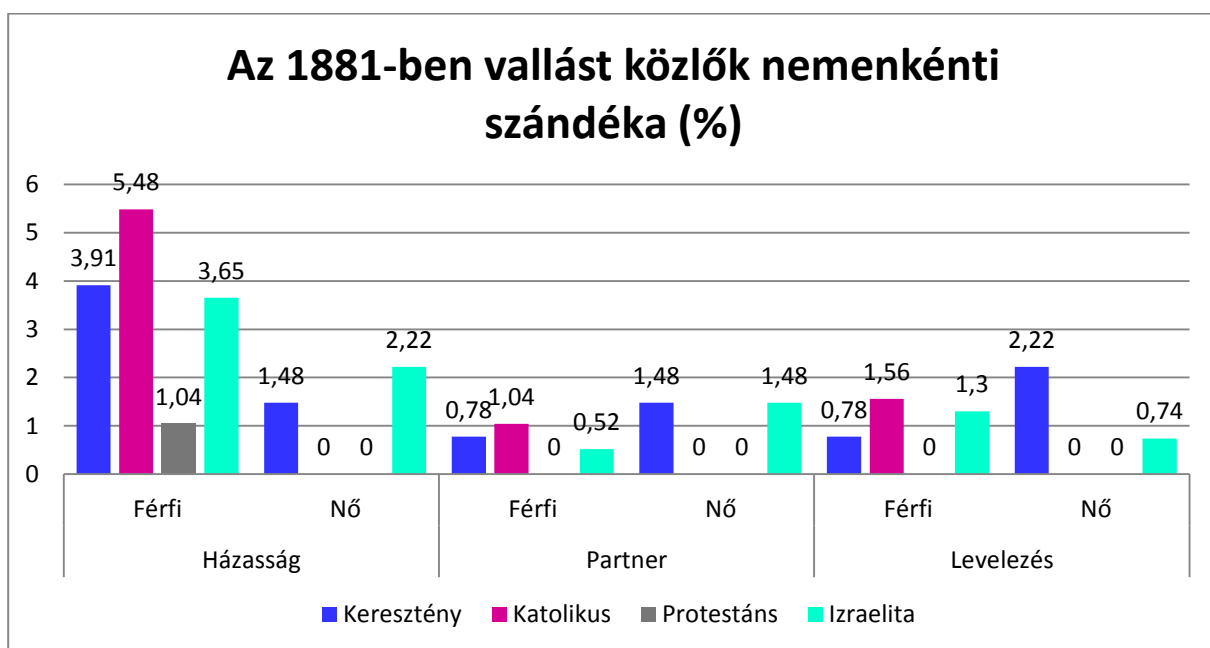

A fenti általános tendenciát képviselték a korábbi periódusban a házasodni kívánó keresztény (11,49%), izraelita (11,49%), katolikus (6,32%) és protestáns (1,72%) férfiak, vagy a partneri viszonyt és levelezést kezdeményező elenyésző számú (0,57–1,14%) valamennyi felekezetet képviselő úr, illetve a házasságra törekvő keresztény (5,71%), katolikus (4,28%), izraelita (4,28%) hölgyek (19. ábra). A későbbi korszakban érvényesülő körültekintő közeledést is választották még – töredékszámban (0,74–2,22%) ugyan – a partnert kereső és a levelező keresztény, izraelita hölgyek és urak, a katolikus férfiak (20. ábra).

19. ábra

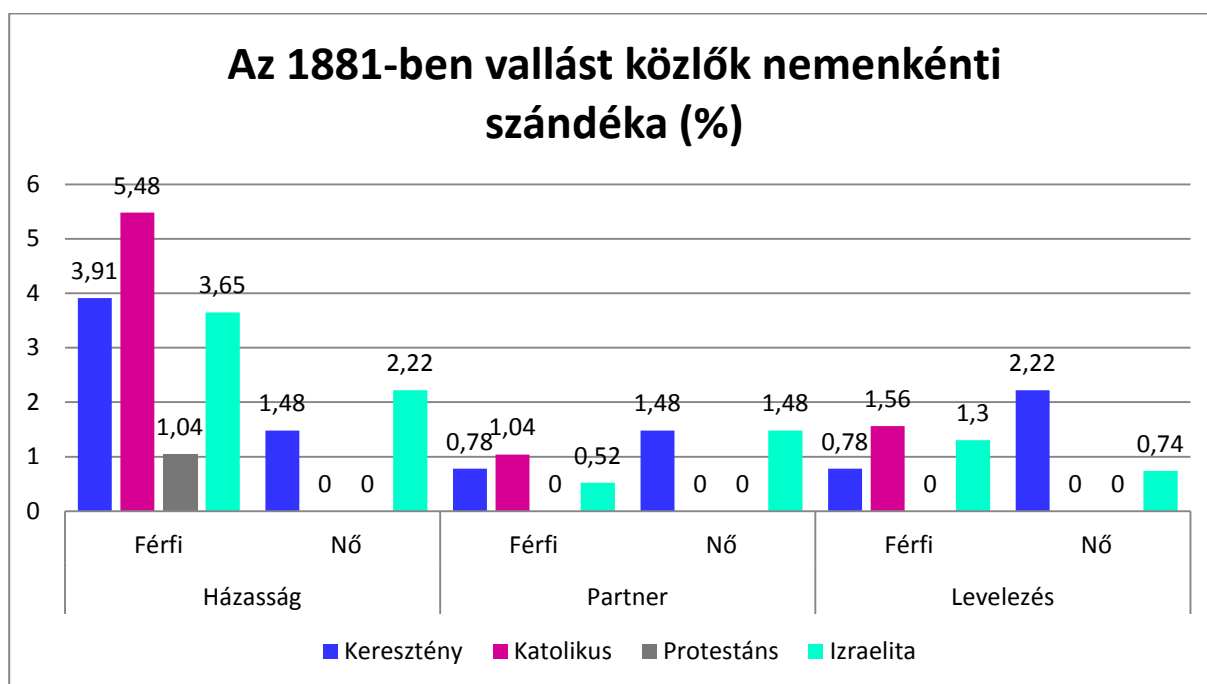
20. ábra

GYERMEK

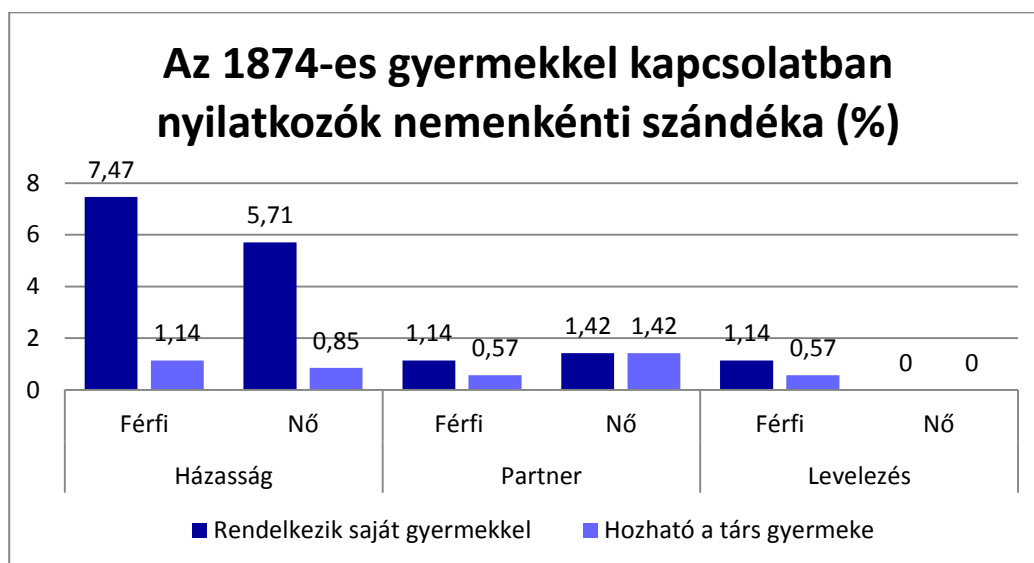
A gyermekkel rendelkezőknek mindkét időszakban az elsődleges hirdetési szándék a házasság. Sőt a korábbi periódusban a gyermekesek a házasság (100%) mellett legalább egytizedes arányban nyitottak voltak egyéb ismeretségre (18%) és levelezésre (12%), viszont kevésbé elfogadóbbak a leendő házastárs (89%) gyermekével, mint később (100%). Az utóbbi időszakban megszűnt a házasság monopóliuma (87%), s még kevesebben szándékoztak lazább kapcsolatot és levelezést (7%) kezdeményezni (21. ábra).

21. ábra

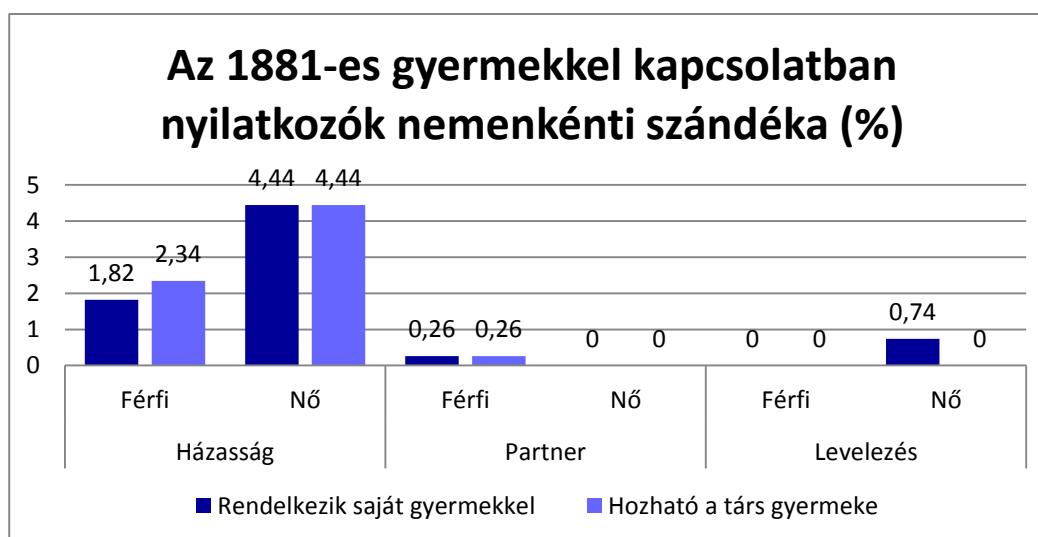

A fentieket árnyalják a nemenkénti mutatók. A '74-es gyermekes házasságra kíváncsi férfiak (7,47%) hetede (1,14%) és nők (5,71%) ötöde (0,85%) tűrte volna meg majdani társuk gyermekét, s az egyéb ismeretséget és levelezést kereső férfiaknak (1,14%) is csupán a fele (0,57%) volt toleráns, míg a partneri viszonyt kereső nők (1,42%) teljes mértékben (1,42%) elfogadóak voltak. A hozott gyermeket elutasító mentalitás később megváltozott (22. ábra). A '81-es egybekelésre készülő urak (1,82%) és hölgyek (4,44%), illetve az egyéb ismeretséget kötő férfiak (0,26%) már természetesnek tekintették társuk gyermekét (2,34–4,44–0,26%) – kivéve néhány levelező hölgyet (0,74%) (23. ábra).

22. ábra

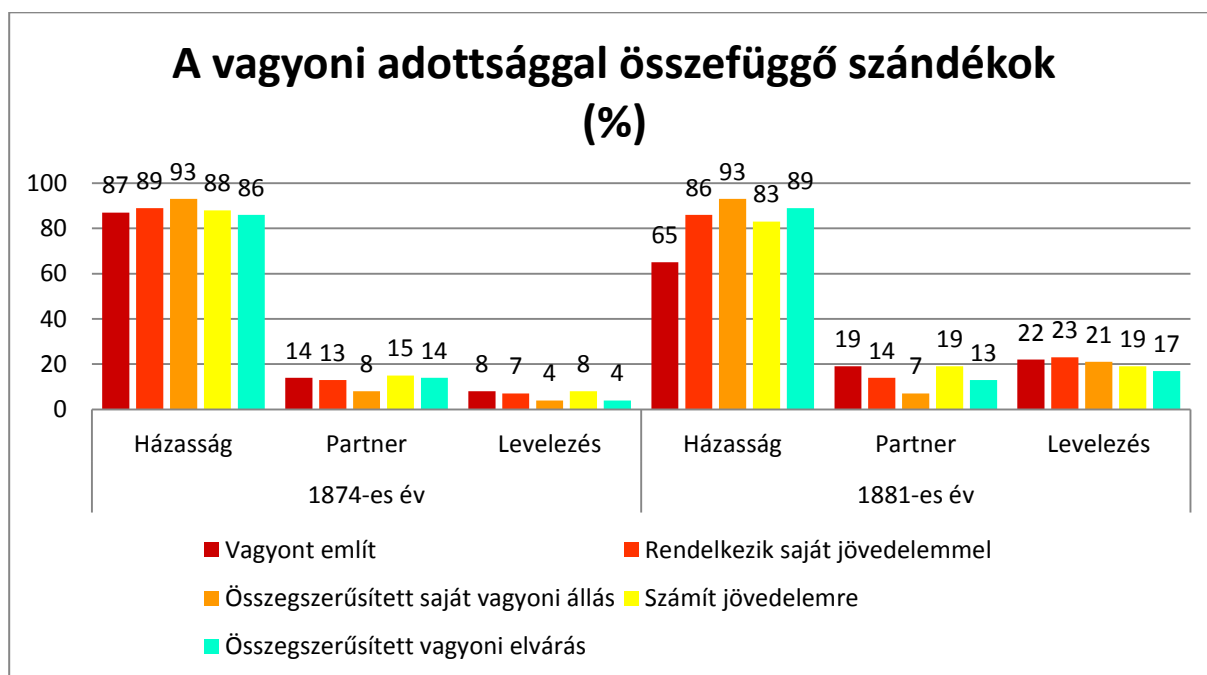
23. ábra

VAGYON, JÖVEDELEM

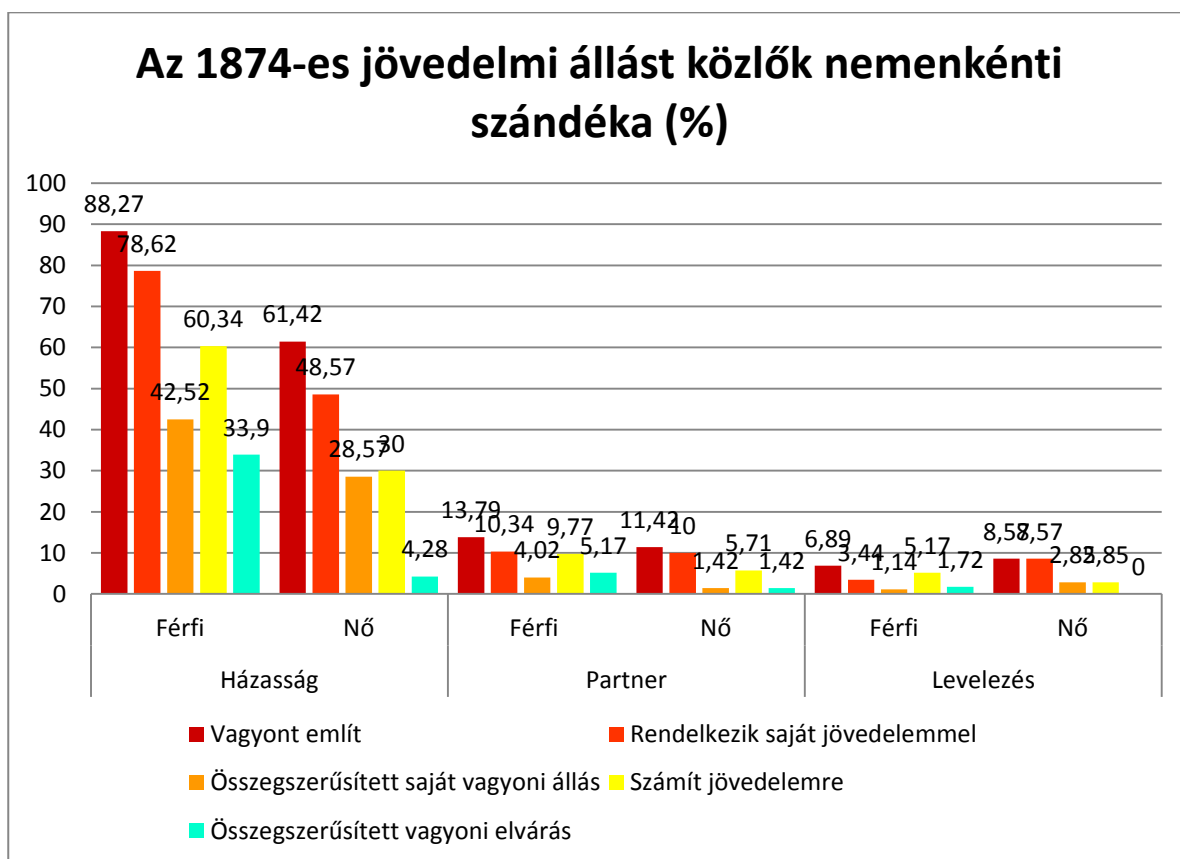
A vagyon, jövedelem a 19. századi társkeresések talán legfontosabb információja. Azonban a két korszak vagyoni adottságai és szándékai között változás észlelhető. Míg a '74-es vagyont említők túlnyomó többsége (87%), addig a '81-eseknél kétharmadnyian (65%) célozták meg a házasságot. Azonban a jövedelemmel rendelkezők és az anyagi kiegészítést remélőknél mindkét korszakban a többség (86–93%) házastársat akart választani. A korábbi időszakban jó egytizedük (8–15%) próbálkozott partneri viszonytal, s azoknak is csak a fele (4–8%) kért levelezést. Később ez mintha megfordult volna, mert az egyéb ismeretséget kezdeményezőknél (7–19%) határozottabb egyötödös arányban (17–23%) szerettek volna levelezni, amely mindenképp a körültekintőbb kapcsolatteremtésre utalt (24. ábra).

24. ábra

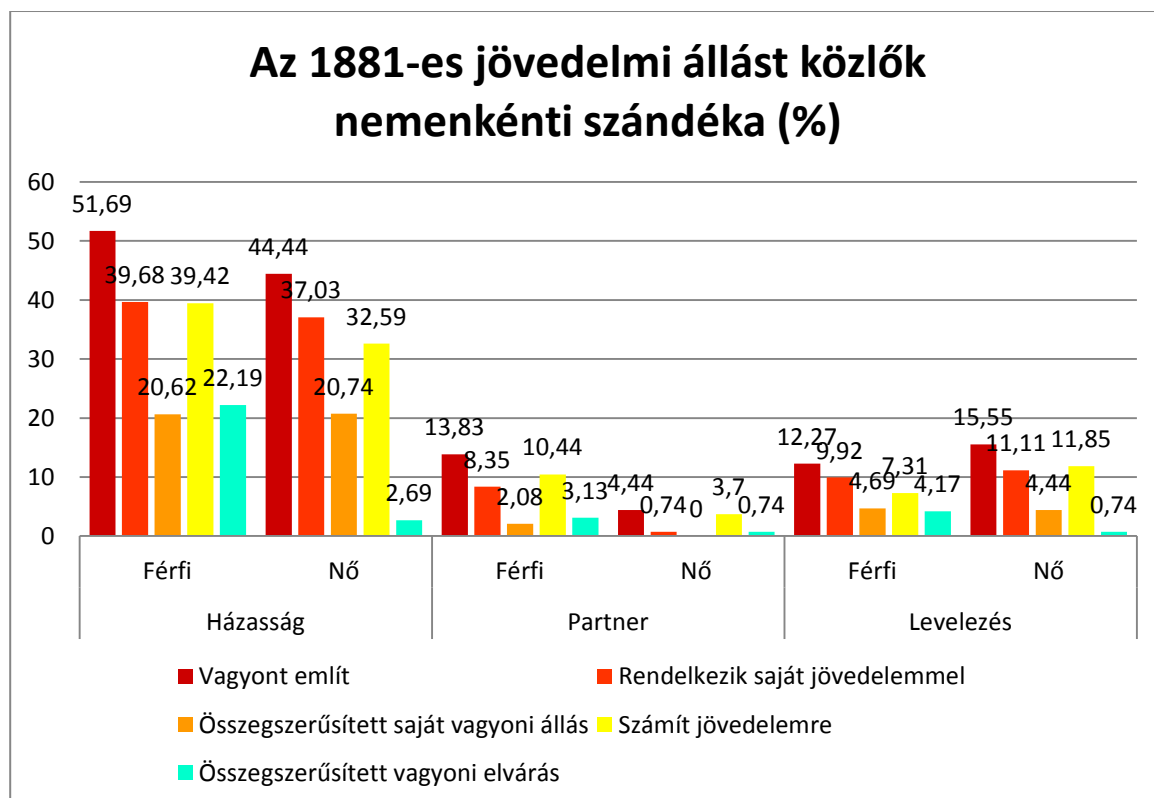

A jelenség ismétlődik a nemenkénti bontásban. A korábbi periódusban szembetűnőbb a férfiak és nők közti vagyoni adottságbeli különbség: a nősülni kívánó urak több mint háromnegyede (78,62%), míg a férjhez menni szándékozó hölgyeknek alig fele (48,57%) rendelkezett biztos anyagiakkal, akiknek legalább fele (férfiak 42,52%, nők 28,57%) számszerűsítette helyzetét. Továbbá a férfiaknak határozottabb elképzelésük volt jövőjük anyagi szükségleteiről, mint a nőknek: az urak kétharmada (60,34%) számított valamilyen jövedelemre és ezt egyharmaduk (33,90%) összecszerűsítette, ám a hölgyeknek csupán a harmada (30%) várt jövedelmet, s alig féltizedük (4,28%) konkretizálta igényeit. Jóval szerényebb nagyságrendben, de ugyanez a tendencia látható a partnerkereső és levelező hölgyeknél és uraknál (25. ábra). Később, a hirdetést feladók között a két nem anyagi adottságai közelítettek egymáshoz: a házasulni készülő urak (39,68%) és hölgyek (37,03%) hasonló kétötödös részének volt rendezett vagyoni háttere, ugyanolyan arányban közölték számszerűen jövedelmüket (férfiak 20,62%, nők 20,74%), valamint az anyagi biztonságot elváró nők (32,59%) kétharmada csaknem elérte a férfiakét (39,42%), bár konkrét elképzeléseikben már nem voltak olyan bátrak. A jelenség megtalálható a levelező hölgyeknél és uraknál is. Míg a partneri viszony alacsony mutatóinál feltűnőek a nők (0,74–4,44%) jövedelmi értékei a férfiakéhoz (3,13–13,83%) képest (26. ábra).

25. ábra

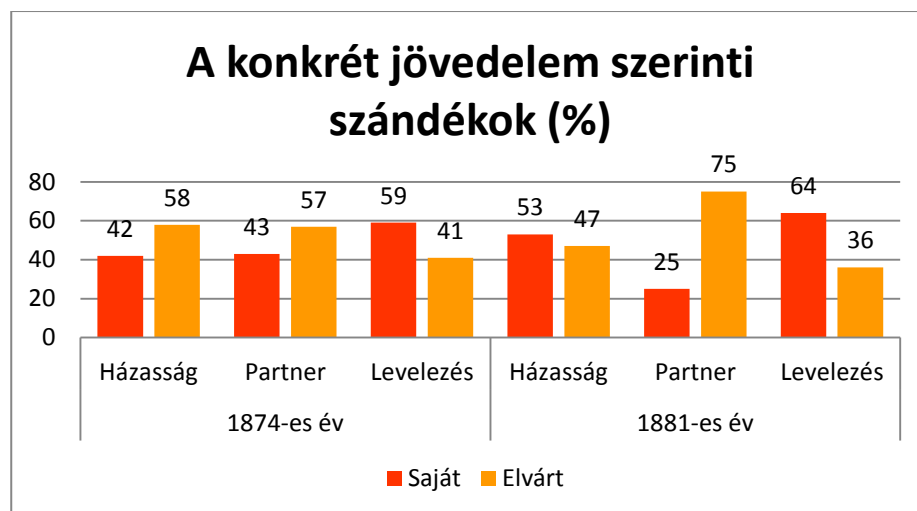

26. ábra

Mindkét korszak mindhárom célkategóriájának számszerűsített jövedelmi átlagait tekintve az előbbi periódusban a házasságban (42%) és a partneri relációban (43%) egyértelműbb a kapcsolatra vállalkozók tőkeszükséglete (57–58%), levelezésnél pedig a hirdetőik tőketöbblettel (59%) bírtak ugyan, amelyet mégis ki kellett egészíteni (41%). Később már stabilabb (53%) anyagi háttérrel vállalkoztak törvényes együttélésre, ám a háztartás fenntartásához azt is ki kellett pótolni (47%), a vagyonos levelezők kedvezőbb adottságai miatt (64%) a már elfogadták a szerényebb anyagi hátterű (36%) jelentkezőket is, s az egyéb ismeretségekben döntő szerepet kapott a hiányzó (75%) tőke a meglévőhöz (25%) képest (27. ábra).

27. ábra

A hirdetésekben közzétett saját és elvart összegek összes átlagát tekintve részletesebb kép adható. Az előbbi periódus társkeresőinek anyagi adottságai célkategóriánként változtak: a házasságot fontolók átlagos jövedelemmel bírtak (96%) és a feltételül szabott összegük is nagyjából egyezett (143%) a többiek elvárásaival. Ugyanígy a meghirdetett összegek átlagának másfélszeresét birtokló partneri viszonyt (153%) kezdeményezőik követelményei (143%) hasonlóképp alakultak a kért összegek tekintetében. Ám az átlagot jócskán meghaladó (137%) levelezőknél már a megcélzott vagyoni átlag kétharmada (68%) jött szóba. Később úgy tűnik, hogy kedvezőbb anyagi helyzetű hirdetői csoport jelent meg, hiszen az átlagosnál picit jobb helyzetben levő (104%) házasulók az általában keresett jövedelmek kétharmadával (63%) is beérték. A jellemzően tőkehiánnyal küszködő partneri ismeretségre törekvők az átlag másféltizedéhez (16%) szerették volna megkapni a célösszegek teljes átlagát (100%) (1–2. táblázat).

1. táblázat

1874	Saját			Elvárt		
Szándék	Házasság	Partner	Levelezés	Házasság	Partner	Levelezés
Átlag (Ft)	7953	12713	11375	11004	16800	8000
Eltérés (%)	96	153	137	93	143	68

2. táblázat

1881	Saját			Elvárt		
Szándék	Házasság	Partner	Levelezés	Házasság	Partner	Levelezés
Átlag (Ft)	12836	1925	10337	6696	10696	7530
Eltérés (%)	104	16	84	63	100	71

A számszerűsített⁵ jövedelemátlagok nemenkénti bontása még pontosabban festi le a hirdetőket. A '74-ben nősülni vágyó urak (9248 Ft) nagyjából ugyanannyit (9813 Ft) kértek volna feleségeiktől, viszont a férjet kereső hölgyeknek csupán harmadannyi (3225 Ft) tőkéjük volt és saját vagyonuknak legalább a tízszeresére (34833 Ft) tartottak igényt. A módosabb (13814 Ft) partnerre vágyó férfiaknak (17889 Ft) másfélszeres pénzre lett volna szükségük, míg az ugyanilyen szándékú hölgyeknek csupán a férfiak egyharmad (5000 Ft) összegét szerették volna megtoldani annak másfélszeresével (7000 Ft). A még gazdagabb (20000 Ft) levelező urak is elvárták legalább a sajátjuk harmadát (8000 Ft) a másiktól, azonban a jóval szerényebb (2750 Ft) levélíró hölgyek a konkrét anyagi feltételtől eltekintettek. Később a házasulók (12316 Ft) az övékéhez közelítő (11341 Ft) hozományra számítottak, s az előző időszakhoz képest jóval – még a férfiakénál is – kedvezőbb anyagi helyzetű (14304 Ft) férjhezmenő hölgyek megelégedtek az övékének másféltizedével (2050 Ft). A férfiak a házasulókhoz képest az egyéb ismeretségbe harmadannyit (3850 Ft) fektettek be, s majdnem háromszorosával (11392 Ft) szerették volna kipótolni, míg a hölgyek e téren nem fedték fel kártyáikat, de legalább a hozományhoz várt összegnek legalább az ötszörösét (10000 Ft) kérték. A tehetős (8406 Ft) levelező urak beérték a sajátjuk kétharmadával (5059 Ft), és a még tehetősebb (12267 Ft) hölgyek ezúttal is kikötötték a házassághoz kért ötszörösét (10000 Ft) (3–4. táblázat).

3. táblázat

1874	Saját (Ft)			Elvárt (Ft)		
Szándék	Házasság	Partner	Levelezés	Házasság	Partner	Levelezés
Férfi	9248	13814	20000	9813	17889	8000
Nő	3225	5000	2750	34833	7000	0
Összes	7953	12713	11375	11004	16800	8000

4. táblázat

1881	Saját (Ft)			Elvárt (Ft)		
Szándék	Házasság	Partner	Levelezés	Házasság	Partner	Levelezés
Férfi	12316	3850	8406	11341	11392	5059
Nő	14304	0	12267	2050	10000	10000
Összes	12836	1925	10337	6696	10696	7530

KÜLSŐ MEGJELENÉS

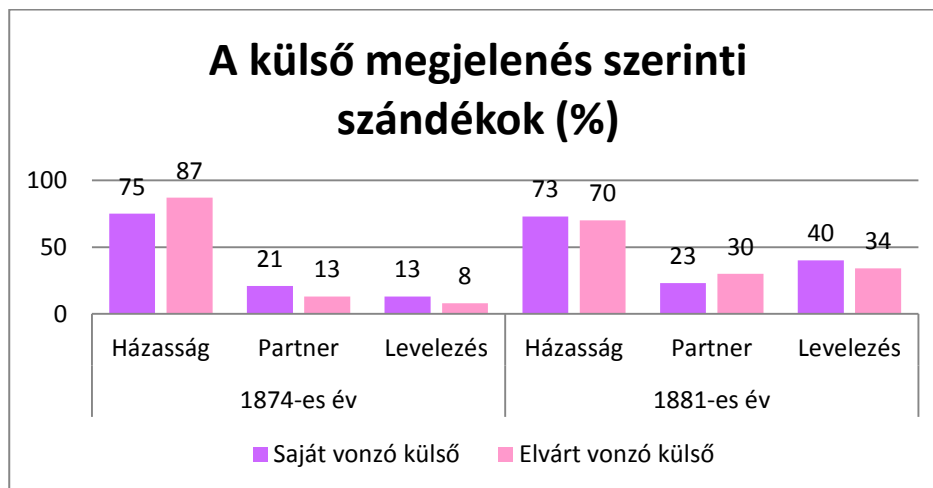
Az anyagi adottságokat emelhette, vagy az e téren jelentkező hiányosságokat pótolhatta a vonzó külső. A két korszak esztétikai igényességében is eltérés észlelhető.

A korábbi időszakban mintha a házasságban (75%) fontosabb szerepet játszott volna a vonzó külső, mint később, s ott is inkább mint követelmény (87%) jelentkezett; a vonzó külsőnek a hirdetők egyötödénél (21%) volt jelentősége partneri relációban, ahol alig több mint egytizedük (13%) szabta ezt feltételként; a levelezésnél a szépség tizedrészben (13%) vagy annyira sem (8%) került szóba. Később a magukat megnyerőnek mondó társkeresők alig háromnegyede (73%) helyezte előtérbe

⁵ Az 1881-es hirdetőknél egy kiugróan gazdag hölgy adata a korrektebb összehasonlítás kedvéért a vagyonnal bíró női hirdetők átlagértékével került az elemzésbe.

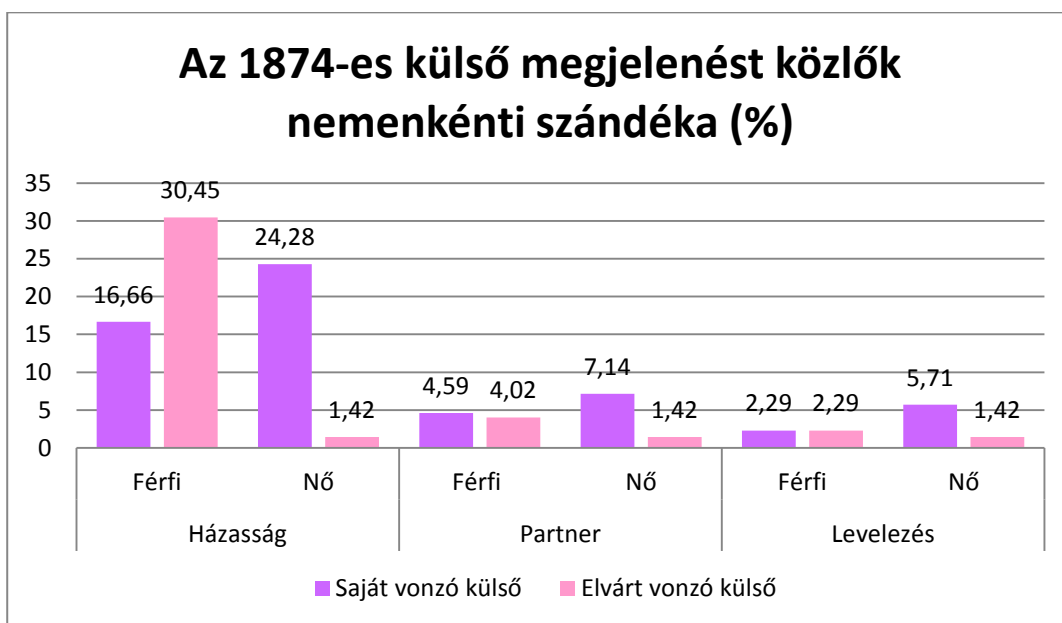
a házasságot, illetve nagyjából hasonló mértékben (70%) támasztották feltételként; kétötödük (40%) javasolt levelezést, amelynél már csak harmadrészen (34%) volt követelmény; s körülbelül egyötödük (23%) választotta a partneri viszonyt, de ahol többen (30%) követelték meg a leendő társtól az előnyös külsőt (28. ábra).

28. ábra

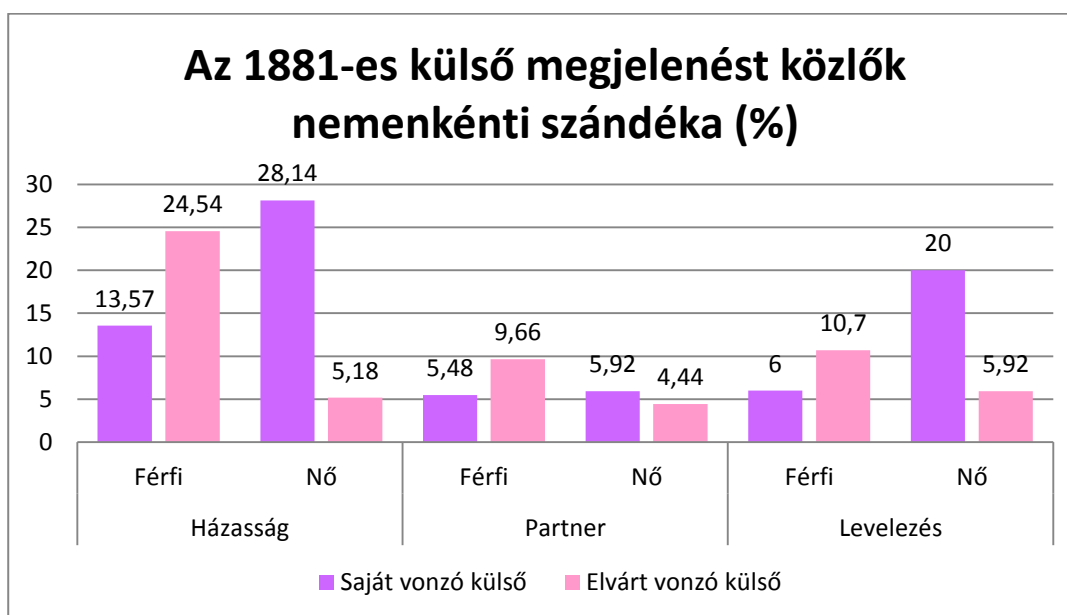

A nemek bontásában reálisabban látható, hogy a '74-es házasságot kívánó férfiaknak több mint másféltizede (16,66%) tekintette magát megnyerőnek, s majd' harmaduk (30,45%) óhajtott szép feleséget. A menyasszonynak ajánlkozó hölgyek negyede (24,28%) adott magáról pozitív esztétikai ismérveket, viszont elenyésző részük (1,42%) kereste daliás vőlegényét. Az egyéb partneri kapcsolatra vállalkozó és levelezni kívánó hölgyek és urak töredékénél (7,14–1,42%) fordult elő esztétikai információ, illetve követelmény (29. ábra). '81-ben a nősülő férfiaknál az előző időszaknál is kevesebben, alig másféltizednyien (13,57%) állították magukról, hogy vonzóak, s egynegyedük (24,54%) kifejezetten csinos feleséget akart. A hitvesi szerepre áhító hölgyeknél – többen mint az előzőekben – bő egynegyednyien (28,14%) közölték magukról, hogy szépek, s csupán féltizedük (5,18%) karolt volna fess vőlegényébe. A levelező nők egyötödénél (20%) volt fontos szépsége, s jó féltizedük (5,92%) keresett csinos urat; valamint a partneri viszonyt kilátásba helyező féltizednyi szépség (5,92%) hasonló arányban (4,44%) óhajtott vonzó urat. Továbbá a nagyjából féltizednyi egyéb ismeretségre (5,48%), levelezésre (6%) vágyó amorózónál kétszer annyian (9,66–10,70%) kívánt gyönyörűséget (30. ábra).

29. ábra

30. ábra

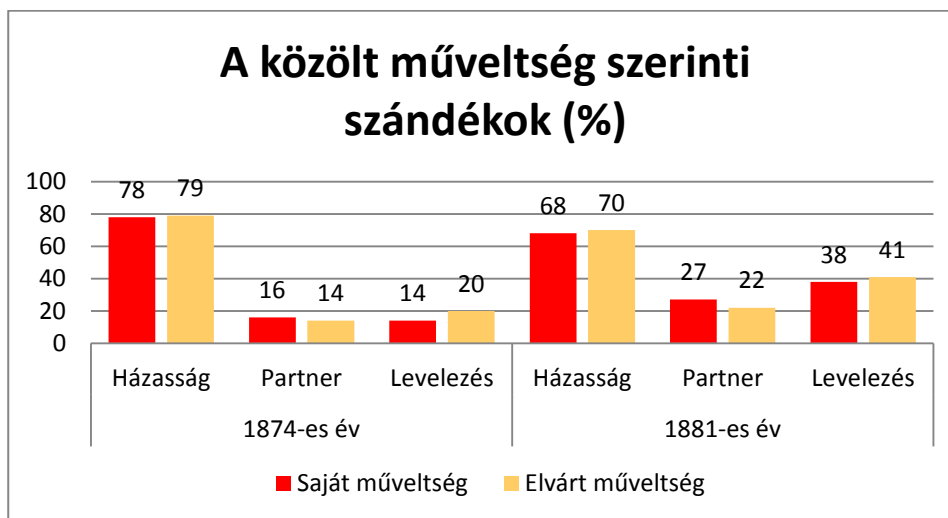

MŰVELTSÉG

A műveltség a vonzó külsőhöz hasonlóan fontos szempont volt a társkeresésben. A vizsgált két korszak szándékaiban a fentiekre emlékeztetően alakultak a mutatók. A korábbi periódusban valamennyi magukat műveltnek mondók több mint háromnegyede (78%) kívánt házasodni, s ezt az attitűdöt feltételezték (79%) kulturált házastársukról is. A tájékozottak között másféltizednek volt fontos az egyéb ismeretség (16%) és a levelezés (14%) körülbelül ugyanilyen elkötelezettségre számítottak a partnernél (14%) és még jobban a címzett félnél (20%). Később a művelt hirdetőknél – a korábbihoz képest kicsit csökkenő mértékben – jó kétharmada (68%) választotta a házasságot, illetve várt ugyanilyen (70%) elhatározást majdani házasságától. A

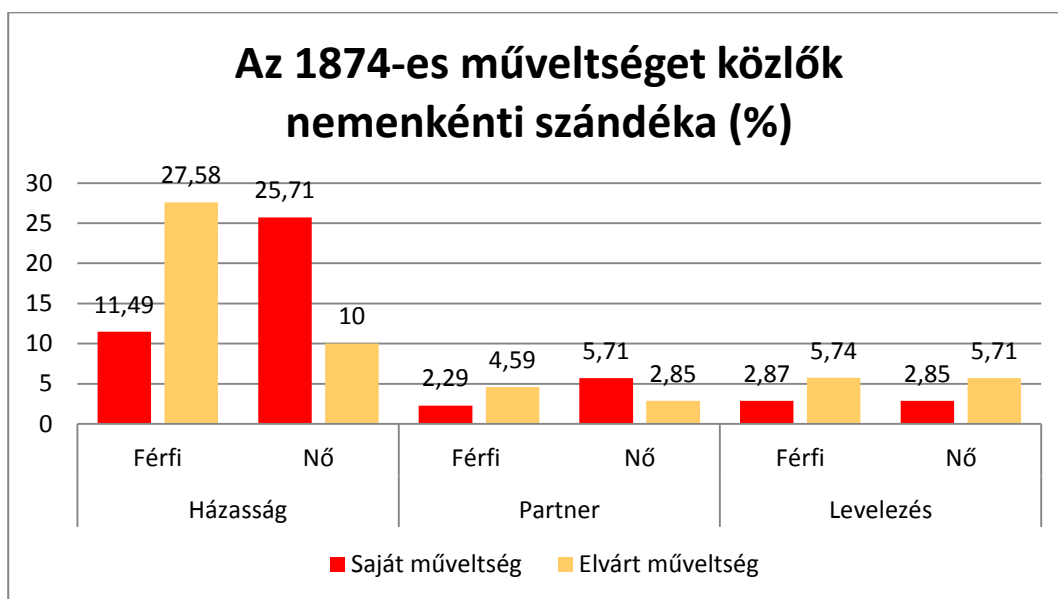
másik két szándékkategóriát durván egyharmados arányban választó partnerkeresők (27%) és levelezők (38%) a partnerrel egyötödös (22%) és a címzettel kétötödös (40%) arányban gondolkoztak közös ismerkedési célról (31. ábra).

31. ábra

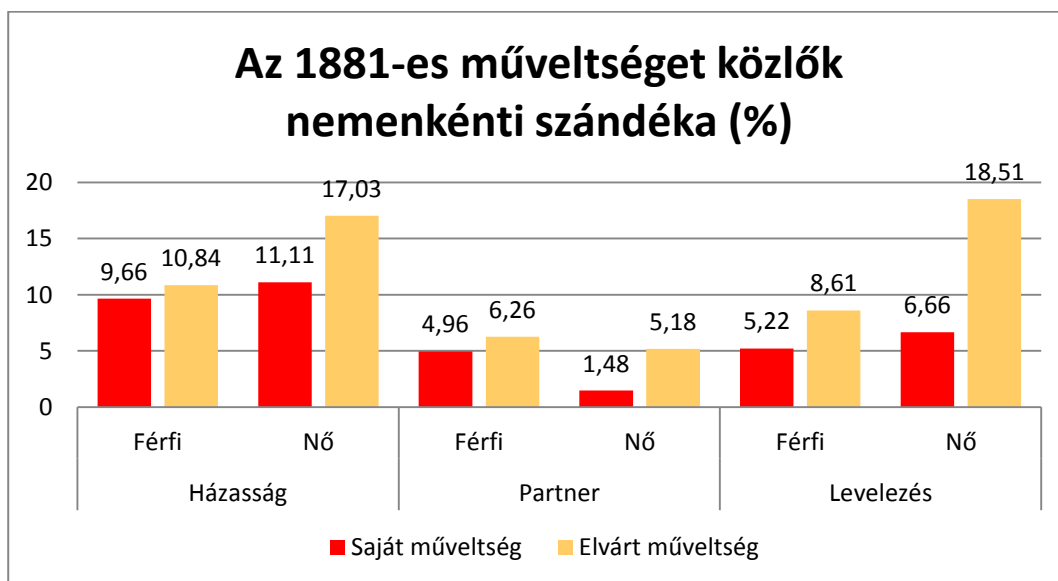

Érdekesebb a kép a nemenkénti és szándékonkénti adatok szerint. Az előbbi korszakban a férfiak inkább keresték művelt társukat, mint a nők. A nőülni szándékozó urak jó egytizede (11,49%) büszkélkedett kulturáltságával, s egynegyedet is meghaladóan (27,58%) kötötték ki ezt feleségeiknél, továbbá az elenyésző számú egyéb ismeretséget (2,29%) és levelezést (2,87%) kereső művelt férfinál kétszer annyinak volt szempont a társ (4,59%) és a címzett (5,74%) tájékozottsága. A frigyet tervező hölgyek egynegyede (25,71%) állított magáról műveltséget, s csupán tizedüknek (10%) volt szüksége okos férjre, valamint a partneri viszonyra vállalkozó féltizednyi (5,71%) képzett nőknél csak feleannyinak (2,85%) volt fontos szellemileg kvalifikált társ, azonban a levelezést javasló töredéknyi (2,85%) kulturált hölgy kétszerese (5,71%) kereste szellemi társát (32. ábra). Később mindkét nemnél egyértelműen jobban számított a másik műveltsége. A tanultságot hangsúlyozó házasulni kívánó tizednyi (9,66%) úrhoz hasonló mértékben (10,84%) igényeltek szellemes feleséget, s a nagyjából féltizednyi partneri kapcsolatot (4,96%) és levelezést (5,22%) javasló férfiakkal kicsit többen szerettek volna művelt társat (6,26%) illetve levelező partnert (8,61%). A kulturáltságára hivatkozó feleségszerepre készülő tizednyi (11,11%) hölgnél jócskán többen (17,03%) számítottak képzett házastársra; s bár kevesebben (6,66%) terveztek levelezést háromszor annyian (18,51%) feltételeztek szellemi társat, s az elenyésző számú (1,48%) partneri viszonyra törekvők sokszorosának (5,18%) volt kritérium a tájékozott fél (33. ábra).

32. ábra

33. ábra

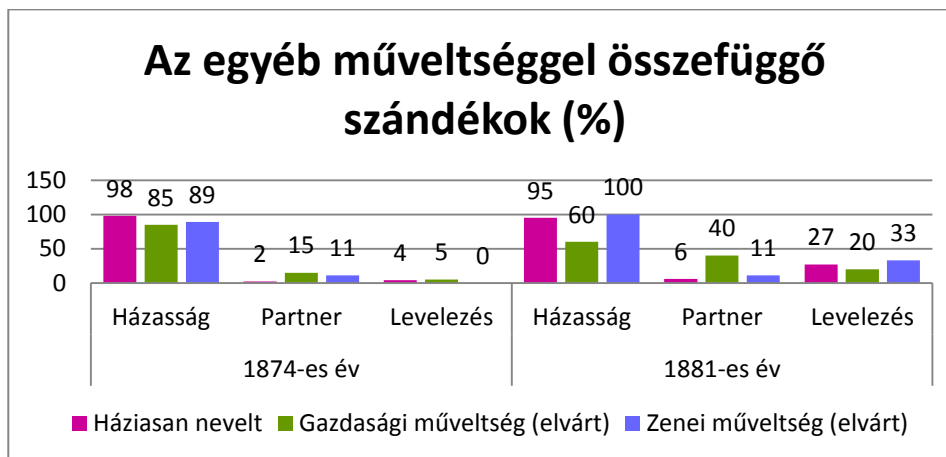
EGYÉB MŰVELTSÉG

A hirdetőik alkalmanként kitértek arra, pontosan milyen műveltséget várnak el a jelentkezőktől. Az egyéb műveltségek jellemzően zenei képzettséget, vagy kisebb vállalkozáshoz, gazdaság üzemeltetéséhez szükséges ismeretet, illetve házas nevelést, azaz a háztartási munkákban való jártasságot jelentettek. A három közül az utóbbi volt a legkeresettebb.

A két korszak egyéb műveltségigényében némi hangsúlyeltolódás észlelhető. A '74-es hirdetőik egyéb műveltséget közlők zömmel (85–98%) házasságot céloztak meg, s a partneri kapcsolatban legalább tizednyien (11–15%), a levelezéshez még annyian sem (4–5%) tartották szükségesnek. '81-ben már a házas nevelést kérők szinte kizárólag házasságot szerettek volna, bár bő egynegyedüknél (27%) szóba jött a levelezés, s körülbelül féltizedüknél (6%) az egyéb ismeretség is. A gazdasági ismeretekhez

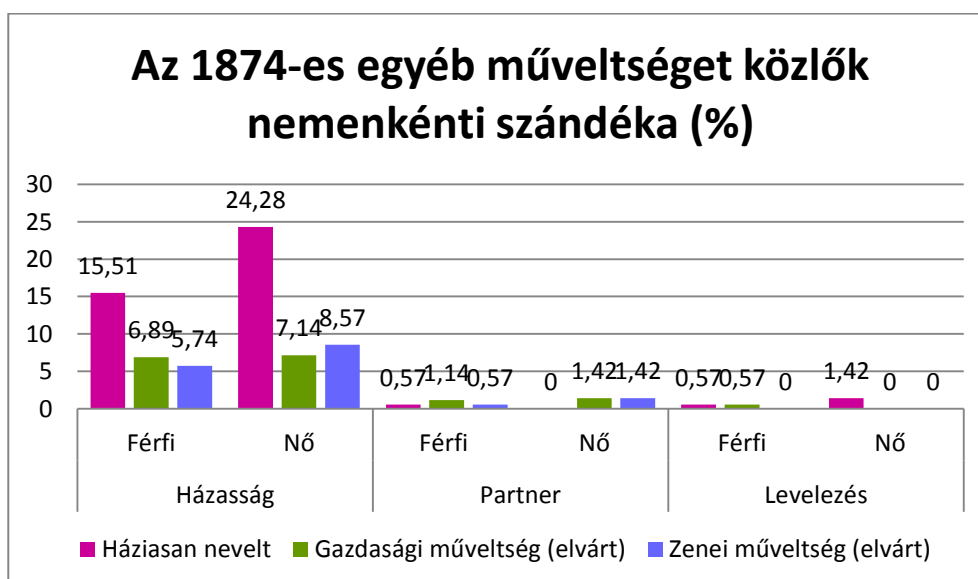
ragaszkodók egyáltalán nem csak házasságban gondolkodtak, hiszen alig kétharmaduk (60%) támasztott ilyen feltételt a hirdetésre jelentkezőnek, egyötödük (20%) szívesen levelezett róla, s kétötödüknek (40%) többnyire valamilyen vállalkozáshoz kellett a megfelelő tapasztalattal bíró társ. Azok, akik zenei képzettséget szabtak feltételül, biztos, hogy házasságra (100%) törekedtek, harmaduk (33%) szívesen ismerkedett levelezés útján, s egytizedük (11%) ápolta volna baráti kapcsolatot is (34. ábra).

34. ábra

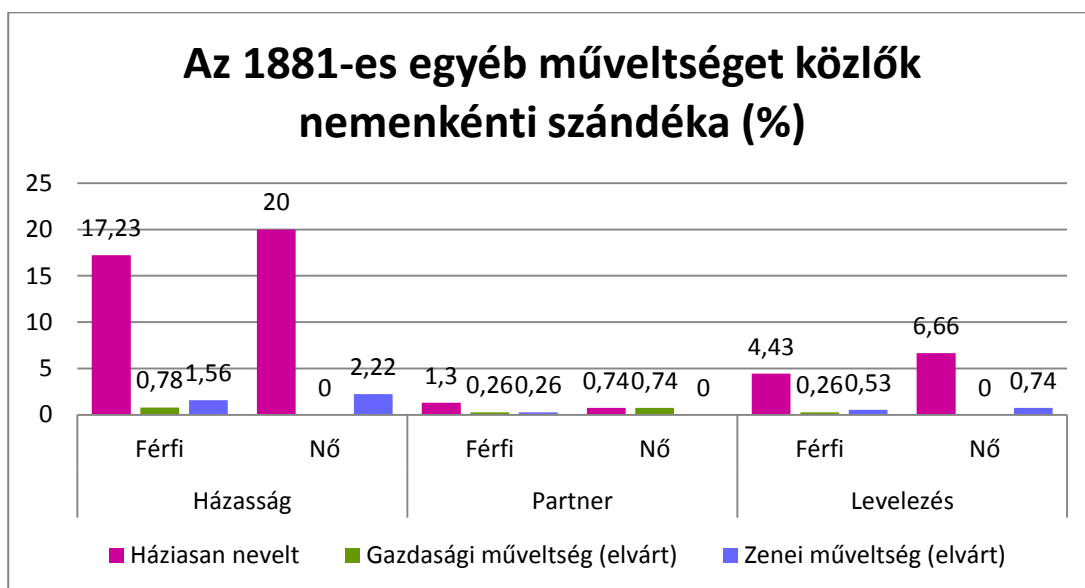

A kor igényeit tükröző kép rajzolódik ki a nemenkénti bontásban. A korábbi periódusban jelentősebb egyéb műveltségek főként a házasságnál fogalmazódtak meg. A nőülni kívánó urak másféltizede (15,51%) számított házas nevelésű feleségre, s bő féltizednyien kötötték ki a gazdasági ismereteket (6,89%), zenei képzettséget (5,74%). A frigyre vágyó hölgyek egynegyede (24,28%) tette közzé házas neveltségét, s tizedhez közelítően állították magukról, hogy gazdasági tapasztalattal (7,14%), valamint zenei műveltséggel (8,57%) rendelkeztek. A másik két célkategória töredékértékeit képviselő hirdető a fenti attitűdöt mutatták (35. ábra). A későbbi periódus töredékszámai ugyancsak a szándék szerint értelmezhetőek inkább. A leendő férjek – a '74-es képest kicsit többen – jó másféltizede (17,23%) szabta feltételül a házas nevelést, s csak elenyésző hányaduk kért gazdasági ismereteket (0,78%), zenei végzettséget (1,56%). A feleségnek jelentkező hölgyek egyötöde (20%) állította magáról, hogy házas nevelést kapott, illetve töredékükről (2,22%) derült ki zenei jártasság (36. ábra).

35. ábra

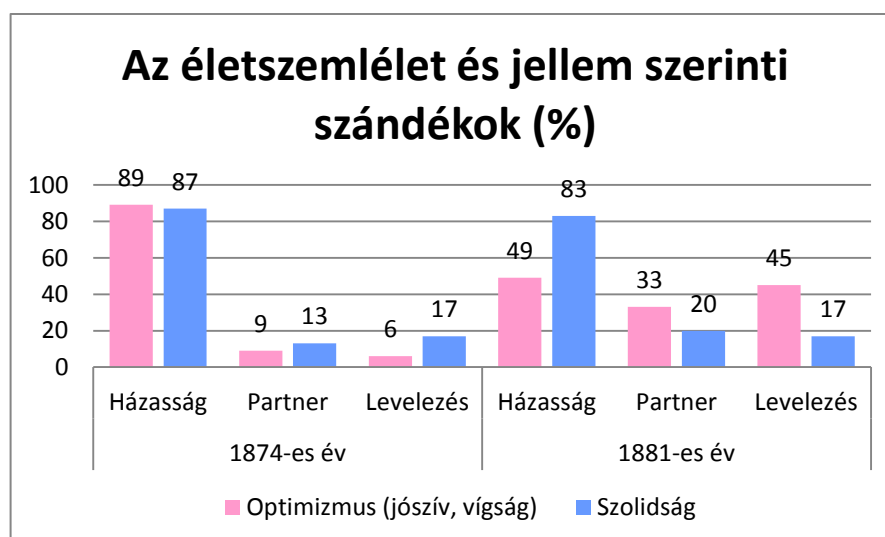
36. ábra

ÉLETSZEMLÉLET, JELLEM

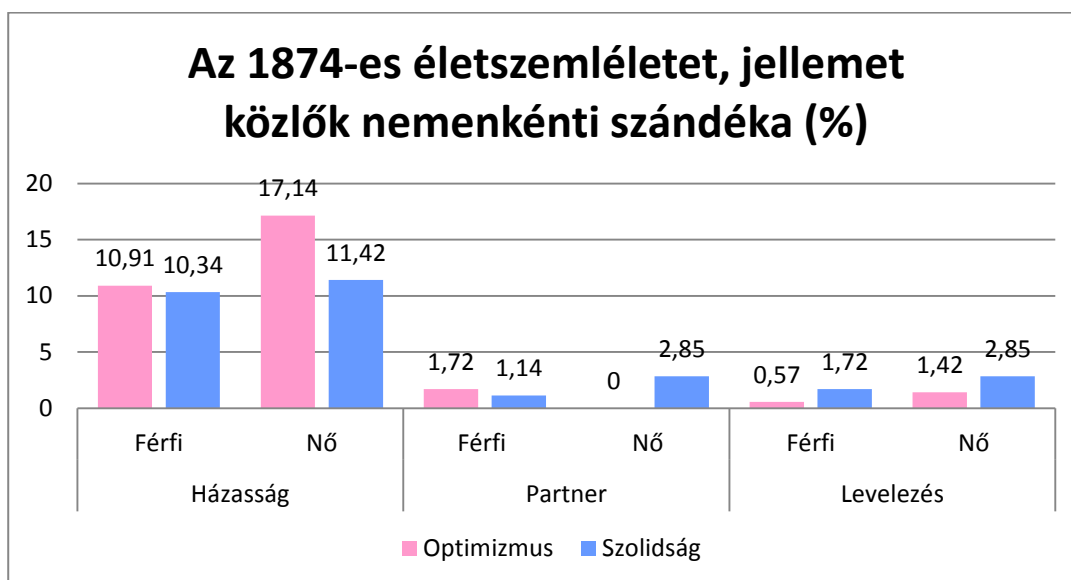
A társkeresők további fontos szelekciós szempontja volt a pozitív életszemléletet tükröző jószívűség, jó kedélyűség, vígság, illetve a megbízhatóságot jelentő szolidaritás. Az életszemlélet és jellem szándékok szerinti változása a két korszak között szembetűnő. A '74-es optimista hirdetőinek zöme (89%) házasságpárti volt, s alig egytizedük (9%) a partneri kapcsolatnak, és még annyian sem (6%) a levelezésnek adtak esélyt. A szolid természetű húzóknak szintén elsődleges (87%) volt a házasság, s nagyjából másféltizednyire volt jelentősége az egyéb ismeretségben (17%), levelezésben (13%). A '81-es pozitív életszemléletű hirdetői általában nyitottabbak lehettek. Az optimizmus már csak feleannyira volt fontos a házasságban (49%) és majdnem annyira a levelezésben (45%) is, s harmadrésze (33%) emelkedett a partneri viszonyban. A szolidaritás – a korábbihoz képest kevésbé változott – kiemelkedően (83%) hangsúlyos szerepe maradt a házasságban, és nagyjából egyötödös résszel jelent meg a levelezésben (17%), partneri kapcsolatban (20%) (37. ábra).

37. ábra

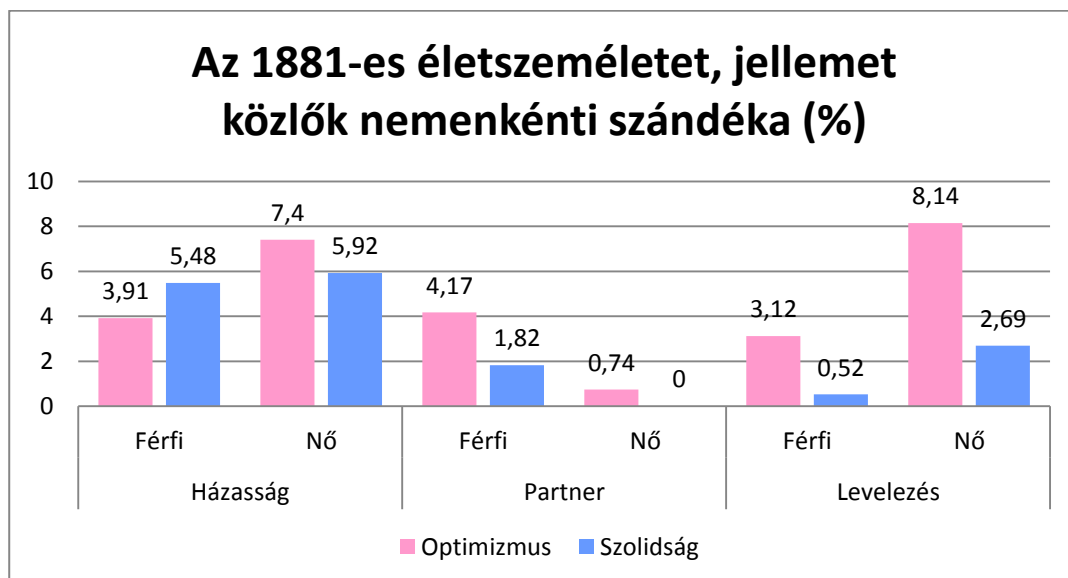

Nemenkénti bontásban tovább árnyalható a kép. A korábbi periódusban az optimista urak jó tizede (10,91%) kereste a házasságot, s csak elenyésző hányaduk az egyéb ismeretséget (1,72%), vagy levelezést (0,57%). A derűlátóbb hölgyek több mint másféltizede (17,14%) a házasságban remélte boldogságát, nagyon kis hányaduk (1,42%) szándékozott levelezni, illetve a partneri viszonyt kikerülték. A szolidaritást mindkét nem hasonló egytizedes mértékben (férfi 10,34%, nő 11,42%) jelenítette meg, s töredékrészüknél (1,14–2,85%) jött szóba partneri kapcsolatban, levelezésben (38. ábra). A későbbi időszak leendő férjei jóval kevésbé voltak optimisták, hiszen csak töredékük (3,91%) reménykedett házasságban, ugyanilyen keveseket (3,12%) vonzott a levelezés, s talán kicsit többeket (4,17%) az egyéb ismeretség lehetősége. Az akkor is derűlátóbb hölgyek a tizedhez közelítően választották a levelezést (8,14%) és a házasságot (7,40%), s szinte alig (0,74%) a partneri viszonyt. A szolidaritás tulajdonsága emlékeztet az előbbi időszakra, igaz, ahhoz képest feleannyi férfinak (5,48%) és nőnek (5,92%) volt fontos a törvényes kötelék, s ugyancsak töredékrészüik kezdeményezett egyéb ismeretséget (1,82%) és levelezést (0,52–2,69%) (39. ábra).

38. ábra

39. ábra

ÖSSZEGZÉS

A dualizmus korát megélő hétköznapi emberek magánéletében bekövetkező váltás ütemét eddig a történeti szakirodalom részleteiben nem tárgyalta, bár a folyamat gyorsaságát már különböző aspektusból konstataálta, s ezért a fent ismertetett eredmények mindenképp új színnel árnyalják a korszakkal foglalkozó tudományos irodalmat.

Bár a vizsgált két időszak között csupán hét év telt el, mégis – a kutatás első teljesülő feltételezése szerint – a '67-es kiegyezés után zajló társadalmi átalakulás, a (nagy)városiasodás hatására jelentős változások tapasztalhatóak. Az aprólékos százalékarányok értékelése után az összegzés csupán – általában és a nemek tekintetében is – azokat a főbb pontokat jelöli meg, amelyek a polgárosodás körébe tartoznak, mint a vallás szerepének csökkenése, vagy a házasságon kívül más megélhetési formák, társulások, vállalkozások keresése.

A korábbi periódus 2–3 évvel idősebb hirdetői feleannyian voltak, ám jóval kitartóbban próbálkoztak, mint később. Szándékaikban túlnyomórészt a házasságot célozták meg. Ezzel magyarázható, hogy többen közölték vallási, felekezeti hovatartozásukat. A későbbi periódus társkeresői viszont nyitottabbak voltak a házasságon kívül más kapcsolatra, és szívesebben ismerkedtek (hosszabb) levelezés útján, amelyekhez kevésbé volt szükséges a vallási, vagy felekezeti azonosság. A '74-es párkeresők nagy része legalább utalást tett vagyoni, jövedelmi helyzetére, reményeire, míg a '81-eseknél ezt valamivel kevesebben közölték, hiszen arányaiban valamivel többen mellőzték a törvényes együttélést. (A '81-es hirdetőknél valamivel többen adták meg lakóhelyüket, akiknek legalább fele mindkét korszakban vidéki volt, s míg a korábbiakban nagyjából hasonló arányban jelentkezték Bécsből és Budapestről, úgy később a kiadói egyszékhelyűség miatt jobbra a budapestiek kerültek előtérbe.) Az egyéb tulajdonságok tekintetében nagyon nagy eltérések nincsenek, ám mégis az előbbi korszak hirdetői közül kicsit többen tartották magukat műveltnek, mintha jobban ügyeltek volna leendő partnerük szépségére és megbízhatóságára, s talán bizakodóbban tekintettek volna a jövőbe.

Az elemzés második feltételezéseként megfogalmazott férfidominancia ugyancsak érvényesült. Bár a nemek megoszlása szerint a korábbiakban arányaiban valamivel több hölgy adott fel hirdetést, mint férfi, a férfiak – nőkéhez képest nagyobb – szabadsága, magabiztossága a kezdeményezőkétségükben, megnyilvánulásaikban az első nagyobb bontásokban is kétségtelen. A családi állapotot a '74-ben valamivel többen jelölték meg, e téren mindkét alkalommal mindenképpen közlékenyebbek voltak a hölgyek, míg a férfiak abban az esetben tették meg, ha özvegyek, vagy elváltak voltak. Azaz a társkereső férfinál természetesnek vélték, hogy a partnerkeresés (törvényi) szabadságával biztosan rendelkezik, míg a nők mindkét periódusban legalább kétharmada egyértelműsítette helyzetét. Mivel korábban a házasságszerzés volt a legfőbb cél, arányaiban több özvegy úr kereste új, szép feleségét. A férfiak határozottabban nevezték meg azt a konkrét pénzösszeget, amelyre szerintük szükségük volt, míg a nők sokkal szerényebbek, bátortalanabbak voltak. Viszont az esztétikai követelmények meglétét annál merészebben állították magukról, főként a '81-es leendő feleségek és levelező kisasszonyok. A korábbi periódus férjre vágyó hölgyei közül legalább kétszer annyian gondolták műveltnek magukat, mint később, amikor viszont majdnem duplán tartottak igényt okos családfőre és többszörösen áhítottak szellemes levelezőtársra. Ekkor azonban az urak képzett házastársuk iránti kereslete csökkent felére az előzőhöz képest. Gyermekkel általában kevesen ismerkedtek, ha igen, akkor is házasságra törekedtek, s a nők '74-ben elfogadóbbnak tűntek a leendő párjuk esetlegesen hozott gyermeke(i)vel.

A kutatás adatai nyilvánvalóvá teszik tehát, hogy a házasság, mint – akkor még legfőbb – megélhetési forma, illetve életközösség változásnak indult, s az egyéni jövőképekben szerepet kaptak más partnerkapcsolatok is. A (figyelemfelhívásként is) most publikált eredmények arra inspirálhatják a téma iránt érdeklődőket, hogy azokat, ahol lehet, a korabeli hírességek naplóiban, levelezéseiben, irodalmi művekben nyomon kövessék, s újabb következtetéseket vonjanak le. A komplex megközelítési mód fontos a jelen vizsgálatánál, a jövő tervezésénél, ám a történelem tanulmányozásában is hasznos. Az ismertett társadalomtörténeti kutatás prezentálja, hogy a korabeli sajtó egy típusa, mint – korábban a kutatásokban mellőzött – történeti forrás statisztikai elemzésre, érdemleges megállapítások megtételére alkalmas. A vállalkozó érdeklődők számára hasonló vizsgálatokra nyújt lehetőséget számos más (például franciaországi) patinás házassági hirdetési újság.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. – Harcsa I. (1986) *A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon társadalmi jelzőszámokkal mérve*. Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Csernák J. (1996) Házasság és válás Magyarországon, 1870-1994. *Demográfia*, 38(2-3):108–135.
- Fabó E. (2010) Virtuális közösségek konfliktusai a 19. században. A „boldog békeidők” vágy- és vagyunképe. In Paksi V. – Tibori T. (szerk.) *Konfliktus és társadalmi innováció*. Budapest: Magyar Szociológiai Társaság. 190-218.
- Fábrí A. (szerk.) (2001) *A művelt és udvarias ember: A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben, 1798–1935: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Mágus.
- Fábrí A. – Borbíró F. – Szarka E. (szerk.) (2006) A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1865–1895. Budapest: Kortárs.
- Fónagy Z. (2001) *Modernizáció és polgárosodás, 1849–1914*. Debrecen: Csokonai.
- Gergely A. (szerk.) (2003) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.
- Gerő A. – Hargitai D. – Gajdó T. (2006) *A Csárdáskirálynő. Egy monarchikum története*. Budapest: Habsburg Történeti Intézet – Pannonica.
- Holló Sz. A. (2003) Egy pesti polgárleány társat választ: (Részletek Szilárd Leó édesanyjának visszaemlékezéseiből). In Pető A. (szerk.) *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon*. Budapest: A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány. 55–77.
- Husz I. (2002) *Család és társadalmi rekonstrukció a 19. században*. Budapest: Osiris.
- Kalmijn, M. (1994) Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*. 100(2): 422–452.
- Kéri K. (2008) *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*. Pécs: Pro Pannonia.
- Laqueur, T. W. (1996) A szexuális vágy és a piacgazdaság az ipari forradalom idején. In Tóth L. (szerk.) *A szex. Szociológia és társadalomtörténet*. Szöveggyűjtemény. I. Budapest: Új Mandátum. 189–210.
- Lipták D. (2002) *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bécs – Budapest – Prága. Budapest: L'Harmattan.
- Mahrtdt, H. (1998) *Öffentlichkeit, Gender und Moral. Von der Aufklärung zu Ingeborg Bachmann*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Majoros I. (1997) A nő a XIX. században. *Valóság*. 40(7):99–109.

Nagy M. (2006) Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In Gyáni G. (szerk.) *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen: Csokonai. 205–222.

Siklóssy L. (2002) *A régi Budapest erkölcsse*. Budapest: Osiris.

Szabolcsi M. – Kosáry D. – Németh G. B. (szerk.) (1985) *A magyar sajtó története, II/2, 1867-1892*. Budapest: Akadémiai.

KÉPEK

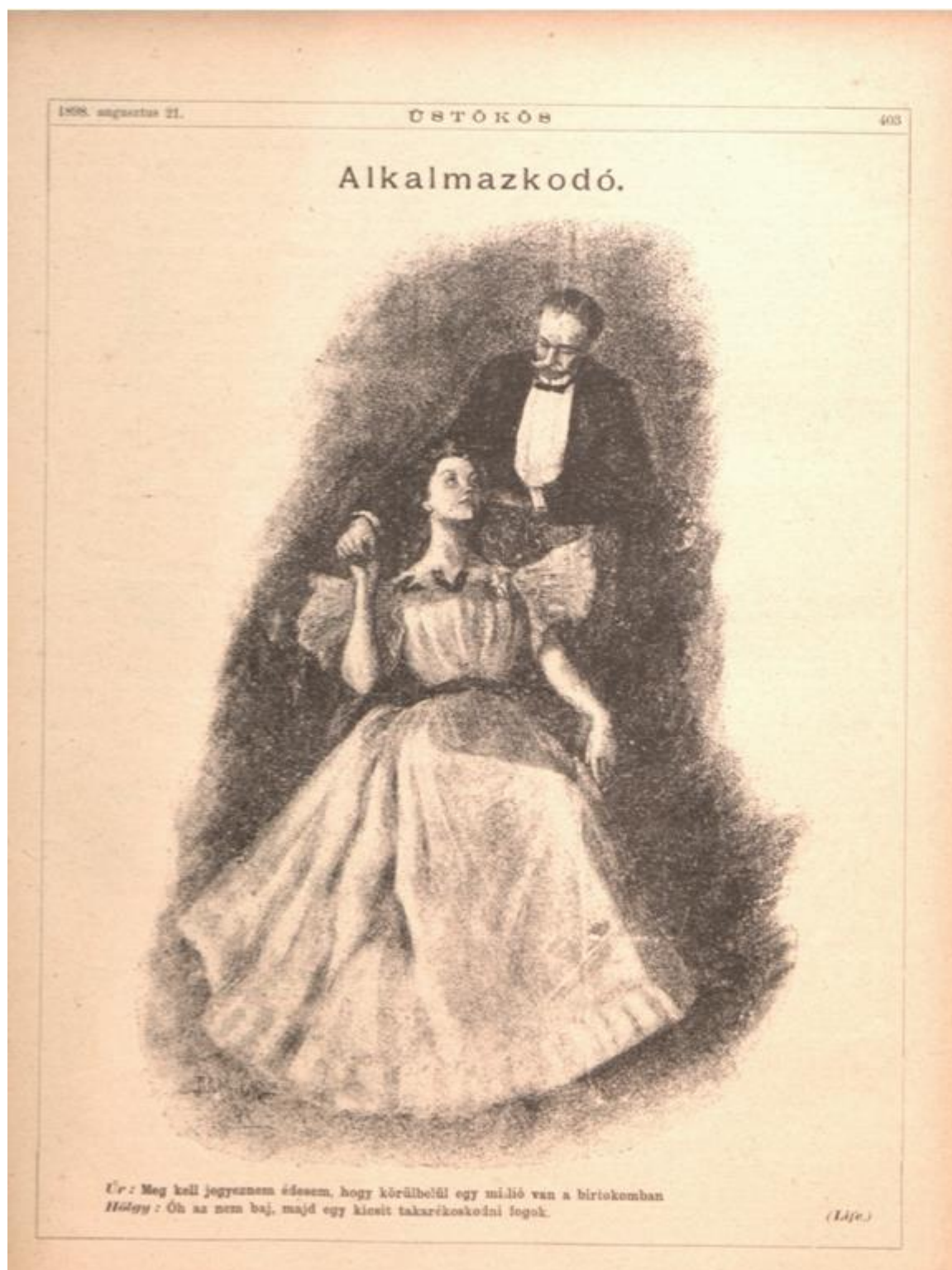
1. kép. Esküvői divatkép, Családi Kör, 1874. febr. 22. mell.

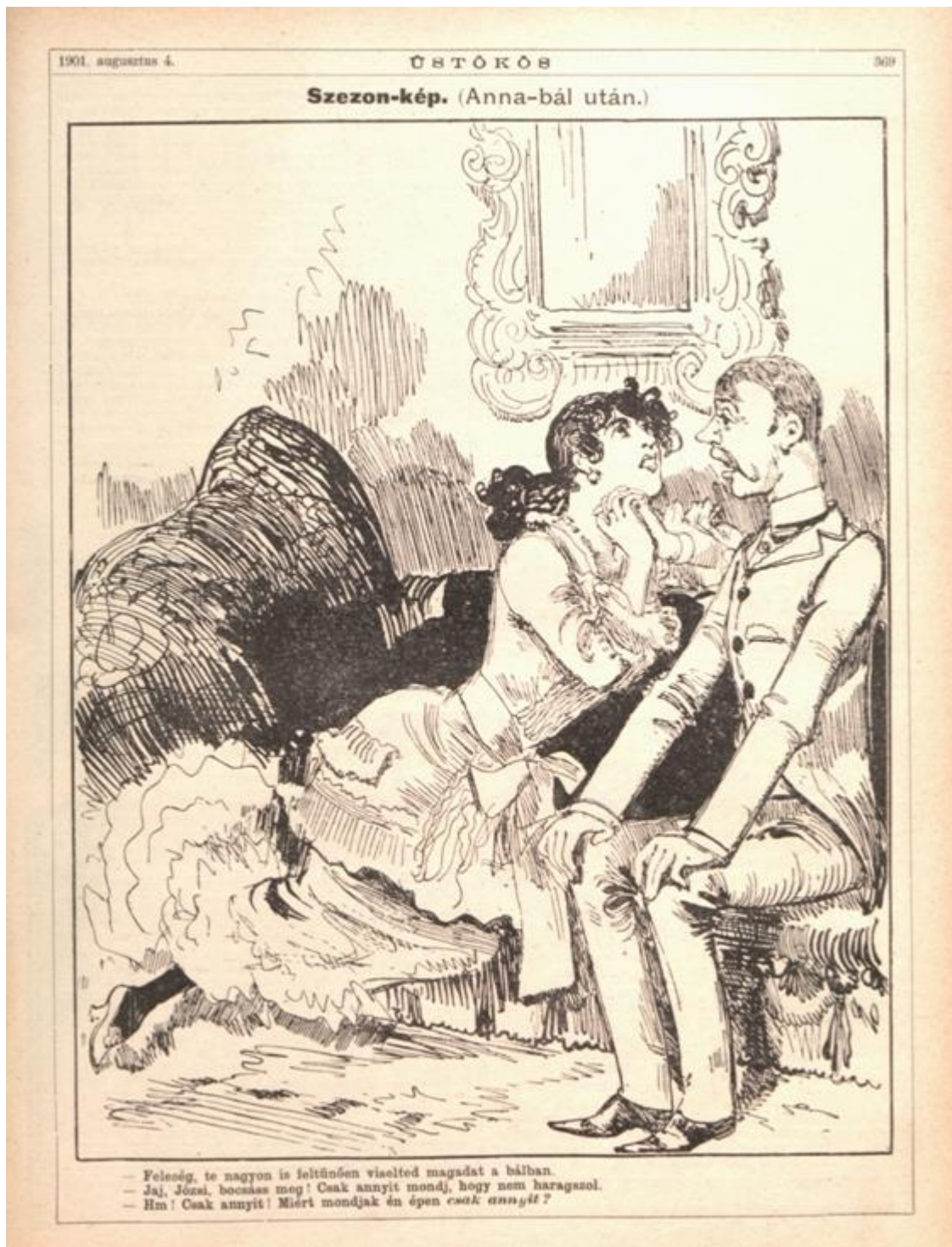
2. kép. Báli divatkép, Családi Kör, 1874. febr. 11. mell.

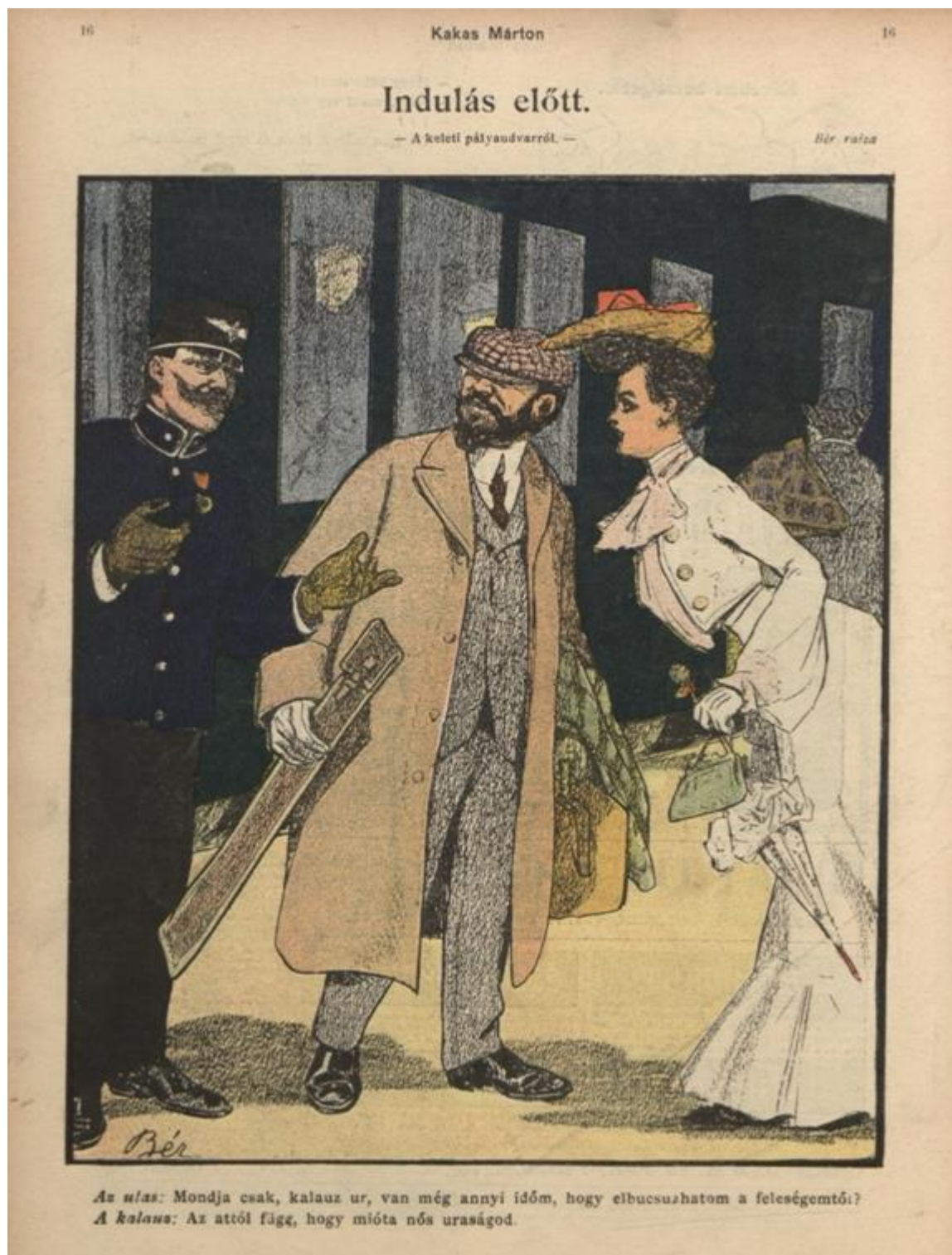
3. kép. Alkalmazkodó, Üstökös, 1898. aug. 21. 403.

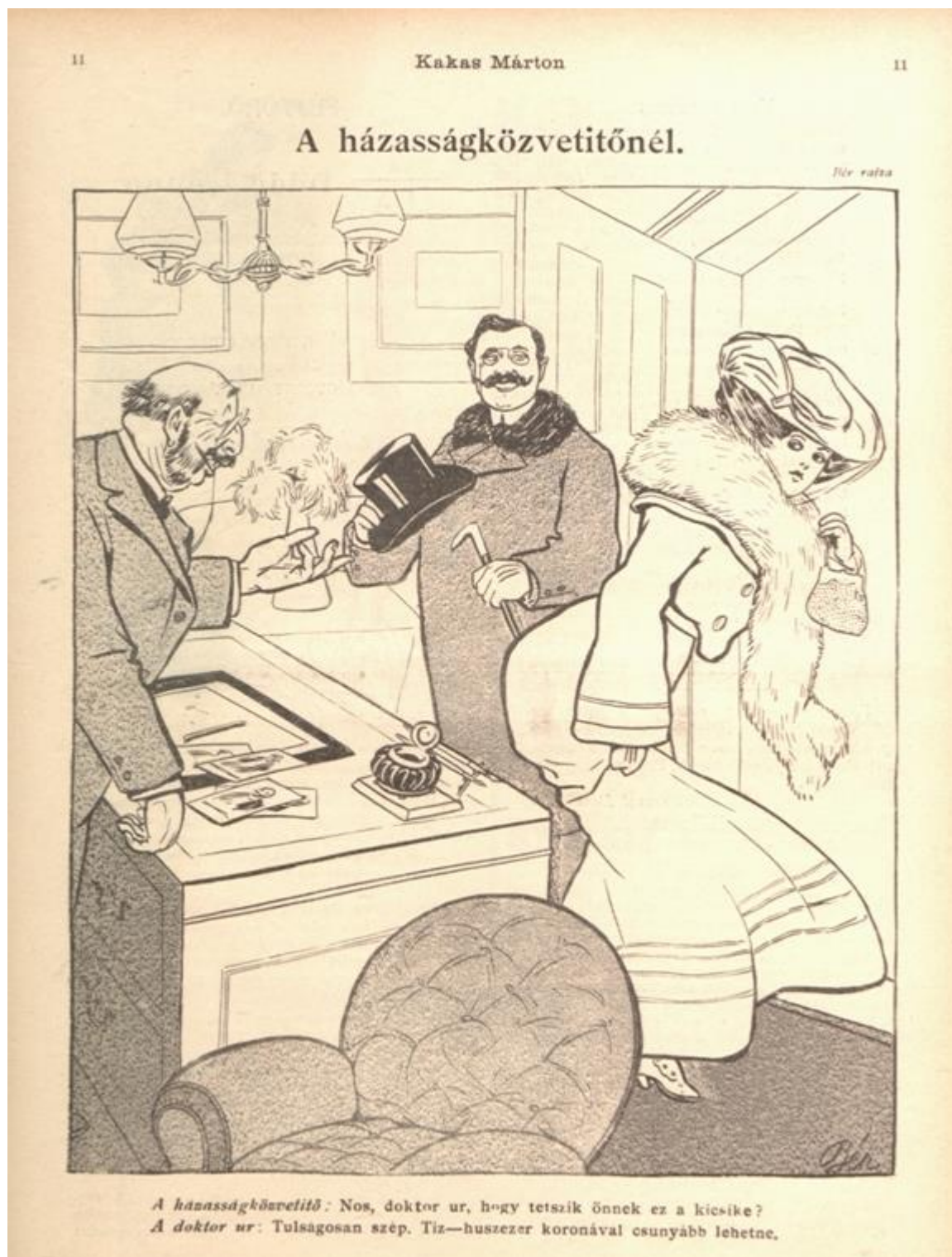
4. kép. Szezon-kép. (Anna-bál után), Üstökös, 1901. aug. 4. 369.

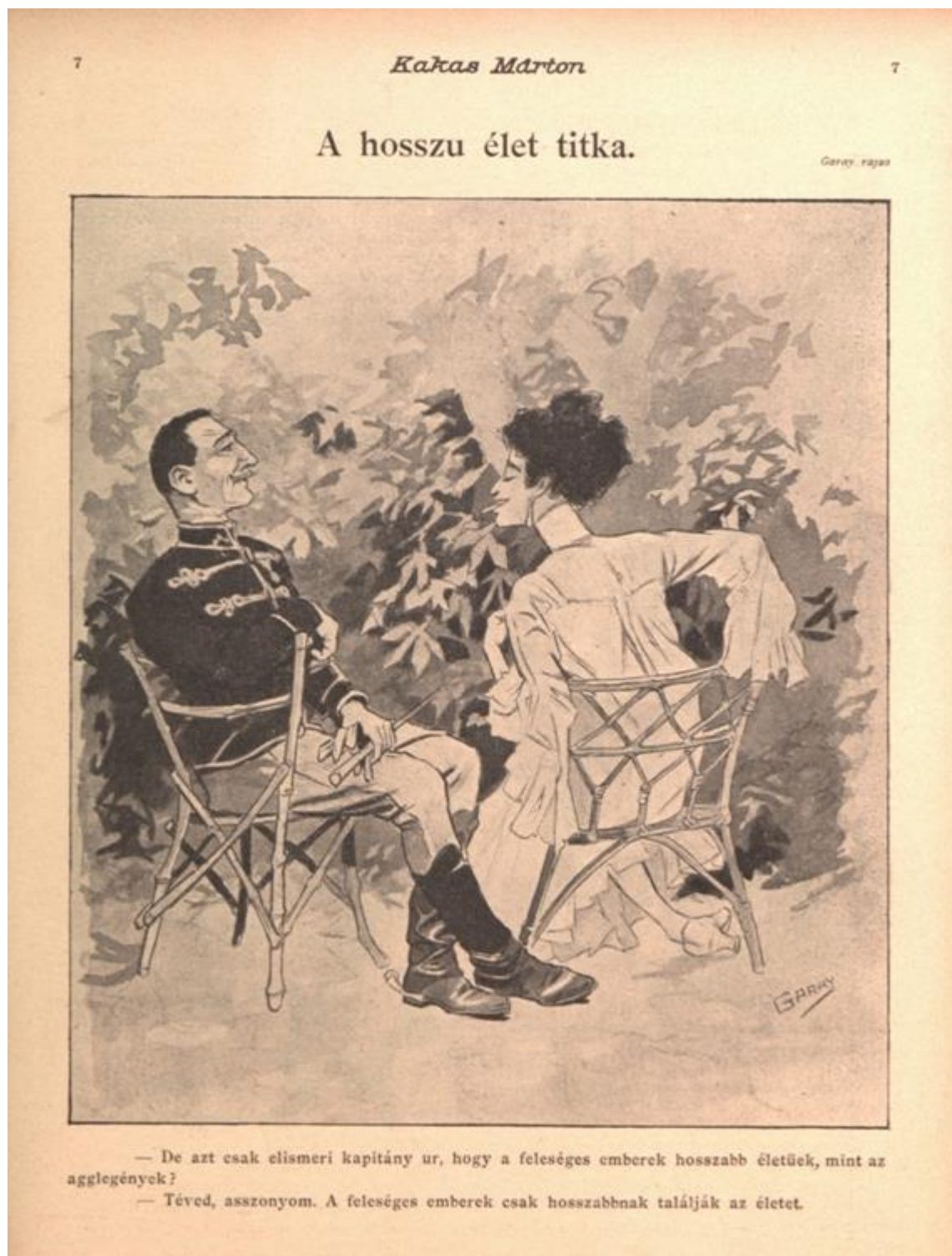
5. kép. Indulás előtt a Keleti Pályaudvarról, Kakas Márton, 1904. máj. 29. 16.

6. kép. A házasságközvetítőnél, Kakas Márton, 1904. dec. 4. 11.

7. kép. A hosszú élet titka, Kakas Márton, 1905. aug. 6. 7.

CSALÁDI EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNELEM

DOI: 10.18030/socio.hu.2014.1.81

ABSTRACT

Based on Annick Percheron's ideas, the memory of key events of family history is supposed to be transmitted from generation to generation and may significantly affect the political socialization of the young generation. A research project on political socialization in the family (2009–2012) has provided an opportunity to test this theory in Hungary. The survey of a national sample of 18-year-olds and their parents found that more than 50% of Hungarian families do not keep a live memory of their key events. This article analyses the maintained memory and the factors contributing to the continuity and discontinuity of family memory.

Keywords

Family's memory, political socialization, historical socialization

ABSZTRAKT

Annick Percheron nyomán feltételezzük, hogy a családokban nemzedékről nemzedékre átadódnak az átélt történelmi események emlékei, és jelentősen hozzájárulnak az új generáció politikai szocializációjához. A családi politikai szocializáció kutatása (2009–2012) jó alkalmat adott ennek hazai tesztelésére. A magyar 18 évesek és szüleik mintáján folytatott kutatás azt mutatja, hogy a családok több mint felében nem marad fenn a sorsesemények emléke. Részletesen elemezzük azt, ami mégis megmarad, és azokat a tényezőket, amelyek az emlékezet folytonosságához és megszakításához hozzájárulnak.

Kulcsszavak

Családi emlékezet, politikai szocializáció, történelmi szocializáció

¹ ELTE Oktatás- és Ifjúságkutató Központ

A családi emlékezet és a történelem kapcsolatának jelen elemzése egy tágabb kutatási projekt részlete.² A téma jól meghatározott céllal, a családi politikai szocializáció egyik lehetséges mechanizmusaként került be a kutatásba.³ A család tehát a valóság *sajátos optikájú és szempontrendszerű* társadalmi leképezésével (Berger–Luckmann 1967) járul hozzá a szocializációhoz: megnevez, újraértelmez, értéktulajdonításokat végez, legitimál, szabályoz, mérlegel, bátorít vagy elbátortalanít, instruál, tapasztalatokat összegez, elveket kristályosít ki. A családok különböző mértékben kidolgozott világképeket vagy legalábbis világfelfogásokat alkotnak és örökítenek tovább, s ezek feltehetően legkidolgozottabb része a társadalmi valóság képe.⁴ A család a társadalmi élethez szükséges használati utasítások első, érzelmi beágyazottságú, de hierarchikus szerkezetű közvetítője, amelynek hatása későbbi más hatásokra (iskola, kortársak, szervezetek, vallás, eszmék, ideológiák és nem utolsósorban a további személyes tapasztalatok) módosulhat, de a szocializáció időbeli kontinuitását biztosítja.⁵ A családi szocializáció lényege tehát egyrészt a társadalmi valóság rekonstruálása, másrészt a társadalmi értékek újfogalmazása és adaptálásuk a családi viszonyokra, harmadrészt a társadalmi valóságban való eligazodás személyes szabályrendszerének („útvonalak”, eszközök, célok, módszerek) megalapozása. A szűkebb értelemben vett családi politikai szocializáció ezen a kereten belül elsősorban az – Almond és Verba (1998) értelmében vett – legáltalánosabban felfogott társadalmi-politikai rendszerhez való viszonyt alakítja. Az eddigi kutatási tapasztalatokon alapuló *hipotézisünk* szerint ez a legerősebb és legtartósabb – a *longuedurée* hatások közé illeszkedő – hatása. A család számos hatása között azt szerettük volna megtudni, valóban jelentős hatást gyakorol-e a politikai szocializációra az, amit az Annales iskola hosszútávú (*longuedurée*) hatásnak nevezett,⁶ és amit mi a család *sorseseményeinek* emlékével próbálunk megközelíteni. Sorseseményeknek a család sorsát is befolyásoló jelentős makrotársadalmi-történelmi eseményeket nevezzük. Kutatásunkkal nem a politikai szocializáció aktuális eredményét, az ifjúság jelenlegi politikai arculatát akartuk megrajzolni,⁷ hanem azoknak a hatásoknak és összefonódásaiknak a feltárásához igyekeztünk hozzájárulni, amelyek és ahogyan ezt az eredményt létrehozzák.⁸

A politikai szocializáció a családban kezdődik, mégpedig nagyon fiatal korban, ám hogyanjáról keveset tudunk. Easton és Hess (1962) tett egy-két anekdotikus megjegyzést Amerikában, Melich (1979) elemezte az értékek átadását Svájcban. A szülők és gyerekek közötti hatások legrészletesebb elemzését azonban Jennings és Niemi (1981) adta, fiatal felnőttek és szüleik mintáján.

² A *családi szocializáció* című kutatás az OTKA K78759 sz. támogatásával készült, 2009–2011-ben, az összes 12. évfolyamos tanuló iskolatípusokat és nagyrégiókat reprezentáló mintáján (N=4108). A tanulók kérdőíves mintáját az ugyanannak a kérdőívnek megválaszolására hajlandó szülők önkéntes mintája egészítette ki. Kutatásvezető: Csákó Mihály, vezető kutatók: Szabó Ildikó, Murányi István, Sik Domonkos. A munka különböző szakaszaiban részt vett még: Bognár Adrienn (PTE), Domokos Tamás (ECHO-Survey), Marián Béla (Marketcentrum), Nárai Márta (MTA RKK), Papp Z. Attila (ME). Az adatok a kutatók számára rendelkezésre állnak. A kutatási koncepciót az operacionalizálás részleteivel és a 22 változócsoporthoz tartozó gráfjával kutatócsoportunk a Társadalomkutatás c. folyóiratban adta közre (Csákó et al. 2010).

Külön köszönöm kutatótársaim, elsősorban Szabó Ildikó és Sik Domonkos e cikkhez nyújtott bíráló és segítő megjegyzéseit.

³ A fogalmak itt következő tisztázását az 1. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányban végeztük el, ahol a változók operacionalizálásáról is részleteket tudhat meg az olvasó. Hangsúlyozom, hogy nem pszichológiai, hanem szociológiai vizsgálatot végeztünk. Az eredményeket természetesen torzíthatja a pszichológiai tényezők nem véletlenszerű szociológiai eloszlása, mivel azonban ennek ellenőrzésére alkalmas kutatásokat eddig nem ismerünk, ezt a tényt lehetőségeink határáként vesszük tudomásul.

⁴ D. Reiss (1981) a *családi paradigma* fogalmát vezeti be azoknak az alapvető előfeltevéseknek az összefoglalására, amelyeket a család tagjai osztanak a társadalmi környezet természetére és a családnak e környezetben elfoglalt helyére vonatkozóan.

⁵ Stanley Allen Renshon ezt úgy fogalmazza meg, hogy a családban alakulnak ki azok a „*basic belief*”-ek, amik minden további kérdésben orientálnak (1975).

⁶ Klasszikus írásában Braudel (1958) a napi eseményeket leíró – „krónikás”, „zsurnaliszta” – történettudománnyal szemben a több évtizeden át fennálló struktúrák feltárását tartja igazi történelmi feladatnak. Számos példáját bemutatva szembeállítja a szociológia időfogalmával – elsősorban Gurvitchra hivatkozva. Kutatásunkban mégis aktuálisnak és megvalósíthatónak tartottunk egy olyan vizsgálódást, amely a braudeli fogalom alapján közelíti meg a mai fiatalokban élő tudati struktúrákat.

⁷ A politikai orientáció átörökítésének mértékét vizsgálta Jennings–Percheron (1981).

⁸ Technikailag fogalmazva: nem a végső függő változók magyarázatához, hanem a közbülső meghatározók két blokkjának a végső független változócsoporthoz segítségével történő magyarázatához nyújtunk adalékot (lásd Csákó et al. 2010: 2. ábra).

Magát a szocializációs folyamatot ők fekete dobozként kezelték, a szülők és gyerekek csoportjának jellemzői közötti egyezéseket kritikus szemmel nézték és az egyes szülő és gyereke közötti egyezésekkel és eltérésekkel ellenőrizték, de az egyezést ezen a szinten már egyértelműen oksági kapcsolatnak, az értékek átadásának tekintették. Pedig ez az értelmezés csak az egyezés hiányára igaz: ha nincs egyezés, akkor biztos, hogy a szülőnek nem sikerült továbbadnia értékeit, attitűdjeit. De ha van egyezés, attól még nem biztos, hogy a gyerek a szülőtől vette át az adott értéket és nem a kosárlabda-edzőjétől.

Bennünket tehát a szocializáció működési mechanizmusai érdekeltek. Ezek közé soroltuk azt a hatást, amelyre Percheron (1999) – és magyar tanítványa, Szabó Ildikó – hívta fel a figyelmet. Feltárásához egy 10 elemből álló sorseseemény-listát készítettünk az utóbbi száz év magyar történelméből. A következő sorseseemények szerepelnek rajta: az I. világháború, a zsidóüldözések, a II. világháború, a kitelepítések és koncepciós perek, a kuláküldözés, az 1956-os forradalom, a disszidálás, a háztájizás és a második gazdaság, a rendszerváltás, és a csatlakozás az Európai Unióhoz. Két kérdést tettünk fel ezekkel kapcsolatban (37. és 38. kérdés). Az első így szólt:

Befolyásolták-e családod életét az alábbi események: az első világháború – Trianon– zsidóüldözés – II. világháború– a kulákok üldözése – kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés – az 1956-os forradalom – disszidálás – a „háztáji” gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése – a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció – a csatlakozás az Európai Unióhoz (A lehetséges válaszok minden esetben: befolyásolta / nem befolyásolta / nem tudom.)

A második:

Nagyobb családi összejöveteleken sok családban szóba kerülnek a család történetének fontosabb vagy valami miatt emlékezetes eseményei. Ti szoktatok-e beszélgetni ilyenekről? Témák: az első világháború – Trianon – a zsidóüldözések – II. világháború – a kulákok üldözése – a kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téeszesítés – az 1956-os forradalom – disszidálás – a „háztáji” gazdálkodás, magánvállalkozások (GMK) engedélyezése – a rendszerváltás, kárpótlás, privatizáció – az őszödi beszéd (A lehetséges válaszok minden esetben: Igen és én is részt veszek a beszélgetésben / Téma, de velem nem beszélnek róla / Téma, de engem nem érdekel / Nem téma a családban.)

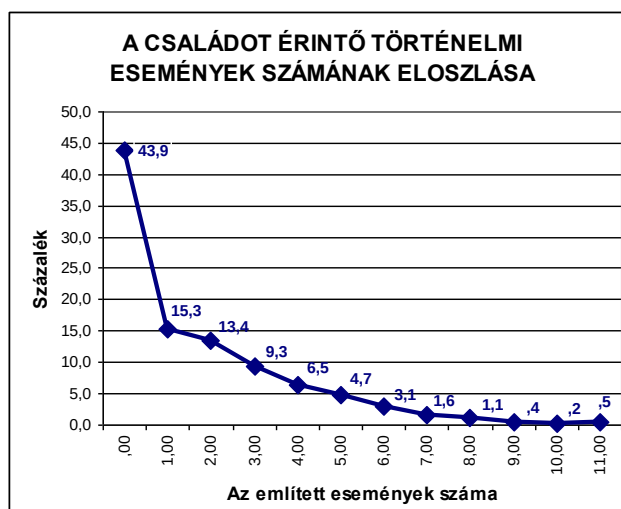
A NYERS ADATOK ÁTTEKINTÉSE⁹

A legmeghökkenőbb adat az, hogy a fiatalok közel fele (43,9%) szerint a felsorolt jelentős események¹⁰ közül egy sem befolyásolta családjukat a XX. század folyamán. Az összes említett esemény számának eloszlása egyébként – mint várható – hiperbolikus (1. ábra).

⁹ Az adatfelvétel az összes középfokú iskola 12. évfolyamos osztályainak olyan országos mintáján történt, amely iskolatípusra és nagyrégiókra is reprezentatív. A mintavételt az ECHO-Survey Szociológiai Kutató Intézet végezte (kutatási igazgató Domokos Tamás).

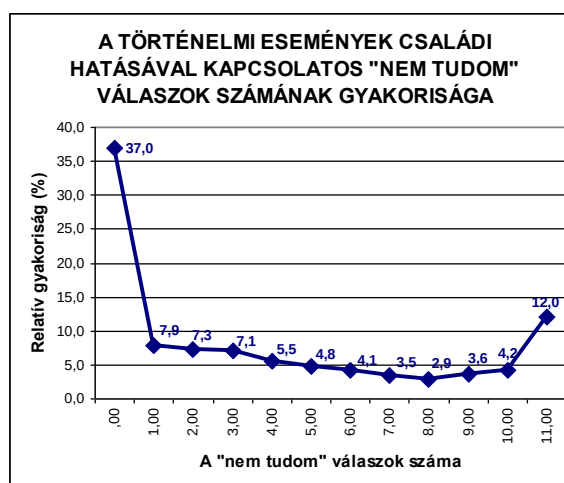
¹⁰ Az események a kérdőívben nagyjából időrendben voltak felsorolva.

1. ábra

Azt természetesen nem tudjuk megmondani, hogy akik egyetlen esemény hatását sem jelezték, azoknak a családját valóban ennyire kevésbé érintette-e a XX. század történelme (ezt elég nehéz elképzelni), vagy csak *a család felserdült gyermeke nem ismeri* ezeket a családi történeteket (ami sokkal valószínűbb). Gyanúnkat az is alátámasztja, hogy a megkérdezettek csaknem mindnyájan (92,0%) megpróbáltak válaszolni, nem hagyták üresen a kérdőívet ezeknél a kérdéseknél.

2. ábra

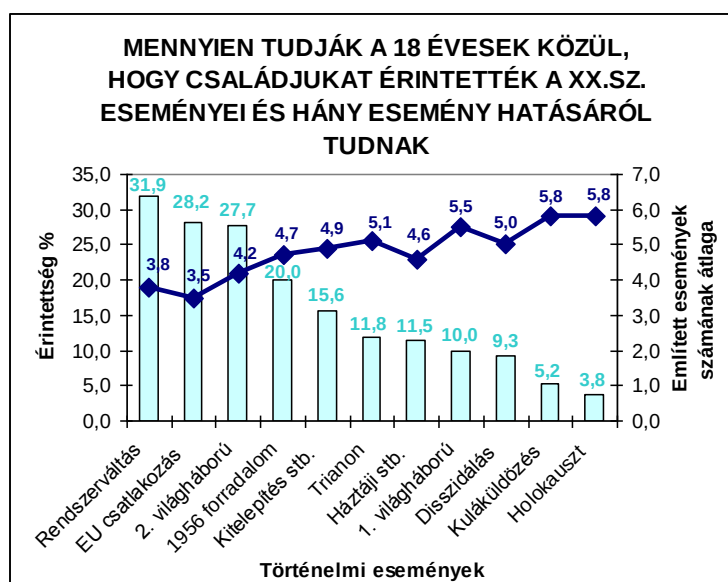
Azok aránya azonban, akik egyszer sem adtak „nem tudom” választ, mindössze 37,0%, viszont minden nyolcadik fiatal (12,0%) az összes felsorolt eseményre így reagált. (A „nem tudom” válaszok eloszlását a 2. ábra mutatja.) Ez azt jelenti, hogy a családok meglehetősen kevésbé járulnak hozzá az emlékezet fenntartásához.

A XX. század néhány fontos történelmi eseménye a 2011-ben 18 éves fiatalok szerint legfőljebb a családok 1/3-át érintette. Legkevésbé a holokauszt (3,8%), a kuláküldözés (5,2%) és a disszidálás (9,3%) maradt meg a családi emlékezetben. Ez önmagában is eléggé meglepő, mivel a holokauszt a közbeszédben erősen jelen van, a kuláküldözés a rendszerváltás után a kommunista rendszer fő bűnei között kapott helyet, a disszidálás pedig tömegességénél fogva igen kiterjedt rokonságokat érintett. A családi emlékezet sokkal rövidebb: leggyakoribb témája a rendszerváltás: ez a fiatalok szerint a családok 31,9%-át

érintette, az Európai Unióhoz való csatlakozás pedig a családok 28,2%-át. Az utóbbi esemény már a kérdezettek életében, serdülőkoruk kezdetén történt, említése tehát nem annyira a családi emlékezetről, hanem a személyes társadalmi eszmélés kezdeteiről tudósít bennünket. Az a tény, hogy a harmadik „leghatásosabb esemény” a II. világháború (27,7%), azt sugallja, hogy bizonyos események az időbeli távolság növekedésével talán összevonódnak egy-egy gyűjtőfogalom alá: így a II. világháború említése is egybegyűjtheti az együtt elszenvedett nehézségeket, egyes családtagok halálát vagy dicsőségét, anyagi veszteségeket és anekdotikus elemeket. Ezzel szemben például az időben hasonló távolságba utaló „zsidóüldözés” hívószó csak a közvetlenül vagy közvetve érintetteket szólítja meg.¹¹

A ritkán és a gyakran említett családirag is fontos történelmi események között két közepesen gyakori csoport alakul: a ritkább 10% körüli, a gyakoribb 15–20%-os említéssel. A teljes kép a következő (3. ábra):

3. ábra

Az ábrán az oszlopok az egyes sorseseeményeket említők arányát, a görbe pontjai pedig azt mutatják, hogy azok a fiatalok, akiknek családját érintették az egyes események, összesen hány ilyen családirag fontos eseményről tesznek említést. Már enniből is látható, hogy a fiatalok nagyobb része kevesebb eseményt ismer, amely befolyásolta családjá történetét, és a kisebb csoportokban – akik a kulákok üldözésére és a holokausztra is emlékeznek – fordul elő, hogy akár 5, sőt 6 másik esemény is eszükbe jut.

A CSALÁDI ÉS A TÁRSADALMI EMLÉKEZET ADATAINAK LOGIKAI SZERKEZETE

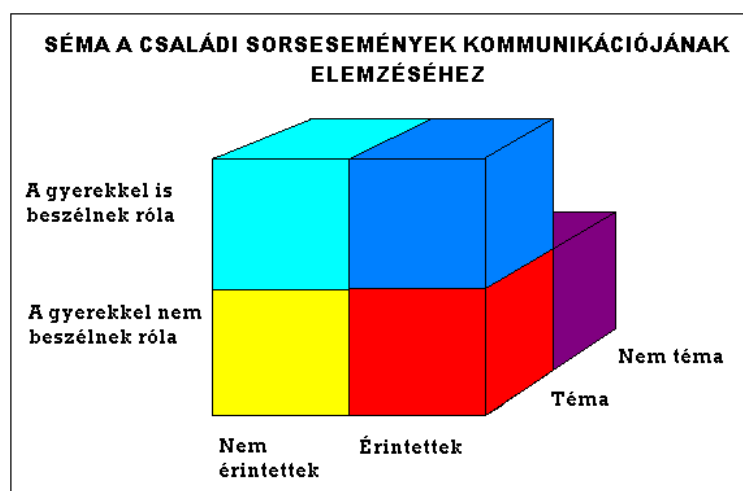
Ha eltekintünk a technikai részletektől és nehézségektől, akkor az összegyűjtött információ logikai szerkezetét három dichotómia alkotja, amelyek közül kettő független egymástól:

¹¹ Az eredményeket látva valószínűleg helyesebb lett volna a „kulákok üldözése” (5,2%) és a „kitelepítés, koncepciós perek, államosítás, téjeszesítés” (15,6%) másféle tagolása. Például a kitelepítések és a koncepciós perek mint elsődlegesen politikai megtorló intézkedések elkülönítése az államosítás, kuláküldözés és téjeszesítés mint bár ideológiai alapú, de erős gazdasági motívumot tartalmazó intézkedésektől. A válaszok gyakoriságának értelmezése valószínűleg egyszerűbbé vált volna. A mostani eredményeket a leghelyesebb összevonni e két esetben.

- a család vagy érintett egy esemény által, vagy nem érintett;
- ettől függetlenül a családban vagy téma az adott esemény, vagy nem téma;
- és ha téma, akkor fontos, hogy bevonják-e a gyereket ezekbe a beszélgetésekbe, vagy kihagyják/kizárják belőle.

E logikai viszonyok ábrázolását lásd az 4. ábrán.

4. ábra

Ábránk három metszete közül egy – az érintettség – nem a családon múlik, nem értelmezés-megítélés tárgya, történelmileg adott. A másik kettő azonban – az, hogy beszélnek-e valamiről, és kivel (a gyerekekkel) beszélnek róla – a családon belüli döntés tárgya, még ha nem is tudunk belemenni annak részleteibe, hogyan születik egy ilyen döntés. A számunkra adódó hat értelmezhető kimenetből négy megszakítja a családi történelmi emlékezés fonalát (az ábra alsó rétege), és csak kettő tartja fenn (az ábra felső, hiányos rétege).

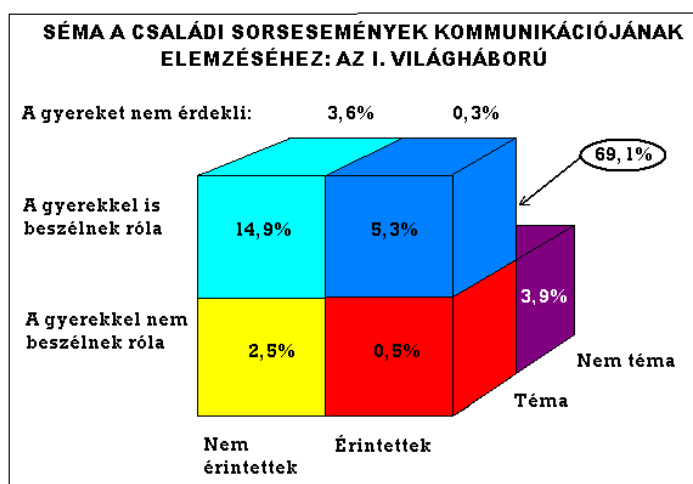
Kérdéseink még egy dimenziót bevontak a témába: a gyerek érdeklődését. Ezt az indokolja, hogy a beszélgetésekből való kimaradás ebben az életkorban már nemcsak szülői (felnőtt) döntés lehet, hanem a fiatal saját döntése is. Ez a lehetőség, mely ábránkon nem látható, a történelmi emlékezet megszakításának elkülönülő módja. Természetesen ezt az érdektelenséget is a családon belüli szocializáció eredményének tekintjük, csak ezen a szinten – az egyes események mint témák szintjén – számít önálló tényezőnek. Ebben az elemzésben tehát külön kezeljük.¹²

Első lépésként ennek megfelelően kell átszerkesztenünk adatainkat.

Az I. világháborúra vonatkozó adatokat szerkesztjük át az elemző ábra bemutatásához (5. ábra).

¹² Ez azt is jelenti, hogy csak a séma kockáin kívül szerepeltethetjük.

5. ábra

A leggyakrabban előforduló eset kockája a sémában takarásban van: ezek azok a családok, amelyekben a gyerek úgy tudja, hogy az adott esemény nem érinti őket, nem is téma családi beszélgetéseikben, és természetesen a gyerekekkel sem beszélnek róla. Bár érthető, hogy valamennyi esemény kapcsán ez a legnagyobb gyakoriságú, valójában triviális eset¹³ (az I. világháborúval kapcsolatban a családoknak több mint kétharmada – lásd a „helyére” mutató nyilat), mégis háttérben hagyjuk. A séma hátsó cellái közül fontosabb láthatóvá tenni azt a korántsem triviális, de ritka esetét a beszélgetések hiányának, amikor a fiatal tudja, hogy a családot érintette a kérdéses esemény, mégsem beszélnek róla (ábránkon 3,9%). A triviális és a különös ilyen megkülönböztetését az indokolja, hogy ebben az elemzésben nem azt vizsgáljuk, mennyire vannak jelen a családokban azok a témák, amelyeket a közvélemény jelentős része tárgyal, hanem azt, hogy saját sorseseeményeik emléke mennyire hagyományozódik generációról generációra a családban. Ha a szülőkhöz meglévő emlék a generációk közötti kommunikációból bármi okból kiszorul, de még feltételezhető valamilyen hatása, akkor a szocializációs mechanizmusok elemzése során nem az emlékezés kategóriájában, hanem valamilyen más kategória alatt fogjuk számon tartani.

Olyan családtag, aki saját életének eseményeként emlékezhethetne az I. világháborúra, nincs a mintánkban, és a teljes népességben is nagyon ritka lehet, hiszen legalább 100 évesnek kell lennie. 2011-ben a 18 év körüli fiataloknak 90 százaléka¹⁴ nem tud arról, hogy családját érintette volna valahogyan az I. világháború. A többiek 39 százalékában a család megszakította az emlékezés fonalát: nem beszélnek többé arról, hogy mi hogyan történt *akkor* felmenőikkel. Száz fiatalból hárman maguk szakítják meg az emlékezetet: nem érdekli őket ez a történet; ötüket pedig a szülők rekesztik ki a téma megbeszéléséből, elvágva ezzel a családi történetnek ezt a szálát. De azért az érintett családoknak kicsit több mint a felében (53%) tovább él az I. világháborús emlékezet. Maga a téma az érintetlen (-nek tudott) családok egy hatodában is tovább él, ezt a társadalmi emlékezet folytatódásának nevezhetjük.¹⁵

¹³ Triviális már a nyers adatok ismeretében – egyébként lehetne másként is.

¹⁴ Az 5. ábra adatai alapján: $69,1 + 2,5 + 14,9 + 3,6 = 90,1\%$

¹⁵ Valószínűnek tartom, hogy ezek nagy részében is „érintett” családokról van szó, csak a fiatal számára a beszélgetésekből esetleg nem tűnik ki, hogy a család érintettsége miatt fordulnak elő újra meg újra – talán a közvetlen szereplő felmenők kihalása miatt. Ezt a feltevést azonban nem tudjuk alátámasztani, pusztán az I. világháborúban való magyar részvétel mértékére alapozzuk feltevésünket. A személyes, illetve családi vonatkoztatás eltűnése miatt nevezzük ezt az emlékezet-formát társadalmi emlékezetnek.

Nem írom le egyenként a vizsgált sorseseemények sorsát a családokban. Összefoglaló táblázatuk és ábrájuk többet mond, mivel azonnali összehasonlításokat kínál. (1. táblázat – a folytonosság megtartásának csökkenő arányában rendezve)

A táblázat első két oszlopában a válaszoló fiatal maga vállalja fel az emlékezés megszakítójának szerepét („nem érdekli” a téma), a következő négy oszlopban a család a megszakító: a 3. és 4. oszlopban teljesen kizárják a témát – még akkor is, ha a gyerek szerint érintette a családot az esemény –, az 5. és 6. oszlopban a szülők generációjában még él az emlékezet, de a gyerekek – ilyen vagy olyan okból – már nem adják tovább. A jobboldali két oszlop pedig azoknak az arányt mutatja, akikről biztosan állíthatjuk, hogy fenntartják az emlékezet folytonosságát:¹⁶ a nem érintettek között a társadalmi emlékezet továbbélésének erősségéről ad jelzést, az érintettek között pedig a családi emlékezet megőrzésének erejéről.

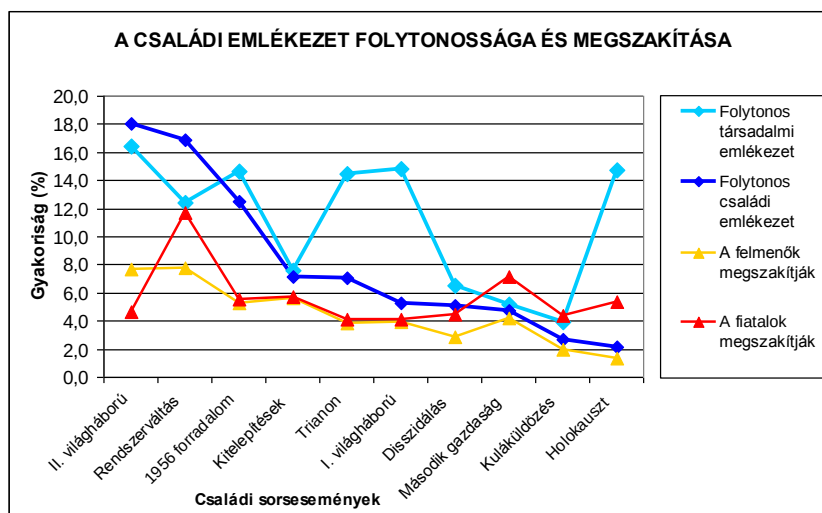
1. táblázat: Családi sorseseemények emlékezetének megszakítása és megőrzése (%)

Sorseseemények	nem érdekli a gyereket		nem téma		téma, de kizárják a gyereket		téma, és bevonják a gyereket		N
	nem érintett /nem tudja	érintett a család	nem érintett /nem tudja	érintett a család	nem érintett /nem tudja	érintett a család	nem érintettek	érintett a család	
II. világháború	3,5	1,1	49,9	7,6	2,5	0,9	16,4	18,0	3878
Rendszerváltás	8,0	3,7	43,1	7,8	4,6	3,6	12,4	16,8	3860
1956. forradalom	4,4	1,1	57,3	5,3	3,7	1,0	14,7	12,5	3873
Kitelepítések stb.	4,5	1,2	69,3	5,6	3,1	1,5	7,6	7,2	3853
Trianon	3,8	0,3	66,8	3,8	3,1	0,6	14,4	7,0	3878
I. világháború	3,6	0,3	69,1	3,9	2,5	0,5	14,9	5,3	3872
Disszidálás	4,1	0,4	77,4	2,8	2,9	0,8	6,5	5,1	3836
Háztájizás stb.	5,8	1,3	75,0	4,2	3,5	1,4	5,1	4,7	3837
Kuláküldözés	4,1	0,3	84,6	1,9	2,1	0,3	4,0	2,7	3836
Holokauszt	5,2	0,2	73,7	1,3	2,6	0,2	14,7	2,1	3867

Azonnal látszik, hogy valóban minden sorseseeménnyel kapcsolatban az a csoport a legnagyobb, amely szerint az esemény nincs jelen a családi emlékezetben – vagy nem is érintette a családot, vagy csak a gyerek nem tud róla. Mindössze két olyan sorseseemény volt a XX. században, amelynek emlékezete 2011-ben még a családok több mint feléből nem tűnt el: a II. világháború és a rendszerváltás. Ezek egyúttal valóban a legnagyobb gyakorisággal fenntartott emlékek is, bár a rendszerváltás társadalmi emlékezete máris gyengébb, mint az 1956-os forradalomé (kb. 1/8 az 1/7-hez képest) – aminek leginkább a két esemény óta eltelt idő különbsége (21 ill. 55 év) ad jelentőséget.

¹⁶ Feltételezhető, hogy ennél csak több lehet (sőt, ez valószínű), kevesebb nem.

6. ábra

Tanulságos összehasonlítani a folytonosságokat és a megszakítottságokat az egyes sorseseményeknél. (A 6. ábrán az események a családi emlékezet fenntartásának csökkenő arányában vannak rendezve.)

Feltűnő, hogy három olyan sorsesemény is van, amellyel kapcsolatban a családi emlékezet már meglehetősen ritka, miközben a társadalmi emlékezet fenntartása kifejezetten gyakori a családokban. Ezek: Trianon és az I. világháború, különösen pedig a holokauszt. Trianon társadalmi emlékezete kétszer, az I. világháborúé csaknem ötször, a holokauszté pedig éppen hétszer olyan erős, mint a családi sorshoz kapcsolódó emlékezete. E három eseménnyel nagyjából azonos szintű az 1956-os forradalom és a II. világháború társadalmi emlékezete is, de ezek szorosabban kapcsolódnak a családi emlékezethez, akárcsak az ennél ritkábban előforduló emlékek, amilyen a kitelepítések és politikai perek vagy a kulákok üldözésének emléke. A rendszerváltás az egyetlen olyan sorsesemény, amelynek társadalmi emlékezete már most is sokkal gyengébb, mint családi emlékezete. Mivel pedig a következő generáció kiemelkedő érdektelenséget mutat iránta mind általában (8,0%), mind pedig a család érintettsége esetén (3,7%), sorsesemény jellege valószínűleg egy-két évtizeden belül meg fog szűnni, és beleszürkül az állami megemlékezések sorába.¹⁷

Ezzel együtt a család szerepe egyértelműen kitűnik elemzésünkéből. Trianon és a rendszerváltás példáján jól látható, hogy *a család szerepe kettős*: hordozója a családi emlékezetnek és a társadalmi emlékezetnek is, és e kettő világosan megkülönböztethető. Trianon családi emlékezete meglehetősen gyenge (7,0 %), igaz, hogy az emlékezet családi megszakításának gyakorisága is kifejezetten gyenge (3,8%), nemzedéki megszakítása pedig a két legritkábban előforduló magatartás egyike (4,1%). Trianon társadalmi emlékezetét azonban, ami a közvetlenül nem érintett – vagy az érintettség emlékét már nem őrző – családok kommunikációjában mutatkozik meg, a családok 14 százaléka fenntartja, ami a legnagyobb gyakoriságok egyike.¹⁸ Ez azt jelenti: *korántsem biztos, hogy szoros kapcsolat* van a családok családi emlékezete és a beszélgetéseikben fenntartott társadalmi emlékezet között, bár az továbbra is biztosra vehető, hogy van ilyen kapcsolat. Ez a

¹⁷ E formában való megmaradását elősegíti a fordulónap – október 23. – összekötése 1956 emlékével.

¹⁸ Három sorsesemény fordul elő 14% és 15% közötti relatív gyakorisággal a családok között: az I. világháború, az 56-os forradalom és Trianon – és ezeknél csak a II. világháború gyakoribb téma (16,4%) az adott esemény által „érintetlen” családokban.

kutatás nem mehet mélyebbre e kapcsolat feltárásában, de eredménye mutatja, hogy családszociológiai vizsgálatoknak érdemes e családon belüli emlékezési mechanizmusokat tovább kutatniuk.

A LÁTENS STRUKTÚRA

Mindenképpen megállapítható, hogy van egy jelentős része a középkorú magyar népességnek, amelyben a történelmi emlékezet családi szála megszakad, és gyerekeikben nem élnek tovább azok az emlékek, amelyeket szüleik, nagyszüleik életük során gyűjtöttek. (E csoport körülhatárolására még visszatérünk.) Eredetileg azt vártuk, hogy a különböző családok emlékeiből egyfajta mintázat alakul ki: egyes családok bizonyos sorseseemények emlékét őrzik, mások pedig másokét. Még azt is elképzelhetőnek tartottuk, hogy az eltérő emlékegyütteseket őrző családok más társadalmi és/vagy kulturális jellemzőikben is jellemzően eltérnek egymástól.

Adatainkból azonban az derült ki, hogy csak kétféle családi emlékezést találunk. Az egyikben a régi események dominálnak, az I. világháborútól a disszidálásig, a másikban feltűnik az utóbbi húsz év emlékezete is. Tehát az emlékezés rejtett struktúráit keresve a következő képet kapjuk (2. táblázat):

2. táblázat: A családi emlékezet két összetevője

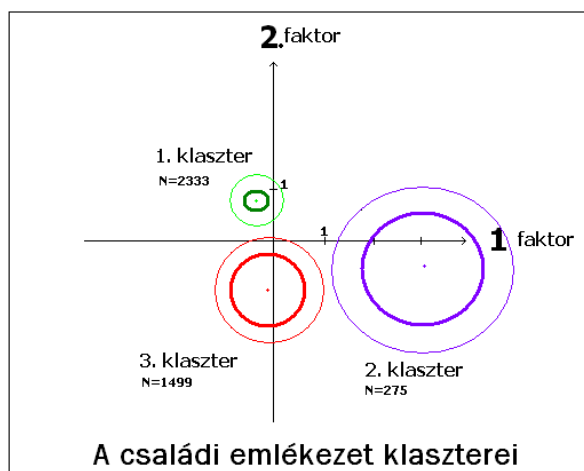
Érintette a családot	Komponens	
	1	2
A kulákok üldözése	,743	-,061
Az I. Világháború	,721	-,215
A disszidálás	,612	-,243
Az EU-csatlakozás	,125	-,850
A rendszerváltás	,307	-,818

ExtractionMethod: PrincipalComponentAnalysis.

RotationMethod: Obliminwith Kaiser Normalization.

Vajon ezeknek az emlékezés-típusoknak a kombinációi kijelölnek-e sajátos csoportokat a családok között? Ha klaszterelemzéssel keressük az emlékezési módokat hordozó csoportokat, három klasztert tudunk jól értelmezni, ezek középpontjai jól eltérnek egymástól (más-más síknegyedbe esnek: 7. ábra), az elemek szóródása a középpontok körül különböző mértékű, és egyéb tulajdonságaik különbségei is értelmezhetők.

7. ábra

Jelmagyarázat: A pontok a klaszterközéppontokat jelölik; a vastag körök a klaszterek elemeinek átlagos távolságát, a vékony körök pedig 1 szórásegységgel nagyobb sugarúak az átlagnál.

Az adatok részleteit a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat: A családok történelmi érintettsége klasztereinek jellemzői

Történelmi érintettség klaszterek	Klaszterközépek koordinátái		N	Átlagos távolság a középtől	A klaszterközéptől való távolság szórása	Hány eseményt említenek átlagosan, ami érintette a családot?	Az apa átlagos életkora	Az anya átlagos életkora
	1.faktor: hosszútávú	2.faktor: rövidtávú				p<0,000	p<0,000	p<0,000
alig emlékező családok	-0,3091	0,7479	2333	0,1991	0,3375	0,4149	46,71	43,72
hosszan emlékező családok	3,0833	-0,4816	275	1,4482	0,5561	5,8866	48,22	45,20
rövid távon emlékező családok	-0,0844	-1,0750	1499	0,8584	0,3055	2,8954	47,71	44,63

Megdöbbenően kevés olyan család van, ahol igazi családi-történelmi emlékezetről beszélhetünk. A legnagyobb csoportot (ábránkon a legkisebb, mert legtömörebb kört) azok a fiatalok alkotják, akik alig egy-két eseményt tudnak családjukkal kapcsolatba hozni, és számuknak alig több, mint egy tizedét teszik ki azok, ahol részletesebb, sok eseményhez kapcsolódó családi történet maradt fenn (ez a legnagyobb, mert legszórtaabb, azaz legváltozatosabb kör). Egy bő harmadrésznyi csoportban csak a szülők életének közelmúltban átélt változásai, eseményei hagytak nyomot, némi reménnyel arra, hogy majd a következő generáció számára továbbörökítendő emlékké váljanak. Értelmezésünket különösen jól alátámasztja az egyes klaszterek tagjai által említett sorseseemények átlagos száma (a táblázat jobbról 3. oszlopában).

A családi emlékezetre vonatkozó adataink látens struktúrája egyértelműen arra utal, hogy *a magyar családok nagy részében nem élő múlt a család huszadik századi története*, ez még a 18 évesek családjainak 7 százalékára sem jellemző. A

történelem emlékszámai elmosódtak, és ha egyes események emléke mégis élénk, akkor abban már jelentős családon kívüli, másodlagos hatásokat is fel kell tételeznünk.

A CSALÁDI EMLÉKEZET TÁRGYI VILÁGA

Feltételeztük, hogy a régi élmények, csapások, örömök nemcsak a verbális családi emlékezetben őrződnek, hanem a családi „emlékeztetőben” is: a szimbolikus tárgyakban, amelyekkel a család körülveszi magát.¹⁹ Azt a hasonlóságot és különbözőséget, amelyet a szülői lakásban található díszek és a gyerekek szobáiban – mint önálló felügyeletük alatt álló térben – található díszek, relikviák között megfigyelhetünk, szintén értelmezhetjük egyúttal tárgyi emlékezetként, az emlékezet folytatódásának, illetve módosulásának, vagy éppen megszakadásának jeleként.

A fiatalok által preferált szobadíszek-relikviák nem mutatnak éles mögöttes struktúrát, faktorok keresése itt zátonyra fut. A főkomponens elemzés azonban halványan három tendenciát jelez. Az első és leghatározottabb a nemzeti-politikai jelképek preferálása, amely kötődhet a vallásosság jeleihez, de önállóan is létezik. A másodikban éppen a vallásosság hangsúlyos, mégpedig a politika teljes kizárásával, legfőljebb a világi szórakozás jelképeivel társul. A harmadikat akár „kozmetopolitának” is címkézhetnénk: a vallás kimarad, a szórakozás jelei mellett a politikai jelek tűnnek fel másodikként. (4. táblázat) E három komponens azonban nem különül el élesen, mint a táblázat is mutatja, átfedik egymást

4. táblázat: A fiatalok szobájában található díszek főkomponens-elemzése

	Komponens		
	1	2	3
Magyar zászló	,631	-,159	-,140
Politikai jelkép	,620	-,420	,197
A történelmi Nagy-Magyarország térképe	,595	-,098	-,383
Történelmi emlék, ereklye	,542	,120	-,303
Kép/fénykép politikus(ok)ról	,481	-,452	,381
Más nemzet zászlaja	,410	,157	,304
Valamilyen szöveg (idézet, ima, mondás stb.)	,426	,533	,066
Valamilyen vallási jelkép (szentkép, kereszt, menóra, Buddha stb.)	,380	,510	-,260
Mai ismert személy (celeb) poszttere (énekes, sportoló, színész, stb.)	,193	,446	,628
ExtractionMethod: PrincipalComponentAnalysis.			

A lakás többi részében ugyanezek a tendenciák még egy kicsit gyengébben érvényesülnek. A fiatalok territóriumán túl lévő részekben természetesen ritkák a sztárok és celebek posztterei, ezért a főkomponens-elemzés nem három, hanem csak két komponenset tud megkülönböztetni.

¹⁹ Kérdéseink (18. és 19. kérdés) ezek voltak:

- Van-e a szobádban kitéve a falra vagy polcra, bárhova: valamilyen vallási jelkép (szentkép, kereszt, menóra, Buddha stb.) / a történelmi Nagy-Magyarország térképe / magyar zászló / más nemzet zászlaja / politikai jelkép / kép, fénykép politikus(ok)ról / történelmi emlék, ereklye / mai ismert személy (celeb) poszttere (énekes, sportoló, színész, stb.) / valamilyen szöveg (idézet, ima, mondás stb.) / Nincs külön szobám (Tégy X-et abba a sorba, ami van!)
- És a lakás más részében van ilyen? (a felsorolás és az utasítás azonos).

5. táblázat: A lakásban található díszek főkomponens-elemzése

	Component	
	1	2
Kép/fénykép politikus(ok)ról	,796	,184
Más nemzet zászlaja	,796	,220
Politikai jelkép	,786	,249
Magyar zászló	,635	,475
Mai ismert személy (celeb) poszttere (énekes, sportoló, színész, stb.)	,338	,284
Valamilyen vallási jelkép (szentkép, kereszt, menóra, Buddha stb.)	,139	,696
Valamilyen szöveg (idézet, ima, mondás stb.)	,225	,676
Történelmi emlék, ereklye	,339	,642
A történelmi Nagy-Magyarország térképe	,522	,530

ExtractionMethod: PrincipalComponentAnalysis.
RotationMethod: Obliminwith Kaiser Normalization.

Ha nem felejtjük el, hogy mind a saját szobájukról, mind a lakás egészéről a fiatalok adtak képet, a hasonlóság mértékéből – amely jelentős a két tér között – arra következtethetünk, hogy a gyerek-generáció nem teljesen másnak, inkább csak kicsit határozottabbnak és persze divatosabbnak látja magát szüleinél a maga tartotta tükörben. A szülők terében is a vallás és a politika különbsége differenciálja az attitűdök alapjait, a kapcsolódási pontot pedig a nemzeti érzés nyújtja. A múlt, a hagyomány a szülői térben erősebben kapcsolódik a vallással, mint a fiatalokéban, ahol inkább elválnak egymástól, és a történelem a politika szolgálatába áll.²⁰

Vajon a történelemhez való kötődésben mekkora szerepük van a családi sorseseeményeknek, és befolyásolja-e a szerepüket a szülők és gyerekek közötti folytonosság vagy annak hiánya?

Ha az egyes tendenciákat jelző szimbolikus díszítésekből átlagot képzünk, kiderül, hogy míg a szülői térben a vallási-történelmi elemek jellemzők inkább, addig a fiatalok rendelkezésére álló térben inkább a nemzeti-politikai elemek. A családon belüli folytonosság azonban itt is kitűnik (6. táblázat).

6. táblázat: A szülők és a gyerekek által felügyelt terek díszítésének korrelációja (N=4108)

A SZÜLŐI HELYISÉGEK	A GYEREK TERE:	NEMZETI-POLITIKAI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)	VALLÁSI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)
POLITIKAI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)		,209**	,154**
VALLÁSI-TÖRTÉNELMI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)		,232**	,326**
** p < 0,00			

²⁰ Mélni természetesen csak a kapcsolatot tudjuk, ez a megfogalmazás külön véleményt tesz hozzá az adathoz, amit az adat csak megenged, de nem támaszt alá pozitívan.

A korrelációk azt mutatják, hogy a vallás a legerősebb hosszú távon átívelő kapocs a generációk között. Ez nemcsak abban fejeződik ki, hogy ha a szülők kedvelik a vallási jelképeket, akkor a gyerekek is hajlamosabbak erre ($r=0,326$ – ez a legerősebb kapcsolat a táblázatban), hanem abban is, hogy a fiatalok nemzeti-politikai attitűdjét kifejező díszítések sem a szülői lakás politikai díszeivel korrelálnak erősebben ($r=0,209$), hanem a vallási-történelmi jellegűekkel ($r=0,232$). Ez egyúttal azt is megerősíti, hogy a politikusabb fiatalok nagyobb mértékben „örökösei” a vallásos nemzeti történelemhez kötődő szülőknél, és csak kisebb mértékben a valláshoz nem kötődő, ám politizáló hagyománynak, amelytől azonban a nemzeti érzés – mint már láttuk – nem idegen.

Maguk a fiatalok arra vezetnek tehát rá, hogy erősen emocionális attitűdjeikben a politika szülei vallásos és nemzeti érzelmeinek leszármazottja, miközben a nemzeti elem vallási-történelmi jellegűből vallástalan-politikaivá transzformálódik. Mindennek pedig egyik erős gyökere a család sorseseeményeiben rejlik. Bár ezeket eddig nem tudtuk eléggé specifikálni a válaszok alacsony száma miatt, annyi bizonyos, hogy a hosszabb múltat felidéző családok használnak több történelmi szimbólumot díszítésre, és rájuk sokkal inkább jellemző a kimutatott mechanizmus, mint a rövidtávú emlékezettel – vagy semmilyenen – nem bíró családokra.

Az emlékezet klaszterei szignifikánsan eltérő díszítési tendenciákat mutatnak (7. táblázat).

Az eddigiek után az már nem meglepő, hogy a vallási kötődést a követlen tárgyi környezet szimbólumai mindkét generációban erősebbnek mutatják minden másnál. Az azonban feltűnő, hogy a legerősebb kapcsolatot a családi emlékezet és az emocionálisan hangsúlyos irányultságot kifejező szimbólumok között a fiatalok politikai jelképekhez való kötődésében találjuk: míg a szülőknél a hosszú távú emlékezet csupán $\eta^2=0,039$ erősségű kapcsolatban van a politikai jelképek közszemlére tételével, addig gyerekeiknél ez a kapcsolat $\eta^2=0,172$ erősségű.

7. táblázat: Díszítési tendenciák a szülőknél és a gyerekeknél a történelmi érintettség klasztereiben (átlagpontoszámok, varianciaelemzés)

Történelmi érintettség klaszterek	POLITIKAI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)	VALLÁSI- TÖRTÉNELMI JELKÉP A LAKÁSBAN (átlagpont)	NEMZETI- POLITIKAI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)	VALLÁSI JELKÉP A SZOBÁBAN (átlagpont)
alig emlékező családok	,0683	,1864	,0577	,1919
hosszan emlékező családok	,0919	,2736	,1567	,3087
rövid távon emlékező családok	,0781	,2381	,0809	,2402
df	2	2	2	2
F	3,203	26,199	62,797	22,696
p	0,041	0,000	0,000	0,000
eta	0,039	0,112	0,172	0,105

Megállapíthatjuk tehát, hogy

- bár a legerősebb átöröklődő elem a vallási kötődés, az is sokkal erősebben hagyományozódik a hosszú távú emlékezetet ápoló családokban, mint az emlékezet nélküli vagy rövid távú emlékezettel bíró családokban;

- a politikai irányultságot is csak a hosszabb távú családi emlékezet segíti kialakulni;
- ezt a folyamatot a nemzeti identitás katalizálja, de úgy, hogy vallási-történelmi – azaz elsődlegesen kulturális – elemből a fiatal nemzedékben elsődlegesen politikai jelentésűvé válik.

Természetesen nem felejtjük el, hogy határozott hatásokat azonosító megállapításaink nagyjából minden tizenötödik fiatal családjára vonatkoznak csak, ezzel szemben tízből hat fiatal nem érnek ilyen hatások a családban. Ennek tudatában vizsgáljuk meg azokat a tényezőket, amelyek e mechanizmust befolyásolhatják, működését, eredményét differenciálhatják.

A CSALÁDI EMLÉKEZETET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK: CSALÁDSTRUKTÚRA

A 3. táblázat már tartalmaz két olyan adatot, amely a mögöttes tényezőkről szól. Triviális arra gondolni, hogy a szülők életkora befolyásolja mind azt, hogy mit éltek át, mind azt, hogy milyen közvetett örökséget kaphattak, mind pedig azt, hogy mennyire alakítottak ki saját maguk családi emlékezési formákat, és ezek segítségével mennyire adták tovább gyerekeiknek a maguk emlékezet-örökségét. E sok triviálisnak látszó funkcióhoz képest a szülők életkora igen kevésbé – bár szignifikánsan – befolyásolja a gyerekekben élő családi emlékezetet.²¹ Gondolhatnánk, hogy egyetlen középiskolás évfolyamból véve mintánkat, talán túl szűk időszámban szóródik a szülők életkora, de nem ez a helyzet. Az interkvartilis távolság az apáknál 7, az anyáknál 11 év – tehát *előfordulhatna*, hogy bizonyos emlékeket csak az 50 évesnél idősebb szülők őrizzenek és adjanak tovább, a 43 évesnél fiatalabbak pedig ne. Ilyen szélsőséges eloszlás azonban nem látszik, sőt, az apák életkorának szórása mindhárom klaszterben 5 év fölött van, ami azt jelenti, hogy valamelyes hatása ugyan kimutatható, ám a szülők életkora mégsem döntő tényező a családi emlékezetben.²²

Szintén kézenfekvő feltevés, hogy az emlékezet összefügg a család összetételével, hiszen az összetétel maga is a családtörténet egyik eredménye. Tudjuk, hogy a 18 éves fiatalok családjainak 72%-ában jelen van az édesapa és az édesanya is.

Joggal várjuk, hogy a hosszabb távú emlékezettel rendelkező családokban a nagyszülők jelenlétének köszönhető a sajátosság fennmaradása. Kétségtelen, hogy az emlékezetklaszterek és a nagyszülők jelenléte között szignifikáns kapcsolat van ($p=0,019$), ami főleg annak köszönhető, hogy a hosszú távon emlékező családoknak a várható 20,4% helyett 27,6 százalékában van két nagyszülő, ezzel szemben a várható 56,0% helyett csak 48,7 százalékukban nincs sem nagypapa, sem nagymama. Az is látható azonban, hogy a százalékszámok nagyságához képest a különbségek viszonylag kicsik, így nem lep meg bennünket, hogy ez a kétségtelenül fennálló kapcsolat gyenge (Cramer $V=0,043$). Ez azt jelenti, hogy a nagyszülőknek – ha jelen vannak a családban – pozitív szerepük van ugyan a családi emlékezet hosszú távú fenntartásában, de nem valószínű, hogy a családi kommunikáció erős tényezői lennének. Egy erre irányuló intenzív, kvantitatív módszereket alkalmazó kutatás számára azt a hipotézist javasolhatnánk, hogy *a családi emlékezet nem a jelenlegi szülők generációjában kezdett erodálódni, hanem már a jelenlegi nagyszülők generációjában – ha nem még korábban.*

²¹ Magyarózó ereje az 1%-ot is alig éri el. Az apák esetében $\eta^2=0,009$; az anyáknál $\eta^2=0,010$. EZ AZÉRT NÉGYZET, MERT NEM A KAPCSOLAT ERŐSSÉGÉT, HANEM A MEGMAGYARÁZOTT VARIÁNCIÁT JELÖLI.

²² Legalábbis ebben a középkorú népességben. Messze vezető sejtés lehet, hogy esetleg a történelmi-társadalmi környezet homogenizáló hatása érvényesült a különböző életkorú, de hasonló korú gyermekkel rendelkező szülőkre.

Ugyanakkor azt, hogy a nagyszülők hatásos szereplői a szocializációs folyamatnak, az a tény is alátámasztja, hogy a rövid távú családi emlékezet gyakoriságában is hasonló irányú, csak még sokkal gyengébb eltéréseket okoz a jelenlétük.

Ez a gyenge hatás az egyes sorseseeményeket külön-külön vizsgálva is látható. Már abban is megmutatkozik, hogy hányat tudnak közülük felidézni azok a fiatalok, akik rendszeresen találkoznak nagyszülővel, és hányat azok, akik nem (8. táblázat).

8. táblázat: A nagyszülők jelenlétének hatása a családi emlékezet továbbörökítésére

A NAGY-SZÜLŐK JELENLÉTE	HÁNY TÖRTÉNELMI ESEMÉNY HATÁSÁT EMLÍTI?		HÁNY ESEMÉNYRŐL NEM TUDJA, HOGY HATOTT-E?		N
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Nincs nagyszülő	1,57	2,09	3,89	4,14	2301
Csak nagymama	1,78	2,15	3,71	3,98	858
Csak nagypapa	1,88	2,30	3,25	3,69	111
Mindkettő	1,87	2,23	3,18	3,69	838
Együtt	1,69	2,14	3,69	4,03	4108

Egyértelmű, hogy ahol nincs nagyszülő, ott gyengébb a családi emlékezet, mint ott, ahol van. Felmerülhet azonban, hogy talán nem mindegy, milyen eseményekről van szó; elképzelhető, hogy bizonyos eseményekre – például a régebbiekre – csak akkor emlékeznek igazán, ha egy nagyszülő személyes jelenléte segít fenntartani az emlékezetet. Példának vegyük Trianont, a holokausztot, a II. világháborút és a rendszerváltást (9. táblázat). Ezekben az esetekben továbbra is igaz, hogy többnyire erősebb a családi emlékezet, ha a nagyszülők jelen vannak, mint ha nincsenek, ám a többi sorseseeménnyel, a disszidálásokkal és a háztájizással, a második gazdaság jelenségeivel kapcsolatban nincs szignifikáns hatásuk.

9. táblázat: Nagyszülők jelenlétének hatása a családi emlékezet folytonosságára

Trianon		p=0,042	CrV=0,054
Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	megszakítják*		
Nincs	4,6	72,1	19,9
Kettő van	3,0	67,6	25,3

Holokauszt		p=0,052	CrV=0,053
Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	megszakítják		
Nincs	5,9	75,9	15,5
Kettő van	4,2	72,6	20,4

II. világháború		p=0,000	CrV=0,086
Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	megszakítják		
Nincs	5,0	61,5	20,5
Kettő van	4,5	50,3	42,5

Rendszerváltás		p=0,011	CrV=0,058
----------------	--	---------	-----------

Nagyszülő a családban	A fiatalok	A szülők	Folytonos emlékezet
	megszakítják		
Nincs	10,5	54,5	17,3
Kettő van	14,0	44,1	33,7

* Megszakítják az emlékezetet: a gyereket nem érdekli; a szülők nem beszélnek róla.

Azok a sorseseemények, amelyekkel kapcsolatban a nagyszülőknek emlékezet-fenntartó szerepük van, a rendszerváltás kivételével valóban a XX. század korábbi évtizedeiből valók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy saját aktív életük sorseseeményeivel kapcsolatban lennének hatásosak, az újabbakkal kapcsolatban pedig nem. Az I. világháború és a trianoni diktátum idején még a nagyszülei közül is kevesen éltek a jelenlegi 18 éveseknek, a zsidóüldözések és a II. világháború idején pedig nagy részük gyerek volt. Azt látjuk tehát, hogy amit továbbadnak, azt ők is csak a szüleiktől tudják, és éppen azokkal a sorseseeményekkel kapcsolatban van csekély – vagy semmilyen – hatásuk, amelyek saját életük eseményei: 1956, a disszidálások, a második gazdaság.

Több sorseseemény kapcsán is megszűnik a nagyszülők és unokák közötti folytonosság: a kitelepítések és a Rákosi rendszer más politikai megtorlásai egyaránt 5,5 százalékát nem érdekli az unokáknak, akár jelen vannak a nagyszülők az unokák életében, akár nincsenek, az 1956-os forradalom éppígy egyaránt 5,8 százalékukat nem érdekli, a hetvenes-nyolcvanas évek második gazdaságának családot érintő témáit pedig nagyobb arányban zárják ki életükből a fiatalok akkor, ha van, aki beszélhet róla a családban (8,0%), mint akkor, ha nincsenek jelen nagyszülők (7,1%).

Ez azért is figyelemre méltó eredmény, mert a nagyszülők és az unokák érzelmi kapcsolatát általában pozitívként írja le minden kutatás, és a szocializáció folyamatában betöltött szerepük az értékfolytonosság megerősítését hozza magával. A politikai szocializációval gyakran párhuzamba állított vallási szocializációt kutatva pl. Bengtson és szerzőtársai (2009) azt találták, hogy az Egyesült Államokban a fiatalok között a vallásosság megerősödésében annak az új családszociológiai jelenségnek van szerepe, hogy ismét gyakoribbá válnak a többgenerációs családok. Ezekben a családokban éppen a nagyszülőket azonosítják a vallási szocializáció megkülönböztetett tényezőiként. Úgy tűnik, hogy a magyar fiatalok politikai szocializációjában inkább fordított lehet a helyzet.

Nem kell feltétlenül a magyar és az amerikai generációk közötti érzelmi viszonyok különbözőségére gyanakodni – bár ez is egy magyarázat-lehetőség. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a magyar nagyszülők maguk is csak arról tanultak meg beszélni, amiről nekik is beszéltek a felmenőik, a saját sorsukról azonban leginkább hallgatni kellett megtanulniuk, mivel „oly korban éltek itt”. Ez a hipotézis természetesen már nem ellenőrizhető saját adatainkon, elemzéseink egyik eredményének, a további kutatásokra hagyott kérdésnek tekinthető.

A nagyszülők azonban – mint láttuk – csak a családok kisebb részében (46,5%) vannak jelen, különösen az egy háztartásban élők között.²³ Szülők viszont csaknem minden esetben jelen vannak. Ha a már vizsgált nagyszülők felől közelítjük meg a hatásukat, akkor az az első kérdés, hogy mi jellemzi a nagyszülők nélkül, csak szüleikkel élő gyerekeket körülvevő családi

²³ A kutatás koncepcióját tartalmazó közleményünkben már jeleztük, hogy a családi szocializáció kutatásában nem elég az együtt élőket tekinteni családnak, mivel a kommunikáció intenzív lehet a családdal nem együtt élő rokonnal – pl. nagyszülővel – is.

emlékezetet, ennek változatosságát mennyire befolyásolja a szülők közötti kapcsolat zavara (válás, nevelőszülő belépése vagy az egyik szülő hiánya), azaz a család épsége.

Eddigi elemzéseinkből már tudjuk, hogy a gyerek által említett családi sorseseemények száma jó közelítést ad a családi emlékezet állapotáról. Ha most a család épségének (azaz az édes-szülők együttélésének) és a nagyszülőkkel való kapcsolat meglétének hatását ellenőrizzük, azt találjuk, hogy a család épsége semmilyen érdemleges hatással nincs a gyerekek továbbélő emlékek számára sem a nagyszülőkkel való kapcsolat hiánya, sem megléte esetén. A nagyszülőkkel való kapcsolat megléte mind az ép, mind a sérült családokban épp csak kívül esik a szignifikancia-határon (ami ekkora mintán igencsak gyengíti megállapításunkat), de konzekvensen különbözik a szülők hatásától: mindig bővíti a gyerekek továbbélő családi emlékezetet.

10. táblázat: Hány családi sorseseeményt említ? – átlag (szórás)²⁴

A család állapota	Van-e nagyszülő-kapcsolat?	
	Van	Nincs
Ép	1,878 (0,088)	1,558 (0,077)
Sérült	1,863 (0,059)	1,596 (0,053)

A nagyszülők hatása szignifikánsan kimutatható, ha kihagyjuk az elemzésből szülőket, akik még interakciós hatást sem mutattak a nagyszülőkkel. De a nagyszülők hatása is igen gyenge marad: $\eta^2=0,059$ ($p=0,000$).²⁵ Részletesebb elemzésben is csak a nagyapa vagy a két nagyszülő együttes hatása volt kimutatható, az itt használt összevont változóban azonban a megözvegyült nagymamák is benne vannak, és az ő számuk jóval nagyobb, mint a nagyapáké. Ez tehát gyengíti a kimutatható kapcsolatot. Ezzel együtt el kell ismerni, hogy ez a hatás nem nagyon erős.

Azt nem logikus feltételezni, hogy a család gyerekeinek száma befolyásolhatná az emlékezetet, de általánosabban, a család nagysága – amit az együtt élő családtagok számával mérhetünk – lehetne rá hatással azon az alapon, hogy nagyobb családban nagyobb lehet a kommunikáció sűrűsége. A gyerekgeneráció emlékezetében élő családi sorseseemények száma és az együtt élők száma között azonban gyakorlatilag nincs korreláció ($r=0,015$; $p=0,344$), tehát a család nagysága nincs hatással az emlékezetre.

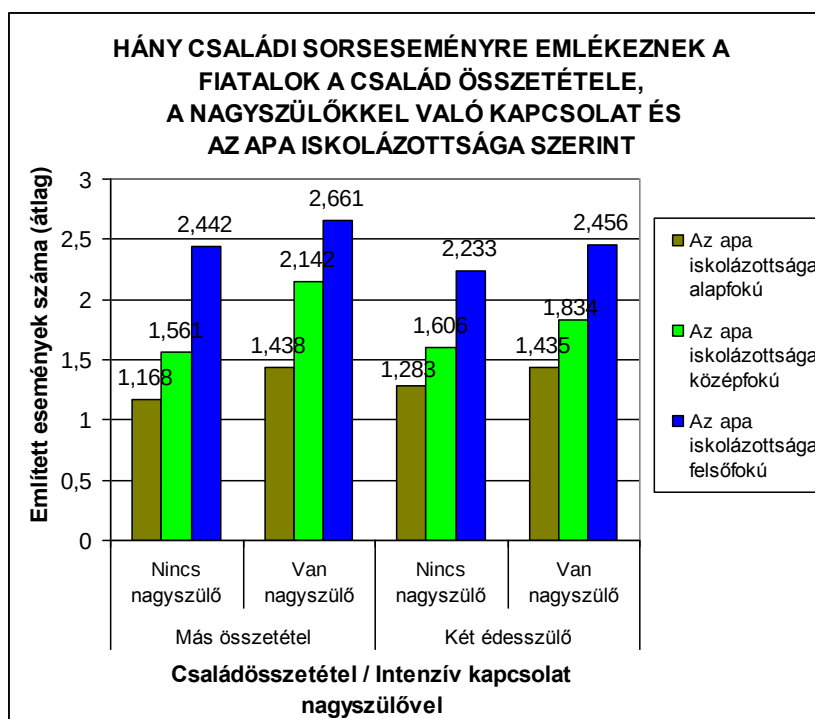
A CSALÁDI KULTÚRA HATÁSA

Az emlékezés kulturális jelenség. Várható, hogy ha a család szerkezeti típusa – pl. az együtt élő generációk száma révén – sajátos keretet ad is neki eltérő személy-együttesek hatását téve lehetővé, sajátosságaiban az e személyek által hordozott kultúrától függ. Ezek legáltalánosabb szintű mutatója a szülők iskolázottsága. Bár kulturális összefüggésekben az anyák hatása szokott nagyobb lenni, láttuk, hogy a történelmi emlékezet fenntartásában az apáknak nagyobb szerep jut, mint az anyáknak, ezért elsősorban az apák iskolázottságát vesszük itt figyelembe – együtt a család épségével és a nagyszülők hatásával. (8. ábra)

²⁴ A varianciaelemzés szerint a nagyszülőkapcsolat hatásának valószínűsége csöpp híján 95% ($p=0,058$), a család épségének hatása nem valószínű ($p=0,739$) és interakciós hatás sincs ($p=0,709$).

²⁵ Egytényezős ANOVA.

8. ábra

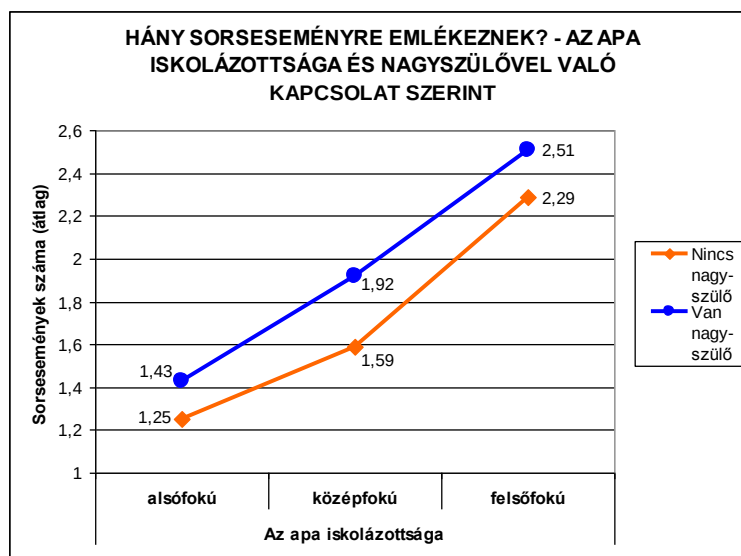

A több szempontú varianciaelemzés azt a meglepő eredményt hozta, hogy a három tényező közül – a család épsége, legalább egy nagyszülővel való intenzív kapcsolat és az apa iskolázottsága²⁶ – *egyedül* az apa iskolázottságának van szignifikáns magyarázó ereje a gyerek által ismert családi sorseseemények számát illetően. Az 8. ábra négy oszlopkötege között nincs jelentős különbség, csak a kötegeken belül. Az talán mégis meglepő egy kicsit, hogy az átlagok a sérült családokban a legmagasabbak – amennyiben a gyerekek van kapcsolata legalább egy nagyszülővel. Az ép családokban ennek az ellenkezője feltűnő: ha a családok gyerekeinek életében nincs jelen nagyszülő, akkor a leggyengébb a családi emlékezet. Bár ezek a különbségek nem bizonyultak szignifikánsnak, szintén arra a más adatokból már szignifikánsan megállapított tényre utalnak, hogy a szülőgeneráció már nem tekinthető a családi emlékezet fenntartójának, inkább megszakítóként működik.

A család épségének figyelmen kívül hagyásával világossá válik, hogy az apa iskolázottsága és a nagyszülővel való kapcsolat hatása egyértelmű (9. ábra).

²⁶ A nyolc értékű nyers változóból háromértékű változót képeztünk, melynek értékei: alapfokú, középfokú és felsőfokú iskolázottság. Ehhez az a tény szolgál alapul, hogy a családi emlékezet klaszterei közül a hosszabb távú emlékezettel rendelkező klaszter aránya csak e három fok szerint különül el: az alapfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekeinél 5 százalék alatt marad, a középfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekeinél sem éri el a 10 százalékot, egyedül a diplomások gyerekeinél megy fel 10 és 15 százalék közé, miközben a teljes mintában 6,8 százalék az arány. Úgy tűnik tehát, hogy érdemes feláldozni a finomabb bontást a nagyobb statisztikai elemezhetőség érdekében.

9. ábra

A nagyszülővel való kapcsolat megléte és hiánya közötti különbség független a családi kultúrától, és fordítva. Ezt az állításunkat azonban még pontosabban ellenőriznünk kell olyan származtatott változókkal, amelyek finomabban leírják a család kultúráját az apa iskolázottságánál.

Bár a foglalkozások és az iskolázottság között köztudottan szoros összefüggés van, sőt el sem választhatók teljesen egymástól, feltételezhetjük, hogy a foglalkozások kultúrája sajátos módon befolyásolja ezeket a folyamatokat. Az apa foglalkozási csoportjából és iskolázottságából aggregált változót képezve²⁷ érdekes megfigyelést tehetünk (11. táblázat).

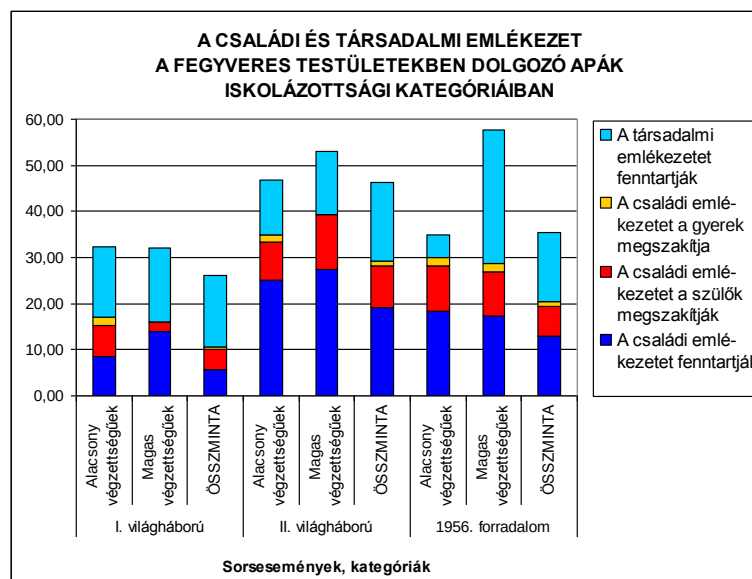
11. táblázat: A családi emlékezet-klaszterek eloszlása az apák néhány foglalkozási státus-kategóriájában

Az apa státusa		Családi emlékezet-klaszter			N
Foglalkozási kategória	Iskolaszint	alig emlékező családok	rövid távon emlékezők	hosszú távon emlékezők	
Vállalkozók	max. középiskola	60,0%	34,8%	5,3%	417
	felsőfokú diploma	44,5%	45,4%	10,1%	346
Vezetők	max. középiskola	55,6%	38,4%	6,1%	99
	felsőfokú diploma	46,7%	41,2%	12,0%	274
Szellemi fogl.	max. középiskola	50,6%	41,6%	7,8%	77
	felsőfokú diploma	47,9%	39,7%	12,3%	317
Egyéb fizikai	alacsony isk.	61,4%	35,7%	2,8%	428
	min. középfok	50,8%	44,3%	4,9%	122
Gazdálkodó		42,6%	44,4%	13,0%	54
Más mezőgazdasági		52,2%	42,2%	5,6%	90
Fegyveres	alacsony isk.	48,4%	37,1%	14,5%	62
	min. középfok	50,9%	36,4%	12,7%	55
Besorolhatatlan	alacsony isk.	67,5%	29,6%	2,9%	379
ÖSSZMINTA		55,2%	38,1%	6,7%	3428

²⁷ A család társadalmi státusának leírását külön fejezetben adjuk.

Nemcsak az látható, amit már az iskolázottság hatásaként is megfigyeltünk. A foglalkozási csoportok befolyásolják az iskolázottság hatásának érvényesülését minden fehérgalléros kategóriában, amint a páronként egymást követő sorokból kitűnik: a magasabb végzettségűek családjai azonos foglalkozási csoporton belül is sokkal inkább őrzik a családi sorseseemények emlékét, mint az alacsonyabban iskolázottak. Az is látszik azonban, hogy van néhány foglalkozási kategória, amely az iskolázottságtól függetlenül „előnyös” a családi emlékezet fennmaradásához – ilyen a gazdálkodók csoportja és a fegyveres testületek. Mindkét kategóriában kevesebb a nem vagy alig emlékező család, és több a hosszabb távra emlékező – a gazdálkodóknál a rövidebb távra emlékező is – mint a minta egészében. Ennek magyarázatára csak külön-külön feltevéseket tudunk megfogalmazni. Elképzelhető, hogy a gazdálkodó családokban a családi kötődés még mindig erősebb, jobban őrződnek a hagyományok. A fegyveres testületek tagjai viszont talán a listánkon található háborúk és a forradalom emlékének őrzésével tűnnek ki – ez ellenőrizhető (10. ábra).

10. ábra

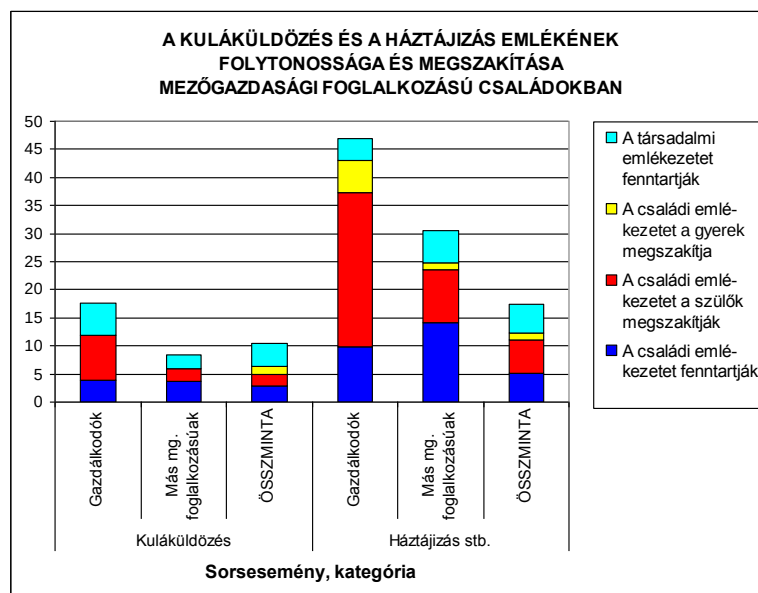

Az adatok igazolják sejtésünket, de azt is megmutatják, hogy a dolog nem magától értetődő, és a „harcos” sorseseemények mindegyike sajátos attitűdöt alakít ki. Az I. világháborút családi emlékként már csak a magasabb végzettségű fegyveresek családja őrzi jelentős arányban, az alacsonyabb végzettségűeknél már a szülők generációjában is jelentős az emlékezet megszakításának aránya. A II. világháború még minden családban élénkebben él, itt kevésbé tűnik ki a fegyveres testületek – azért kétségtelenül meglévő – előnye. 1956 emléke viszont egészen másképp él e foglalkozási csoport alacsonyabb és magasabb iskolázottságú kategóriáiban. A különbség itt nem a családi emlékezetben van, mint az I. világháború esetében, hanem a társadalmi emlékezetben. Úgy tűnik, mintha a társadalmi emlékezetet szinte teljesen kisajátítanák a testületek magasabban iskolázott tagjai. Hajlamosak vagyunk ebben annak jelét látni, hogy 1956 még aktív eleme mai politikai tételeknek, amelyek érthetően erősebben érintik a magasabb beosztásúakat.

Ebből is látható, hogy nemcsak valamilyen általános „emlékező hajlam” erősebb vagy gyengébb működéséről van itt szó, hanem arról is, hogy bizonyos eseményekre egyes foglalkozási kategóriák – illetve a velük járó szervezeti nyomás és az általuk meghatározott kulturális élményközeg, amelyet a családok hordoznak – sokkal érzékenyebbek lehetnek másoknál. Érdeemes ezért hasonlóképpen megvizsgálni a gazdálkodó apák családjainak érzékeny pontjait is. Kézenfekvő feltevés, hogy

ezeket a mezőgazdasággal – vagy azzal is – kapcsolatos sorsesemények között keressük: a kulákok üldözése és a háztájizás lehet ilyen (11. ábra).

11. ábra

Kiderül, hogy a kulákok üldözésének emlékét alig őrzik nagyobb arányban a mezőgazdaságban dolgozó családok, mint a többiek; a társadalmi emlékezet is csak a gazdálkodók között gyakoribb az átlagnál. A kuláküldözés sem családi sorseseményként, sem a társadalmi köztudat témaként nem igazán élő, és már a szülők generációja – az elszenvedők gyerekei – is megszakították vagy épp most szakítják meg az emlékezés fonalát. Elégge valószínű, hogy ez a tény az 1989-ig működő pártállami rendszer által gyakorolt politikai elfojtás eredménye. A háztájizás azonban a rendszer által támogatott népszerű gazdaságpolitikai elem volt, ez azonban csak a családi sorseseményként való fennmaradásán látszik meg, és a szülők generációja kiemelkedően nagy arányban munkálkodik az emlék kitörlésén – vagy úgy, hogy már nem is hajlandó róla beszélni, vagy úgy, hogy maga még beszél ugyan róla, de ezekből a beszélgetésekből a gyerekeit már kizárja. Ez a tendencia – meglepő módon – különösen a gazdálkodók családjában erős. Itt a gyerekek nemzedékében is erős az érdektelenség a témával szemben. Az is feltűnő, hogy a többi mezőgazdaságban dolgozó családban viszont éppen a háztájizás családi emlékének fenntartása gyakoribb az átlagos aránynál. Ezek a tények egyrészt további megerősítést, másrészt magyarázatot igényelnek a következő kutatásoktól.

Mindezek alapján meg is fordíthatjuk kérdésünket. Eddig azt kérdeztük: megőrzik-e bizonyos sorsesemények emlékét a családok szerintünk erre hajlamos csoportjai? Most azt keressük: mely családok igyekeznek megőrizni bizonyos sorsesemények emlékét, és melyek szakítják meg ezt az emlékezetet? Olyan sorseseményekkel kapcsolatban vizsgáljuk ezt, amelyekről feltételezhető, hogy erősebb hatással lehetnek az új generáció politikai szocializációjára – pl. a kitelepítésekkel és egyéb politikai megtorlásokkal kapcsolatban. (12. táblázat)

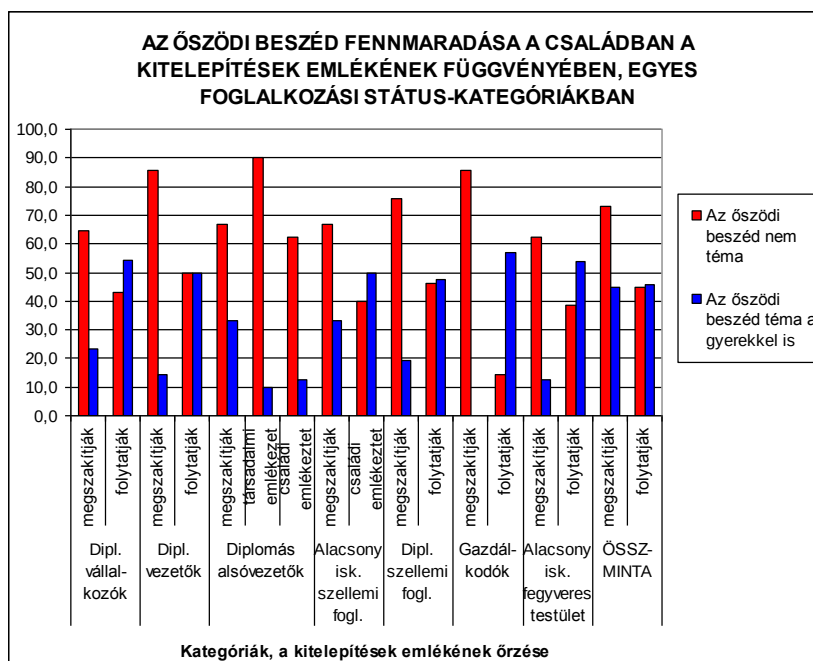
12. táblázat: A kitelepítések és egyéb politikai megtorlások emlékének megőrzése és megszakítása az apa foglalkozási státusának kategóriáiban (%)*

Foglalkozási csoport	Képzettségi szint	A családi emlékezetet			A társadalmi emlékezetet fenntartják
		fenntartják	a szülők megszakítják	a gyerek megszakítja	
Vállalkozók	max. középfok	7,3	7,8	0,5	6,5
	diplomás	14,9	10,5	0,6	6,8
Vezetők	max. középfok	8,2	4,1	1,0	4,1
	diplomás	10,8	8,5	0,8	11,5
Alsóvezető	diplomás	8,0	3,4	1,1	12,6
Szellemi	alsófokú	12,5	4,2	1,4	5,6
	felsőfokú	12,0	13,6	3,3	9,0
Szakt munkás	max. középfok	3,6	6,1	1,4	7,0
Más fizikai	max. középfok	5,6	5,3	1,5	8,1
Fizikai m.	felsőfokú	4,2	6,8	4,2	9,3
Gazdálkodó		7,8	13,8	2,0	3,9
Más mg. fogl.		6,0	9,5	0,0	7,1
Fegyveres	alsófokú	3,3	13,3	3,3	15,0
	felsőfokú	7,5	9,5	1,9	15,1
Egyéb	alsófokú	5,1	3,4	0,8	6,8
	felsőfokú	3,9	6,6	0,7	7,2
ÖSSZMINTA		7,6	7,5	1,3	7,9

* Az emlékezet fenntartását leginkább mutató csoportokat vastag számokkal, az emlékezést leggyakrabban megszakítókat vastag dőlt számokkal jelöltük.

Az ötvenes évek politikai elnyomó intézkedéseinek családi emléket leginkább a magasan iskolázott szellemi foglalkozású – vezető és értelmiségi – kategóriákhoz tartozó családok őrzik és tartják fenn. Lehetne jelentést tulajdonítani annak a ténynek is, hogy ezek közül a legnagyobb arányban az érintett diplomás vállalkozók családjában téma ez, mégpedig úgy, hogy a család legfiatalabb generációját is bevonják az emlékező beszélgetésekbe. Feltételezhetjük, hogy a kitelepítés típusú intézkedéseket a családi emlékezetben megőrző és az új nemzedékre is továbbhagyományozó családok politikai orientációja is másképp alakul, mint azoké, amelyekben a szülők megszakítják ezt az emlékezetet. Durva közelítése lehet ennek a családoknak az ősödi beszédhez való viszonya, mivel az ősödi beszéd az adatfelvétel idején kormányzó párt által ébren tartott ellenségkép egyik fontos eleme volt, így azt várjuk, hogy azok a foglalkozási kategóriák, amelyek inkább őrzik az ötvenes évek politikai elnyomásának családi emléket hajlamosabbak lesznek az ősödi beszédet is témáik között tartani, míg a kemény diktatúra családi emléket megszakítók az ősödi beszéddel is ritkán foglalkoznak. A 12. ábrában csak azokat a foglalkozási kategóriákat szerepeltetjük, amelyek a 12. táblázatban pozitív vagy negatív irányban jelentős eltérést mutattak a többitől.

12. ábra

Az adatok tanúsága szerint az őszi beszéd általában kevésbé került be a családi kommunikációba. Az azonban egyértelmű, hogy a régi meghurcoltatások emlékét őrző családokban – különösen a gazdálkodóknál – sokkal gyakrabban adódik hozzá a beszélgetések témáihoz, mint más miliókben. Az érem másik oldala az, hogy ezeknek a családoknak is legfeljebb a felében lép fel ez a hatás, csak a már említett gazdálkodók, a fegyveres testületek alacsonyabb iskolázottságú tagjai, a diplomás vállalkozók és diplomás vezetők, valamint az alacsonyabb végzettségű szellemi foglalkozásúak családjában haladja meg vagy éri el az 50 százalékot.

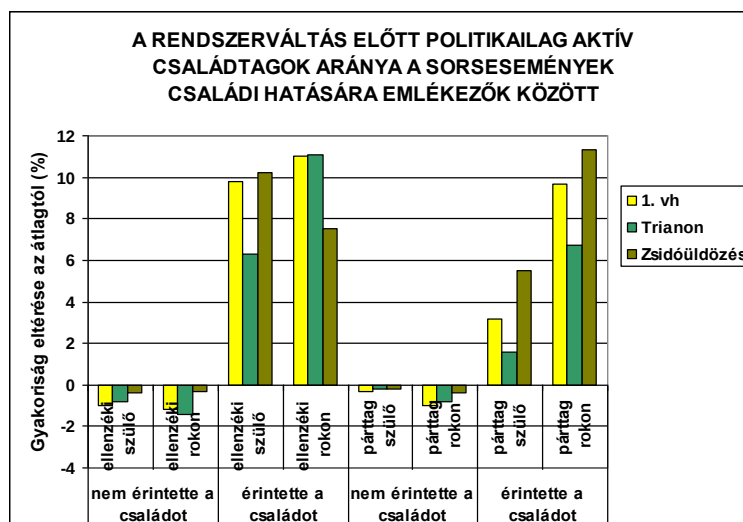
Ez összefoglalva azt jelenti, hogy az emlékezés témái még ilyen esetben is kevésbé tartósak, mint gondolnánk: a családi emlékezet különböző időtartamig őrzött sorsesemények folytonosan változó fonadékaként és folyamaként létezik, amelyet feltehetőleg sokkal lassabban változó családi értékek tartanak mederben. Ez az állandó és elég gyors változás teszi nehezzé a politikai szocializáció folyamatának kutatását, és ez is arra vezet, hogy e kutatásoknak jelentős részben az értékekre kell irányulniuk. Az értékek szempontjából ebben a konkrét esetben azt gyaníthatjuk, hogy az ötvenes évek jogsértéseinek emlékét az őszi beszéddel együtt tematizáló családok feltehetően ma erős jobboldali értékeket ápolnak, és ebből a szempontból a felsorolt kategóriák inkább megosztottak, csak a gazdálkodók látszanak határozottak.

A CSALÁDTAGOK POLITIKAI AKTIVITÁSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE AZ EMLÉKEZETTEL

Láttuk, hogy három sorsesemény azzal tűnt ki a többi közül, hogy a családi emlék elhomályosulta vagy hiánya ellenére erősen fennmarad, és a családi beszélgetések fenntartják mint társadalmi emlékezetet (6. ábra). Az I. világháború, Trianon és a holokauszt mutatkozott ilyennek. Ezek tűnnek a legalkalmasabbnak annak vizsgálatára, hogy személy szerint kik is az emlékezet hordozói. Konkrétabban: vajon a családtagok politikai aktivitása erősíti-e az emlékezetet?

A válasz egyértelmű igen (13. ábra). Az érintettség tudatát – vagyis az emlékezés egyre ritkább, tehát értékesebb fajtáját – a rendszerváltás előtt ellenzéki tevékenységben részt vevő szülők és rokonok kiemelkedő aránya jellemzi.

13. ábra

Két dolog feltűnő ezen belül:

1) Az érintettség emlékét továbbadók között feltűnően nagy szerepük van a rokonoknak, még nagyobb, mint a szülőknek.

2) Az emlékezés fenntartását a politikai aktivitás mindenképpen segíti, függetlenül annak orientációjától: az ellenzéki és a párttag családtagok egyaránt nagy arányban vannak. Igaz, a párttag szülők számítanak a legkevésbé, de ez adódhat abból a sajátos, szinte semmire sem kötelező viszonyból, amit a párttagság a szülők nemzedékének életében jelentett. Ne felejtjük el, hogy legtöbbjük a nyolcvanas évek közepén érte el azt az életkort, amelyben egyáltalán párttag lehetett, ők tehát már egy „fellazított” pártba léptek be. Ez a jelentéktelenség ugyan érvényes lehetett a párttag rokonok nagy részére is, őket azonban éppen az emeli ki a szürkeségből, hogy az általunk később megkérdezett gyerek számára megkülönböztetetté váltak – talán hajlamosak voltak olyan témákról is beszélgetni vele, amelyekről a szülők ritkán vagy alig szóltak. Tudjuk, hogy a ritka vendég nem feltétlenül jelentéktelen, épp ritkasága miatt is lehet jelentős.

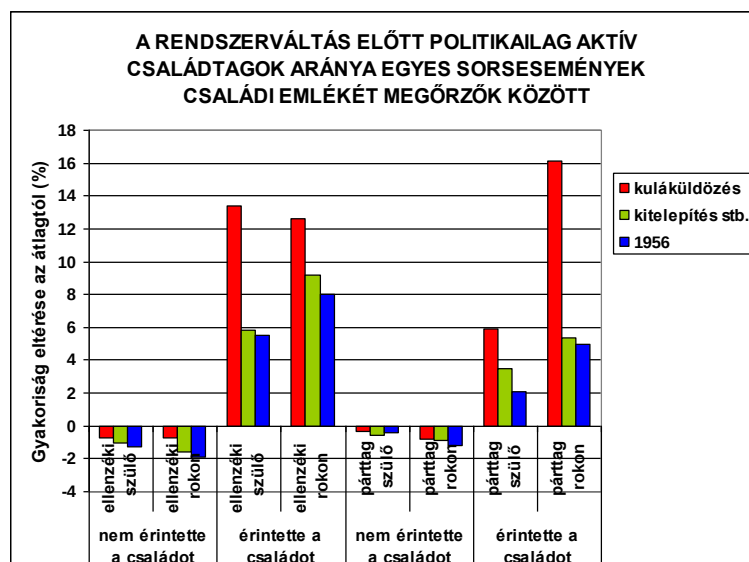
Természetesen csak alacsony létszámú csoportokról van itt szó. A rendszerváltás előtt ellenzéki tevékenységben – a válaszoló gyerek szerint – részt vett szülők aránya 3,8%, a párttagoké 1,9%. Ugyanezek az arányok a rokonságban: 8,7% és 7,2%. Ez azt jelenti, hogy a felferdült csemeték szerint szüleik között több volt az „ellenálló”, mint a párttag. Ez az adat részben az „óvatos feledékenység” eredménye is lehet, ha tudjuk, hogy a MSZMP egy időre már a hetvenes években létszámszoppot vezetett be, de létszáma 1986 végén kis híján elérte a 900 ezer főt.²⁸ Az ellenzéki köré még az egyszerű szamizdat-olvasókat beszámítva is több nagyságrenddel kisebb volt ennél. A statisztikába nem foglalható diffúz ellenérzés mértéke természetesen lehetett nagyobb, de azt nem számítanánk az ellenzéki tevékenység kategóriájába.

A kép tehát, amelyet kapunk, nem a számszerű valóság, hanem a vizsgált generáció tudatában élő kép. Abban viszont nemcsak a kiemelt esetekben mutatkozik az összefüggés, amelyet megállapítottunk. A politikailag érzékenyebb eseményeknél ugyanezt tapasztaljuk. Tekintsük meg ebből a szempontból a kulákküldözések, a kitelepítések és 1956 emlékét (14. ábra).

²⁸ „Az MSZMP taglétszáma 1957 és 1971 között évente 4–5%-kal emelkedett, 1972 után a növekedés üteme a felvétel korlátozására hozott intézkedések következtében csökkent. Majd a gazdasági problémák megjelenésének időszakában, 1980-tól ugyan még tovább mérséklődött, de a növekedés 1987-ig így is folyamatos volt, ennek köszönhetően a párt létszáma 1986. december 31-re elérte a csúcst, a 883 131 főt.” (Réfi Attila: Tények és adatok a tagkönyvcseré tapasztalatairól, *Népszabadság*, 1988. szeptember 28.)

Talán meglepő, hogy nem a forradalom emlékénel a legnagyobb a családtagok szerepe, hanem messze kiemelkedően a kuláküldözéseknél. Ennek értelmezése ugyan nagyon bonyolult lehet, de az a tanulság azért szembeötlő, hogy a pozitív politikai érintettség (párttagság) nem fojtja el az emléket, legföljebb kissé kevésbé segíti fennmaradását. Hatása akkor is pozitív, ha gyengébb.

14. ábra

A politikailag nagyon érzékeny témákkal kapcsolatban ugyanazt állapíthatjuk meg: amelyik családban a gyerek úgy tudja, hogy ezek a sorseselemények érintették a családot, ott a politikailag bármilyen irányban involvált szülők és rokonok szerepe kiemelkedő. Ezen belül ismét a párttag szülők a legkevésbé jelentősek. Különösen 1956-tal kapcsolatban feltűnő ez. Mindössze 2 százalékos többletük bizonyára azért ilyen alacsony, mert ők felelősek a gyermek biztonságáért egy olyan világban, amelyben 1956 a két végső tabu egyike.²⁹ A párttag rokonok nem viselnek ilyen közvetlen felelősséget, tehát nagyobb arányban tematizálhatják 1956-ot a gyerek előtt is. Ezt a hipotézist természetesen nem tudjuk ellenőrizni a jelen vizsgálat keretében. A 14. ábrában látható arányok azonban feltevésünk szerint leginkább a témák korábbi politikai „veszélyessége” szerint alakulnak.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk azzal a tanulsággal zárul, hogy a családi sorseselemények verbális emlékezete Magyarországon általánosságban nem jelentős tényező a fiatal nemzedék családi politikai szocializációjában. A családok szűkebb körében érvényesülnek csak a feltételezett *longuedurée* hatások. Érvényesülésüket legjobban a szülők iskolázottsága és a tágabb család (rokonok) politikai aktivitása segíti elő, kisebb mértékben hozzájárul a nagyszülők – különösen a nagyapák – kapcsolata unokáikkal. Mivel az emlékezés megszakadása az esetek jelentős részében nem is a szülők, hanem már a nagyszülők generációjában vagy még korábban megtörtént, úgy tekintjük, hogy a legfőbb ellenerőt maguk azok a történelmi politikai viszonyok képezték, amelyek tartósan akadályozták a velük kapcsolatos emlékek meggyökerezését.

²⁹ Szabó Ildikó megfogalmazása szerint: „az átpolitizált társadalmi gyakorlatból következett, hogy mindenkinek egzisztenciális érdeke fűződött ahhoz, hogy a megfelelés látszatát keltse”. (Szabó, én. [1991]:32)

Ha nemcsak a verbális, hanem a tárgyi emlékezés elemeit is figyelembe vesszük, kitűnik, hogy a legerősebb tényező, amely a generációk közötti átvitelt elősegíti, a vallásosság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármiben egy az egyhez megfelelést találhatunk a szülők és gyerekeik között. A fiatal nemzedék politikailag érintett kisebbségénél – amelyről egyáltalán beszélhetünk ebben a vonatkozásban – a szülők vallásos-történelmi kultúrájától némileg eltérő történelmi-politikai jellegű kultúra tűnik elő, mely hajlamos elkülönülni a vallásos elemektől. De a fiatalok tárgyi szimbólumainak világát sem a politika vagy a történelem, hanem a bulvár-kultúra uralja.

A családi emlékezet nem várt gyengesége és az emlékező kisebbségben tapasztalt tényezők miatt úgy véljük, hogy a serdülők politikai szocializációjában nagyobb jelentőséget kapnak a kortárs-kapcsolatok, a tágabb család, és a diffúz társadalmi közeg – pl. nem-politikai szervezetek, média – hatásai. Ezek elemzésére jelen kutatás kevésbé ad módot, de fontosnak tartjuk kutatásukat más keretekben.

IRODALOM

- Andor M. (1999) A könyv mint a kulturális tőke mutatója. *Iskolakultúra*, 1999/11, 62–70.
- Bengtson, Vern L. – Copen, Casey E. – Putney, Norela M. – Silverstein, Merrill (2009) A longitudinal study of the intergenerational transmission of religion. *International sociology*. Vol. 24. Nr. 3 (May 2009) 325–345.
- Berger, P. – Luckmann, Th. (1967) *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- Braudel, F. (1958) Histoire et sciences sociales : la longue durée. *Annales. Économies, sociétés, civilisations*. Vol. 13, no. 4, 725–753.
- Csákó M. – Murányi I. – Sik D. – Szabó I. (2010) A családi politikai szocializációról. *Társadalomkutatás*, 28. köt. 4. sz. 419–446.
- Easton, D. – Hess, Robert D. Hess (1962) The Child's Political World. *Midwest Journal of Political Science*. Vol. VI., No. 3 (August) 229–246.
- Jennings, M. K. – Niemi, R. G. (1981) *Generations and Politics. A Panel Study of Young Adults and their Parents*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Jennings, M. K. – Percheron, A (1981) Political continuities in French Families: a new perspective on an old controversy. *Comparative Politics* 4. 421–436.
- Melich, A. (1979) *Comment devient-on suisse? Enfants et apprentissage politique*, Institut de Science Politique. Lausanne (Mémoire et documents, 11).
- Percheron, Annick (1999) Az egyén politikai formálódása. In Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.) *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest: Új Mandátum 18–43.
- Reiss, D. (1981) *The family's construction of reality*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Renshon, S. A. (1975) Personality and Family Dynamics in the Political Socialization Process. *American Journal of Political Science*. Vol. 19, No. 1 (Feb.) 63–80.
- Szabó Ildikó (é.n.) (1991) *Az ember államosítása. Politika szocializáció Magyarországon*, Tekintet Alapítvány, hn. (Tekintet könyvek).

P.TÓTH TAMÁS¹

HIV-POZITÍV ÉN-ELBESZÉLÉSEK

METADIEGETIKUS ÉS EXTRADIEGETIKUS NARRATÍVÁK SZEREPE AZ IDENTIFIKÁCIÓBAN –

(SZUB)KULTÚRA LÉTREJÖTTE AZ ELBESZÉLÉSBEN/ELBESZÉLTSGEBEN

Doktori (PhD) tézisek

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiatudományi Doktori Iskola Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Program

Témavezetők: Dr. habil. Takács Judit, Ph.D. és Dr. habil. Hammer Ferenc, Ph.D. Budapest, 2013.

BEVEZETÉS

Értekezésem témája a HIV-pozitív én-(re)konstrukció folyamata. Az én-elbeszélések elemzésével az a célom, hogy a narratív rétegek szétszalazásának eszközével beazonosíthatóvá váljanak azok az identitásképző elemek – a gyakorlatban: *szövegegységek* –, melyek mintázatként jelennek meg az én-elbeszélésekben, ezáltal biztosítva azt a narratív réteget, ami *csoportidentitást konstruál* az elbeszélők számára. Mivel ez a „kívülről” érkező szövegréteg alapvetően egy stigmatizált diskurzus része, ezért maga a HIV-pozitív elbeszélő is stigmatizálja önmagát, *internalizálja a stigmát*. Az internalizációnak kiemelt/kiemelendő jelentősége van abból a szempontból is, hogy a HIV-fertőzött személy nincs a testen megjelölve, így a társadalom többi tagja számára nem beazonosítható addig, míg önmaga fel nem fedi pozitív státuszát. Az internalizáció az oka annak, hogy a mások előtt fel nem fedett státuszú HIV-pozitív személy is stigmatizált csoporttagságú identitással rendelkezik. A stigma jelenléte pedig mind az elbeszélők számára, mind a társadalom HIV-negatív tagjaira nézve erősíti a rejtőzködést, a titkolózást, a téma elhallgatását, így akadályozva meg, hogy hatékony(abb) HIV-prevenációs stratégiák váljanak kidolgozhatóvá.

MÓDSZEREK

Az elemzésem alapjául szolgáló mélyinterjúk felvétele egy kilenc évig tartó nemzetközi kutatás, az *HIV Prevention within High-Risk Social Networks – International Social Network Study* keretében történt. A 28 mélyinterjú Budapesten készült 2007 áprilisa és 2012 júniusa között. A HIV-pozitív MSM (*men having sex with men*) alanyokkal elsősorban civil szervezetek és HIV-aktivisták segítségével vettük föl a kapcsolatot, majd hólabda módszerrel folytatódott a rekrutálás. Emellett online fórumokon és egy melegmagazinban is meghirdettük a kutatásban való részvétel lehetőségét. Miután a felvett hanganyag szöveghű átírata elkészült, a leiratok a kutatás céljának megfelelően és az interjúk felvétele során meghatározott főbb témakörök szerinti kódkönyvbe kerültek a strukturális kódolás elvét alkalmazva: a releváns adatok az adott főbb témaköröknek és altémáknak

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

megfelelő kódok szerint lettek rendezve. A fő témakörök a következők voltak: kapcsolati jellemzők, HIV-fertőzés percepciók, szexuális gyakorlat, társadalmi hálózatokba való (*social network*) beágyazottság, intézményi támogatás, valamint stigmatizációs és diszkriminációs tapasztalatok.

A strukturális kódolás eredményeként a mélyinterjúkból az egyes témák mentén nagyobb szövegegységek jöttek létre, miután alaposabb elemzésre kerülhetett sor egy-egy témán belül. Az egyes kódok segítségemre voltak abban, hogy megállapíthassam, melyek azok a közös szövegegységekben megragadható elképzelések, amelyeket több résztvevő is azonos módon fogalmazott meg, s melyek azok, amelyek ritka előfordulásuk alapján egyedinek, „különlegesnek” tekinthetők. A kvalitatív elemzés során interakcionista fókusszal – tehát a jelentéskonstruáló mechanizmusokra és mintázatokra összpontosítva – próbáltam megérteni a válaszadók értelmezési kereteit és elbeszélte történeteiken keresztül megélt történeteiket. A strukturális kódolással előkészített szövegegységek azt is lehetővé tették, hogy a konstrukcionista megalapozott elmélet (*grounded theory*) módszertani keretét alkalmazzam, s így követendő célom – az igazolhatóság helyett inkább – a felfedezés és mélyebb feltárás legyen.

Az általam vizsgált én-elbeszélések társadalmi beágyazottsága miatt – és különös tekintettel arra a tényre, hogy mind a huszonnyolc interjúalanyunk egyértelműen melegeként határozta meg magát – foglalkozom azzal a többségi diskurzussal, amelyhez idomulva a HIV-pozitív emberek megpróbálták, megpróbálják elbeszélni önmagukat egy heteronormatív, heteroszexista társadalmi közegben élő kisebbségi csoport tagjaiként. A heteroszexizmus és a heteronormativitás közel azonos jelentéssel bírnak abban az értelemben, hogy mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal; valamint egyaránt azon kulturális imperializmus megnyilvánulásai, melynek keretében a domináns heteroszexuális többségi csoport egyetemes emberiként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnnek föl, melytől eltérni csak a kisebbség és a deviancia irányába lehet. Elemzésem elméleti háttéréül a strukturális elnyomás Iris Marion Young (1990) által bevezetett koncepciója szolgált.

Az én-elbeszélések értelmezése során – figyelembe véve azok szövegszerűségét és jelentéshez való viszonyát – az én-elbeszélésekben konstruálódó identitás és a csoporttudatot létrehozó narratív rétegek feltárására tettem kísérletet. Az elméleti kereteket ennek a célnak alárendelve jelöltem ki, élve azzal a kontextuális narratológia által felkínált szabadsággal, mely lehetővé teszi, hogy a „társadalmi hasznosság” érdekében a narratológiára mint módszertani eszközre tekintsünk.

Ahhoz, hogy a narratív rétegek felfejthetőek legyenek Genette (1983, 1990) elbeszélések értelmezéséhez felkínált diegetikus szintjeit vettem figyelembe. Genette három szintet különít el: i.) az extradiegetikus szintet: ez az elbeszéltség szintje, a narrátoré, azé a narrátoré, aki nem része az elbeszélésnek, amit éppen elbeszél; ii.) a diegetikus szintet: ez a szereplők szintje, a szereplő beszél; iii.) a metadiegetikus vagy hypodiegetikus szintet, amikor a diegetikus narrátor maga mondja el a történetet. Az elemzett HIV-pozitív én-elbeszélésekben mindhárom szint fellelhető volt.

FŐ EREDMÉNYEK

1. Elemzéseim alapján megállapítható, hogy az általam vizsgált HIV pozitív én-elbeszélések jelentős részben épültek fel olyan elemekből, melyeket nem maguk a válaszadók fogalmaztak meg, hanem a róluk szóló elbeszélésekből merítettek, s ez hatással van identitásukra. Az én-elbeszélésekben jól elkülöníthetővé vált három narratív réteg: a róluk szóló társadalmi

diskurzusként meghatározható metaszöveg, a referenciacsoport (HIV-pozitívok) történetét alkotó szövegkorpusz, valamint a saját tapasztalatként azonosított percepciókból felépülő individuális réteg. E három narratív szint egymásba fonódásával jött létre az én-elbeszélés, amely az identitás (újra)építésének nyomaként s egyben megismerésünk tárgyaként jelent meg.

2. E három narratív szint elkülönítése rámutatott arra, hogy a HIV-pozitívok stigmatizált csoportként való (ön)értelmezése mennyiben meghatározott a róluk szóló metaszöveg, valamint a (p)referenciacsoport történetét képező szövegkorpusz által, illetve, hogy hol vannak azok a tetten érhető pontok, ahol e narratív rétegek az elbeszélt én személyes identitásába fonódnak, inkorporálódnak. E szöveghelyek felfedéséhez a stilisztikai, nyelvi elemzés nyújtott segítséget, ahol a nyelvi megformálódás mikéntjének vizsgálata (narratív mód) vezetett rá újabb eredményekre.

3. A narratológiai, grammatikai elemzés alapján – figyelembe véve a medikalizált közegészségügyi, epidemiológiai diskurzust mint kontextust, valamint a heteronormatív, homofób és társadalmi diszkrimináció által sújtott közeget – arra következtethetünk, hogy a HIV-pozitív identitás fenyegetett identitás (Breakwell 1986), melynek kialakulásához nagymértékben hozzájárult a homoszexualitás és a HIV-pozitivitás szociális reprezentációja. Vizsgálataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy mind a homoszexualitás, mind a HIV-pozitivitás társadalmi kategóriája identitáskonstruáló erejét főként a homoszexualitás és a HIV-pozitivitás szociális reprezentációjának negatív tartalmaiból nyeri, melyek az érintettek számára identitásfenyegetésként jelentek meg. A fenyegetett (csoport)identitás veszélyt jelent a HIV-pozitív személyekre nézve, s az identitásfenyegetés okozta titkolózás, rejtőzködés pedig veszélyt jelent a társadalomra.

4. A stigmatizációra mint társadalmi konstrukcióra; a diszkriminációs tapasztalatokra mint a stigmatizáció manifesztációjára; az interjúkra pedig mint az elbeszélő én által konstruált szövegre – és egyúttal mint a valós, megélt élettörténet lenyomatára – tekintettem, melyek értelmezéséhez narratológiai eszközöket alkalmaztam. Az elbeszélt történeteket olyan nyelvi, verbalizált történésekként azonosítottam, melyek nem csupán egy személyes percepció „termékei”, hanem egyben társadalmi valóságot is konstruálnak.

5. Az én-elbeszélések kiemelt témái köré szerveződő szövegegységek elemzése során az alábbi következtetésekre jutottam:

i) A családi otthonok túlnyomó többségét átható, magától értetődő heteronormativitás sokakban erősíti az elnyomottság érzetét. Több interjúalanyuk a családján belül érzékelt homofóbia miatt nem merte vagy tudta felvállalni sem melegségét, sem HIV-pozitív státuszát: családtagjaik gyakran nem értik vagy nem akarják érteni a helyzetet – amihez vélhetően nagymértékben hozzájárul az is, hogy az elutasító társadalmi környezet az érintetteket jellemzően családtagjaikkal, baráti körükkel együtt stigmatizálja.

ii) Mind a HIV-státusz felfedésével kapcsolatos, mind a melegidentitással kapcsolatos – többnyire negatív – családi tapasztalatok, ténylegesen elszenvedett vagy csak előzetesen elvárt elutasítástól és diszkriminációtól való félelmek azt eredményezik, hogy felértékelődnek más – többnyire baráti – bensőséges viszonyok, azok az emberek lesznek az elsődleges bizalmasok, támogatók és segítők, akik nem a vérszerinti családtagok, hanem a „választott család” (Weston 1997) tagjai. A HIV/AIDS kontextus jelentősen befolyásolja a választott család jelenségének megerősödését, mivel sem a vérszerinti családi támogatórendszerek, sem a politikai, állami szervek nem tudnak kielégítően reagálni a HIV/AIDS jelenségre, ezért az LGBT-emberek körében még nagyobb jelentősége van a baráti kapcsolatok által biztosított törődésnek és támogatásnak.

iii) HIV-pozitív interjúalanyaink gyakran nem fedik fel pozitív státuszukat szexuális partnereik előtt, így téves az a (többségi) HIV-negatív előfeltételezés, miszerint ha nem ismerem a partner státuszát, akkor feltételezem, hogy HIV-negatív. Ez a HIV-negatívok esetében kockázatos szexuális magatartásformákhoz is vezethet.

iv) HIV-pozitív interjúalanyaink olykor nem is védekeztek a szexuális aktus során, megosztva a felelősséget HIV-negatív szexuális partnereikkel. Így az a HIV-pozitívokkal kapcsolatos előfeltételezés, miszerint ők mindenképpen megosztják pozitív státuszukat szexuális partnereikkel, bizonyíthatóan hamis, azonban a gyakorlatban elősegíti a HIV-fertőzés terjedését, mivel kockázatos szexuális magatartásformákhoz vezet(het).

v) Bár a HIV-pozitív interjúalanyok óvszerhasználati szokásai a sűrűbb óvszerhasználat irányába mutatnak pozitív státuszuk ismertté válását követően, ez nem jelenti azt, hogy minden esetben használnának óvszert anális közösülés során. A biztonságos(abb) szex értelmezései nem alkotnak egységes mintázatokat, azok számos hiedelmet és tévinformációt is tartalmaznak, ezért szükség van a társadalom szélesebb rétegeiben is, de célzottan az MSM populációban is további HIV/AIDS prevenciók felvilágosításra.

vi) Az identitás megkonstruálásában döntő szerepet játszik a múltbéli események – elsősorban a kockázatos szexuális magatartásformák gyakorlása – felett hozott morális (olykor inkább moralizáló) ítélet, de egyúttal fel is mentik magukat a felelősség alól. A HIV-fertőzés megszerzését általában fatalista módon közelítik meg: rajtuk kívül álló okokkal magyarázzák.

vii) A kockázatos szexuális magatartásformákkal kapcsolatos percepcióik arra engednek következtetni, hogy nem mutathatóak ki egységesen kockázatosként észlelt magatartásformák. Az észlelést gátló tényezőket három csoportba soroltam: a nem-tudással kapcsolatos, információhiányból és hiedelmekből fakadó tényezők; a módosított tudatállapottal kapcsolatos tényezők; valamint a környezet által generált figyelemelterelő tényezők (pl. sötét helyszín, szado-mazo stb.). E három észlelést gátló tényező legtöbb esetben együtt jár(hat).

viii) A kockázatos viselkedést jelentős mértékben befolyásolja a tudatmódosító szerek használata, csökkentve a kockázat észlelésének mértékét. Az én-elbeszélésekben azonosítható énkép ennek ellenére két jól elkülöníthető mintázat alapján konstruálódik: interjúalanyaink egy csoportja belátta, és egyben reflektált is rá, hogy a tudatmódosító szerek használata befolyásolta szexuális magatartásformáit, növelve a kockázatok mértékét is viselkedésében, azonban interjúalanyaink egy másik csoportja arra törekedett elbeszélésében, hogy a tudatmódosító szerek használata és a kockázatos szexuális magatartásformák közötti összefüggést elfedje. Az összefüggés elfedésére használt fő eszköz a tudatmódosító szerek viselkedésre gyakorolt hatásának tagadása. Mindemellett azonosítható a kockázatos viselkedés jellemző helyszínéként a szexparti.

ix) Interjúalanyaink legtöbbje megnevezett egy-egy konkrét eseményt és időpontot, amikor és ahogyan megfertőződhetett a HIV-vírusával, magyarázat-rendszereket hozzáfűzve megfertőződésük történetéhez. Azonban a magyarázat-rendszerek feltételezésekkel, bizonytalansággal telítettek a történeteket illetően, számos esetben arra törekedve, hogy racionális, ámde sorsszerű meglátásba helyezték a megfertőződés eseményeit. Az interjúalanyok egy jelentős csoportja „balesetként” magyarázta HIV-pozitív státuszúvá válását, olyan eseményként, amire ő nem lehetett hatással. Ugyanakkor számos elbeszélés-részlet mutat arra rá, hogy a fátumszerű meglátásba helyezést el-elbizonytalanítja az elbeszélő azzal, hogy egyúttal beszámol kockázatos szexuális magatartásformákról, melyek viselkedését jellemezték. Ebből arra következtettem, hogy nem minden esetben az azonosítottként vélt esemény – vagy legalábbis nem a történetben megkonstruált formában – a

megfertőződés kontextusa. E következtetésemet támasztotta alá a feltárt szövegrétegekben egy-egy elejtett megjegyzés is, ami az óvszer nélküli anális közösülésre utalt, illetve jellemzően egy *másodikként* elmesélt történet, amikor az elbeszélő valószínűsítette, hogy másképp is történhettek a dolgok, mint ahogy azt korábban feltételezte. Jellemző mintázatként azonosítható, hogy mind a megfertőződéshez (feltételezetten) kötődő szexuális aktust, mind az óvszer nélküli anális közösülést rájuk nem jellemző, atipikus magatartásformaként beszélik el.

x) A megkérdezett HIV-pozitív meleg férfiak gyakran szenvedtek a társadalmi kirekesztés különböző megnyilvánulásaitól, a szocializáció legfontosabb társadalmi színterein. Amennyiben a diszkriminációs tapasztalatok hiányát fedeztem fel egy-egy interjúalany esetében, az számos esetben abból fakadt, hogy környezetük előtt nem fedték fel HIV-pozitív státuszukat, így az nem is volt képes HIV-pozitívként azonosítani őket. A különbségek ezen kívül a diszkriminációs tapasztalatokkal kapcsolatban inkább a diszkrimináció felismeréséhez kötött készségek korlátozottságának mértékével lehetnek összefüggésben, mint a társadalmi megkülönböztetés hiányával.

xi) A homoszexualitás szociális reprezentációjának identitásfenyegetésként való megközelítését támasztották alá az önmagukat melegként meghatározó HIV-pozitív férfiak saját társadalmi helyzetértékelésére vonatkozó beszámolók, melyek kiegészültek a családi, baráti és munkahelyi környezetben is érvényesülő félelmekre, illetve negatív tapasztalatokra való utalásokkal. Mindebből az derült ki, hogy az önazonosság megelégedését és kiteljesítését számukra leginkább a többségi társadalom és a szűkebb értelemben vett „melegközösség” elutasító légköre akadályozta.

xii) Az elszenvedett diszkrimináció legjellemzőbb színtere az egészségügy. Ez gyakran az egészségügyi dolgozók, elsősorban az orvosok (és orvosi testületek) előítéletességéhez, tájékozatlanságához köthető. Míg a „melegközösségben” és más társadalmi színtereken viszonylag könnyen titkolható a HIV-pozitív státusz – így elkerülhető a diszkrimináció –, addig az egészségügyi rendszerben erre a legtöbb esetben nincsen lehetőség. Így arra a következtetésre jutottam, hogy az egészségügyben elszenvedett diszkriminációs tapasztalatok nagy mennyisége azzal áll összefüggésben, hogy ez az a társadalmi színtér, ahol HIV-pozitívként azonosíthatóvá válnak.

xiii) Az elutasító egészségügyi környezet és a korábban tapasztalt stigmatizáció és diszkriminációs tapasztalatok összessége arra ösztönözheti az MSM populáció tagjait, hogy elkerüljék az egészségügyi szolgáltatások igénybevételét. A homoszexualitás stigmája és a HIV-pozitivitástól való félelem akadályait képezhetik az önkéntes HIV-teszten való részvételnek és a tanácsadó szolgálatok igénybevételének is. Így arra következtettem, hogy a homofóbia, a heteronormativitás és a HIV-stigma akadályokat gördítenek mind a HIV-pozitívok társadalmi integrációja elé, mind az elé, hogy az MSM populáció számára célzott HIV-prevenációs stratégiák váljanak kidolgozhatóvá. A HIV-pozitivitás és a homoszexualitás rétegzett stigmája (*layered stigma*), tovább nehezíti a HIV-pozitív meleg és biszexuális emberek megszólítását és elérését. Azaz: a homoszexualitás stigmája és a társadalmi dezintegráltságból fakadó diszkriminációs tapasztalatok azt eredményezhetik, hogy a kockázatos szexuális magatartásformák által veszélyeztetett emberek nem mennek el HIV-tesztre, nincsenek tisztában HIV-pozitív státuszukkal, s ez a HIV-fertőzés további terjedéséhez vezet(het).

6. Mindebből arra következtettem, hogy az AIDS-stigma mind a HIV-fertőzésnek kitett embereket, mind az egész társadalmat veszélyezteti. A stigma következtében fokozódik a témát övező hallgatás. Mivel félnek, a fertőzésnek kitett emberek nem mennek el HIV-szűrésre, nem szereznek információt a HIV-ről, emiatt nem ismerik meg a kockázatok csökkentésének

lehetőségeit. Sok ember eltávolítja magától a fertőzés lehetőségét, s nem vesz tudomást saját potenciálisan kockázatos magatartásáról sem az AIDS-stigma miatt. E tagadás bármiféle prevenció törekvés komoly akadályát jelenti. Ahhoz, hogy visszaszoruljon a HIV-fertőzés terjedése, elengedhetetlen, hogy szembenézzünk az AIDS-stigmával és megértsük annak működését.

7. A HIV-pozitívok társadalmi kirekesztettségét és stigmatizációját az *integrációt gátló* tényezőként is értelmeztem. A HIV-pozitívok társadalmi integrációja csökkent(het) a kirekesztés okozta közvetlen és közvetett ártalmakat. Közvetlen ártalomnak elsődlegesen a HIV-pozitívok mentális, pszichikai és fizikai egészségmegőrzésének akadályait látom, valamint a rejtőzködés, titkolózás okozta kockázatos szexuális magatartásformákat, melyeken keresztül a továbbfertőzés kockázata is növekszik. Közvetett ártalomnak a HIV/AIDS téma (el)hallgatását, valamint az ezzel kapcsolatos téves információknak és tévhiteknek a terjedését és fennmaradását tartom, melyek következtében szintén növekszik a HIV terjedésének kockázata.

Összességében arra a következtetésre jutottam, hogy a társadalmi kirekesztés és stigmatizáció figyelembevétele elengedhetetlen, amikor HIV/AIDS prevenció stratégiák kidolgozására kerül sor, különös tekintettel az MSM populációt célzóknál. A stigmától való félelem arra készít(het) az embereket, hogy kockázatos szexuális vagy egyéb magatartásformákat kövessenek, s ez vezethet akár kettős élet megéléséhez is. Tehát az MSM populációt célzó hatékony HIV/AIDS prevenció programoknak elsődleges feladatai közé tartozik, hogy felszámolják a HIV/AIDS-hez és a homoszexualitáshoz kötődő stigmákat. Ebben a kontextusban a stigmatizáció csökkentése azzal is elősegíthető, hogy a különböző HIV-szűrést szolgáltató intézmények és szervezetek a lehető legtöbb potenciálisan fertőzött vagy fertőzés veszélyének kitett embernek biztosítsák a szűréshez (és szükség esetén a kezeléshez) való társadalmi megkülönböztetés nélküli hozzáférést. A stigmatizáció csökkentése fontos ösztársadalmi és közösségi érdek is: jelenleg Magyarországon még mindig alacsony a fertőzöttség szintje, így időben elkezdhető azoknak a prevenció stratégiáknak a kidolgozása és megvalósítása, melyek segítségével megakadályozható a betegség további térnyerése, s a fertőzöttség a lehetséges legalacsonyabb szinten tartható.

HIVATKOZÁSOK

- Breakwell, G. (1986) *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen & Co.
- Genette, G. (1983) *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: Cornell University Press.
- Genette, G. (1990) *Narrative Discourse Revisited*. Ithaca: Cornell University Press.
- Weston, K. (1997) *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Young, I. M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

A HAGYOMÁNYOS PÖNOLÓGIÁTÓL A POSZTMODERN KRIMINÁLPOPULIZMUSIG

GÖNCZÖL KATALIN ELŐADÁSA

(Az előadást lejegyezte: Takács Judit)

Az alábbi ismertetés Gönczöl Katalin „A fegyelmezés és az elismerés hétköznapi kultúrája – Kriminálpolitikai kérdések” címmel 2013. november 12-én a Budapest Főváros Levéltára és az URBS Magyar Vároستörténeti Évkönyv Szerkesztősége által szervezett IV. Magyar Vároستörténeti Konferencián¹ elhangzott előadása alapján, a szerző jegyzeteinek felhasználásával készült. Gönczöl Katalin előadásában először a kriminológia önálló kutatási területeként megjelenített, ugyanakkor önálló társadalomtudományként is művelhető, pönológia – azaz: büntetéstán – alapjellemezőit ismertette. Majd az előadás második felében a szerző által a napjaink egyik legizgalmasabb kriminálpolitikai problémájának nevezett posztmodern kriminálpopulizmus témakörét járta körül.

Általánosságban elmondható, hogy a pönológia a büntetést az adott kor teljes erkölcsi struktúrájába ágyazottan, a politikai hatalomgyakorlás – a társadalom védelmének, az elviselhető közbiztonság megteremtésének és fenntartásának az – eszközöként vizsgálja. Az önálló társadalomtudományként megközelített büntetéstant nevezhetnénk akár társadalmikontroll-tudománynak is, melynek alapjait Goffman (1961) és Foucault (1990 [1975]) rakták le, különös tekintettel, a totális intézményekkel (börtönökkel, kaszárnyákkal, elmegyógyintézetekkel) kapcsolatos megfigyeléseikre. A társadalmi fegyelem fenntartását szolgáló totális intézmények vizsgálata alapján kimutathatók az adott társadalmak fegyelmező módszereiben tükröződő társadalmikontroll-gyakorlás kultúrájának vonásai (Garland 2001).

A büntetést a hétköznapi kultúra részeként is megközelíthetjük: ilyenkor az érzelmi tartalmú emberi kapcsolatokban valamilyen formában mindig jelen lévő jutalmazás és elismerés, illetve fegyelmezés és büntetés jellemzői a hétköznapi kultúra egymást kiegészítő és egymást feltételező folyamataiban vizsgálhatók és vizsgálandók. A deviancia társadalmi funkcióiról elmélkedve már Durkheim (1984 [1893]) felhívta a figyelmet a büntetés szerepére a közösségérzet erősítésében és a közös morális értékek formálódásában. Az elismerés és fegyelmezés dialektikája elválaszthatatlan a szocializáció folyamataitól: anélkül elképzelhetetlen a hagyományok, az együttélési szokások generációkon átívelő átörökítése.

A jutalmazás és a büntetés közötti kényes egyensúly felbomlása az érintett személyekre, közösségekre, intézményekre egyaránt káros következményekkel járhat – akár családi, akár baráti, iskolai vagy munkahelyi kapcsolatokra gondolunk. Különösen az egyén erkölcsi arculatának megszilárdulása szempontjából kritikus a kamaszkorban, illetve a fiatal felnőttkorban a kizárólagos jutalmazás – amikor semmilyen tettetnek nincs negatív következménye –, ami éppen olyan komoly gondot okozhat, mint a kizárólagos fegyelmezés, amikor az elismerés minden formája hiányzik. Sajátos szocializációs ártalomként említi az előadó a családon belüli erőszak azon eseteit, amikor az egyéni szocializáció során a fegyelmezés elsősorban fizikai bántalmazás formáját ölti: ez a mintázat ugyanis elkövetői és áldozati oldalon egyaránt nagy eséllyel generációkon átívelve tovább öröklődik.

¹ Konferencia program: <http://bfl.archivportal.hu/data/files/283550310.pdf>

Fontos szempont az is, hogy a büntetés hatalmi kultúrája mennyire harmonizál a hétköznapi kultúrával, azaz: mennyire távolodik el a büntetési kultúra a társadalomban tradicionálisan beépült morális kultúrától. Ebben az összefüggésben figyelembe veendő a közmegegyezésen alapuló erkölcs és a hatalom által sugallt vagy kikényszerített morális értékek, normák távolsága. Ugyanis, ha a hatalom túlbüntet, akkor a társadalomban szolidaritásérzet alakulhat ki az elkövetővel szemben és a büntetés elveszítheti szankciójellegét; ugyanakkor, ha a hatalom nem büntet, akkor megszegi a *bűn következmény nélkül nem maradhat* alapelvet, melynek következtében az erkölcsi értékek devalválódásával morális káosz jöhet létre. Ilyen következményekkel járhat például, ha a kisebb jelentőségű bűncselekmények felderítésével nem foglalkoznak az illetékes hatóságok, vagy ha a büntetőeljárások elhúzódása miatt a büntető politikából származó üzenetek nem érik el a közvéleményt, illetve nem lépik át a társadalmi ingerküszöböt.

A hagyományos pönológia a büntetést a bűnözéskontroll eszközeként a bűnözés – gazdaságilag, társadalmilag, politikailag és kulturálisan meghatározott – reprodukciós folyamataival összefüggésben közelíti meg, és a büntetőjogi normákban rögzített, hierarchikusan egymásra épülő szankciók rendszerét vizsgálja. A hagyományos pönológia elsősorban a *tolerált–tűrt–tiltott* viselkedések határait, a bűncselekménnyé nyilvánítás indokaira és a bűncselekményekre adott társadalmi szintű reakciók mikéntjére összpontosítja a figyelmét.

Az előadó a büntetést Dahrendorf (2000 [1957], 1988) nyomán a társadalmi konfliktusok következtében keletkezett érzelmi feszültségek levezetési módjaként definiálja. A fejlett demokráciák egyik fontos ismertetőjegye, hogy a konfliktusok és a kényszerek olyan harmóniáját biztosítja, amely az elviselhető – szociális, egészségügyi, munkaerő-piaci stb. – biztonság, illetve közbiztonság fenntartásához szükséges. Ebben a kontextusban az elérhető biztonsághoz a kényszerek olyan minimumára van szükség, melynek az alapja társadalmi megegyezés, valamint a hatalom és annak intézményeibe vetett bizalom.

Büntetőjogi értelemben a büntetés *ultima ratio*, az adott hatalmi struktúra hatalomgyakorlásának végső eszköze. A büntetési gyakorlatok nemzetközi összehasonlítása során gyakran – ám legtöbbször tévesen – használják a börtönnépesség nagyságát amolyan büntetéshatékonysági mérőszámként. Gönczöl Katalin adatokat idéz a 100.000 vétőképes lakosra jutó börtönnépesség alakulásáról a 2000-es években: a sort az Egyesült Államok vezeti 751 fővel, majd Oroszország következik 625 fővel. Még négy európai ország adatai hangzanak el: Magyarországon 140 fő a százezer lakosra jutó börtönnépesség (itt arról is tájékoztatást kapunk, hogy egy börtönbeli nap költsége akkor 8500 Ft volt), Németországban 92, Franciaországban 91, Olaszországban 75. A korábbi évekhez képest a börtönnépesség aránya több országban – például Finnországban, Dániában, Németországban, Hollandiában, Szlovákiában, Oroszországban és Ukrajnában is – csökkent, míg az Egyesült Államokban és Kínában növekedett. Ezen az időszakban Hollandiában olyan mértékű volt a börtönnépesség csökkenése, hogy immár kiadó börtönférőhelyek voltak, ahová más országok elítélteit tudták fogadni megfelelő díjazásért.

Ugyanakkor fontos felhívni arra a figyelmet, hogy csupán a börtönnépesség alakulása nem adhat megbízható képet a közbiztonsági viszonyok tényleges romlásáról, a bűnözés veszélyességi szintjéről, a veszélyes bűncselekmények elterjedtségéről és ennek következményeiről. Inkább arra nézve lehet informatív ez az adat, hogy az adott országban a politikai hatalom milyen eszközökkel kívánja (meg)oldani a társadalomban meghatározó jellegű konfliktusokat. Ezt illusztrálандó az előadó példaként idézi, hogy az Egyesült Államokban 1975 és 1999 között a – ma már a 2,2 millió főt meghaladó – börtönnépesség megötszöröződött, miközben a bűnözés nem emelkedett, sőt az erőszakos bűncselekmények aránya az ezredforduló időszakában jelentősen – a korábbiakhoz képest több mint 10%-kal – csökkent. Ugyanebben az időszakban hasonló bűnözési

mutatók mellett az európai börtönnépesség az 1975-ös induló állapothoz képest csökkent. 1975-ben a 100.000 lakosra jutó börtönnépesség mind az amerikai, mind az európai kontinensen hasonló volt.

A Börtönügyi Szemlében² közölt friss hazai adatok szerint Magyarországon 2012-ben közel 18.000 ezer elítélt volt, a százezer lakosra jutó börtönnépesség pedig 140-ről 160-ra emelkedett, ami 2010 tavaszától 20%-os növekedést jelent. Ezzel együtt nőtt az előzetes letartóztatások száma és hossza, a szabálysértési elzárások, valamint a kiszabott büntetések tartama, míg a feltételes szabadlábra helyezés aránya csökkent. A magyarországi börtönök jelenlegi telítettsége átlagosan 140%-os, de egyes helyeken meghaladja a 200%-ot. 2012-ben 16 személy – köztük 9 nő – töltötte a tényleges életfogytig tartó büntetését.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a bűnözés a nagy hagyományokkal rendelkező, modern demokráciákban 1960 és 1980 között jelentősen emelkedett, majd az 1990-es évek eleje óta stagnálni vagy jelentős mértékben csökkenni kezdett. Az emberölések száma az elmúlt három évtizedben relatíve alacsony szinten maradt. Ám éppen e kedvező fordulat idején kapott a büntető populizmus intenzív kormánytámogatást az Egyesült Államokban – mely folyamatot a 2001. szeptember 11-i terrortámadások hatása jelentősen felgyorsította –, és terjedt tovább az angolszász kulturális múlttal rendelkező országokban, végül pedig megjelent az demokratikus európai államokban is (Roberts et al. 2003).

A bűnözéssel kapcsolatos mai közvélekedés nincs összefüggésben a bűnözés valós alakulásával. A büntetőpolitikai klímaváltozás az ambivalensnek tekinthető közvélemény szándékos és folyamatos manipulációjának következménye. Ez a manipuláció azon a téves feltételezésen alapul, hogy a szigorúbb büntetéseknek, a markánsabb állami intézményesített bűnözéskontrollnak a társadalomban nagy a támogatottsága (Green 2009). A kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy nagyarányú társadalmi támogatottsága inkább a bűnüldözés hatékonyságának lenne (tehát annak, hogy a bűnügyeket derítsék fel); hogy belátható időn belül legyen büntetés; hogy a büntető-eljárásban és az ítélkezésben érvényesüljenek a sértett érdekei; valamint a kiszabott büntetésnek legyen világos és közérthető indokolása.

A szigorúbb büntetés iránti elkötelezettség, a büntetőpolitikai populizmus iránti fogékonyság azokban a kultúrákban növekszik, amelyekben igen erős gyökerekből táplálkozik az egyéni teljesítményekbe vetett hit, ugyanakkor gyenge az egyenlőtlenségek kezelésére rendszeresített intézmények elfogadottsága (Green 2009). A népakarat (f)elsőbbiségét hirdető populizmus a népre, illetve a népnek tulajdonított akaratra, mint a méltányos és legitim rend sarkkövére hivatkozik. Azokban az országokban, amelyekben hosszabb távon megingott a bizalom a politikai és a szakmai elitben egyaránt, általános bizalomvesztés következhet be. Ennek oka lehet például mély, elhúzódó gazdasági válság vagy viszonylag rövid idő alatt lezajló politikai, gazdasági változás, amely nagymértékben átalakítja a társadalom szerkezetét. Az ily módon megbomlott társadalmi kohézió a lakosság jelentős részében nagyfokú elbizonytalanodást okozhat, s mindez a biztonságérzet csökkenéséhez vezethet mind egyéni, mind társadalmi szinten.

Ilyen helyzetekben előfordulhat, hogy az uralkodó politikai elit – a közvélemény nyomására hivatkozva – az olyan bonyolult társadalmi jelenségekre, melyek sorába a bűnözés is tartozik, látványos és gyors sikereket ígérő, ámde folyamatosan leegyszerűsítő módon reagál. Azaz: a súlyos társadalmi konfliktusok enyhítése, illetve érdemi kezelése helyett inkább alkalmazza a társadalmi kontroll kiterjesztését (a büntetendő magatartások körének és a büntethető személyek körének bővítésével, valamint a korábbiaknál indokolatlanul szigorúbb büntetések alkalmazásával) – miközben az „eltévelyedettek” megregulázását,

² http://www.bvop.hu/download/bortonugyi_szemle_2012_3.pdf/bortonugyi_szemle_2012_3.pdf

mint az egyedül hatékony politikai megoldást hangsúlyozza. A büntető populizmus könnyen válhat a hatalmon lévő politikai elit fegyverévé, hiszen a mindenkori büntetőpolitika a hatalomgyakorlás eszköze, illetve technikája. Megtörténhet az is, hogy a tájékozatlan közvélemény a média egy részének tevékeny közreműködésével nyomást gyakorol az igazságszolgáltatásra – arra hivatkozva, s egyúttal azt demonstrálva, hogy megnövekedett a bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb elbánás igénye. A hatalmon lévő populisták kormányzatok ilyenkor szavazatmaximalizációs célokból a közvetlen demokráciára hivatkoznak: úgy tesznek, mintha a média által felkorbácsolt érzelmekre reagálnának, és a „*Legyen végre rend!*” jelszavával lemondanak a hagyományos jogállami büntetőpolitika értékeiről.

A büntető populizmus fő jellemzői közé tartozik, hogy érzelmekre, illetve a közvélemény nyomására hivatkozva mellőzi a szakértelmet, miközben valódi célja csupán a szavazatmaximalizálás, nem a szakszerű, érdemi megoldások keresése. Ebben különbözik a tájékozott közvélemény reakcióira fogékony, szakértelem alapján működő, hosszútávon védekező büntetőpolitikától.

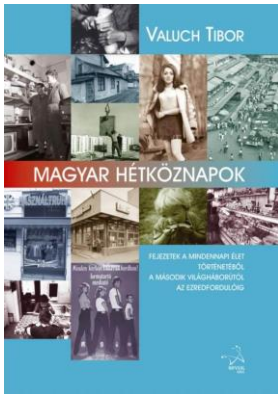
A posztmodern kriminálpopulizmus térnyerésével párhuzamosan új pönológiai paradigmák jelennek meg. Ezek egyik központi fogalma a „kontrolltudomány”, mely azt sugallja, hogy hatékonyan képes menedzselni a bűnözés okozta társadalmi-gazdasági károkat, és úrrá tud lenni a bűn kockázatain; alapelve pedig az állami gondoskodás mellett saját befektetéssel működő öngondoskodás. A kontrolltudomány piacosítja a biztonságdeficitet és a bűnkockázatot, melyeket olyan kiszámítható módon próbál kezelni, mint a biztosítási iparág az időjárás okozta, biztosítással fedezhető károkat. Ennek az új piacnak a felosztásában a rendőrséggel együtt részt vesznek a biztonság-ipar és a biztosítási üzletág szereplői. A kontrolltudomány terjedésének mellékhatásaként a magánbiztonsági piac szereplőinek kezébe, illetve hatáskörébe csúszhat át a korábban állami monopóliumként alkalmazott kontrollok, szankciók végrehajtásának egy része. Emellett az öngondoskodás elvárásának kiterjesztésével párhuzamosan megnőhetnek az önbíráskodás veszélyei is...

Az új pönológia tehát olyan kontrolltudomány, amely a biztonsági deficitben keletkezett kereslet-kínálat szabályai szerint működik. Ebben a kontextusban a használható szakértelem iránti igények is ártékelődnek: a társadalomtudományos megközelítéseket egyre inkább kiszorítják az alkalmazott biztonság-ipar prosperálását elősegítő tudományos fejlesztések (lásd: a térfigyelő és egyéb elektronikus ellenőrző rendszerek fejlesztését).

HIVATKOZÁSOK

- Dahrendorf, R. (2000 [1957]) Utópiából kivezető ösvények. A szociológiai elemzés új irányzatához. Török Emőke fordítása. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században.* . Budapest: Új Mandátum. 117-131.
- Dahrendorf, R. (1988) *The Modern Social Conflict.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Durkheim, É. (1984 [1893]) *The Division of Labour in Society.* Translated by WD Halls. London: Macmillan.
- Foucault, M. (1990 [1975]) *Felügyelet és büntetés.* Budapest: Gondolat.
- Garland, D. (2001) *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society.* Oxford: Oxford University Press.
- Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* Garden City, NY: Anchor Books.
- Green, D. A. (2009) Punitiveness and Culture. *European Journal of Criminology* 6(6): 517-536.
- Roberts, J. V. – Stalans, L. J. – Indermaur, D. – Hough, M. (2003) *Penal Populism and Public Opinion: Lessons From Five Countries.* Oxford: Oxford University Press.

TÁRSADALOM ALULNÉZETBŐL

Valuch Tibor (2013)

Magyar hétköznapiak

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig

Budapest: Napvilág²

Német területen az *Alltagsgeschichte* jól ismert és alaposan kutatott terület. A keletnémet rendszerváltás kapcsán Lutz Niethammer nevét érdemes megemlíteni, aki kutatócsoportjával a történeti tudat kontinuitásáról végzett mélyfúrást véletlenül éppen a rendszerváltás idején (Niethammer et al 1991). Azóta könyvtárvira nőtt a keletnémet rendszerváltás társadalomtörténetének irodalma, amelynek bemutatására itt most nem vállalkozhatom, nem utolsósorban éppen azért, mert politikai érdek volt „monitorozni”, hogyan alakul az államszocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet sokszor még az egyesült Németországban is rögzös útja. A Hallében létrejött Max Planck Institut für ethnologische Forschung (magyarul néprajzi intézetnek lehetne fordítani) interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, és elsősorban a volt államszocialista országokra fókuszált (ma már Kína és India is komoly kutatási témának számít a rangos akadémiai kutatóhelyen). Az intézet az angol *social anthropology* (társadalomnéprajz) nagy hagyományára is építkezik, hiszen az etnológiának és antropológiának külön-külön erős, a 19. századig visszanyúló tradíciói vannak mind az angol, mind pedig a német szakirodalomban.

Hazánkban ennél rosszabb a helyzet, pontosabban csak az elmúlt években kezdett komoly érdeklődés mutatkozni az államszocializmus mindennapjainak története iránt. A neves társadalomtörténész, Valuch Tibor új könyve éppen ennek a hiánynak a betöltésére vállalkozik, ami önmagában nagy kihívás. A *Magyar hétköznapiak* ezt a feladatot maradéktalanul teljesíti. Valuch Tibor rengeteg adatot tár fel az államszocializmus időszakának kutatásaiból, kezdve a varsányi néprajzi mélyfúrásokon át Solt Ottília szegénységkutatásaiig. Nemcsak remek összefoglalót nyújt egy olyan korszak szakirodalmából, amelyet divat ma egységesen ideologikusnak minősíteni, vagy eredményeit mint újdonságokat újra felfedezni, hanem sokrétű önálló kutatási eredményeket tár az olvasó elé: gondolok itt például a hagyatéki iratok kreatív hasznosítására, a kortárs divat sokszínű elemzésére vagy a táplálkozás rekonstrukciójára. A kötet rendkívül adatgazdag, felöleli a fogyasztás és a mindennapok széles skáláját, szaktudományos eredményei pedig jelentősen differenciálják az államszocializmus állítólagos homogenitásának, kontinuuus szűrkeségének képét.

¹MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

² A szerző ezúton szeretné megköszönni Dupcsik Csaba gondos szerkesztői munkáját és kritikai megjegyzéseit.

A fentiekén túl, immáron rendszerezve, öt dolgot szeretnék elismerően kiemelni. Először: a hétköznapiok története egyszerre hálás és hálátlan téma. Hálás, hiszen nagyobb olvasói figyelemre tarthat számot, mint egy száraz szakmunka. Hálátlan, mert bizonyítania kell, hogy nem pusztán tudományos népszerűsítő igénnyel íródott, hanem eredeti elemzéseket tartalmazó, elmélyült kutatómunka eredménye. Valuch Tibor könyve mind a két kíváncsi számára megfelel. A szocializmus hétköznapijairól – ha mástól nem, a szüleitől – mindenki „tud” valamit, de ilyen rendszerező, komoly statisztikai apparátussal ellátott munka máig nem született.³ Azt, hogy a Budai Ifjúsági Parkban a '60-as években megkövetelték a nyakkendő és a rendezett külsőt, a jelen sorok írója édesapjától tudja; de ki tudja – a szakembereken kívül –, hogy mit jelentett a kivetkőzés vagy átöltözés, hogy az államszocializmusban volt Magyar Divatintézet, sőt, Országos Piackutató, vagy hogy miben illett férjhez menni egy falusi lánynak a '70-es évek közepén? Valuch Tibor az államszocializmus korszakának szakavatott ismerője – és ezt a tudását a kötet minden fejezetében bizonyítja. A kvalitatív kutatásokból leszűrt következtetéseit részletes statisztikákkal egészíti ki: megtudjuk, hogy az egyes társadalmi rétegekhez tartozó emberek jövedelmük hány százalékát költötték élelmiszerre, bútorra, ruházatra, cipőre és gyermekeik öltöztetésére (miközben fontos ismereteket nyerhetünk a táplálkozás, ruházkodás pontos részleteiről, minőségéről is); képet kapunk arról, hogy mit is jelentett a hiánygazdaság, milyen irracionális elemek voltak a magyar fogyasztók viselkedésében, vagy mit is jelentett a kispolgári attitűdök ellen folytatott ideológiai harc. Ha valaki „kis színeseket” vár a kötettől, az bizony csalódni fog; Valuch Tibor könyve rendkívül alapos szakmunka, amelyben a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy összekapcsolható a makro- és a mikroszint, és a rendkívül széles statisztikai apparátus jól összefér az antropológiai mélyfúrásokból szerzett ismeretekkel (bár az ismeretterjesztő érdekességek műfaja sem idegen a szerzőtől, lásd Valuch 2006).

A könyv második erénye az interdiszciplinaritás. Ezt az aspektust a mai projektekben előszeretettel hangsúlyozzák; művelni annál kevesebben művelik. Valuch Tibor kreatívan kombinálja a társadalomtörténetet, a néprajzot és a társadalomstatisztikát; így például megtudjuk, hogy a Trapper farmer a korabeli propaganda szerint *„semmivel sem rosszabb, mint ismert márkatársai, sőt, erősebb azoknál, s ráadásul még olcsóbb is, nem is kevéssel! Bőr emblémáját sem érheti rossz szó: ízléses, modern, jópofa, ahogyan effajta holmihoz illik, az anyag »kéksége« ugyancsak kitűnő, vagyis szépen fakul...”* (Valuch 2013: 257), de azt is megtudjuk, hogy 1980-ban több mint negyedmillió Trapper farmert értékesítettek. (E sorok írója maga is büszkélkedhetett a márkával, noha természetesen a nyugati farmer számított igazán divatosnak, közkeletűbben menőnek.) A lakásokról is pontos statisztikát kapunk a különböző típusok részletes leírása mellett. Így nyomon követhetjük, hogyan változik meg fokozatosan a magyar lakáskultúra, hány fő lakik átlagosan egy szobában, milyen a lakások átlagos komfortfokozata, hogyan váltja fel a hagyományos paraszti építkezést a tájba kevésbé illő kockaház. De arról is képet kapunk, hogy az emberek hogyan táplálkoztak a Rákosi-korszak ínséges éveiben, hogyan próbáltak meg alkalmazkodni az általános áruhiányhoz, illetve hogyan váltotta fel a hetvenes években a szűkösséget az európai átlagot jobban megközelítő étkezési kultúra.

A harmadik szempont a történeti idő megválasztása. Az államszocializmust állítottam a recenzió középpontjába, hiszen a könyv legnagyobb része ezzel a korszakkal foglalkozik. De a kötet – ahogyan a cím is mutatja – a 40-es évektől a rendszerváltásig terjedő, hosszabb időszakot öleli fel, sőt, a táplálkozás, a lakhatás és a fogyasztás világában a Horthy-korszakra is kitekint. Elgondolkodtató – és erre még visszatérünk –, hogy a legtöbb területen a rendszerváltás után visszaesés és a társadalmi olló szétnyílása mutatkozik, amelyet a szerző mindenhol lelkiismeretesen bemutat, noha – helyesen – hangsúlyozza, hogy szegénység a Kádár-korszakban is létezett (lásd pl. Kemény István és Solt Ottília kutatásait). Nézzük például a lakhatást és vele

³ A kivételek között említhetem Kapitány–Kapitány (2007) nagy ívű munkáját, de ott elsősorban az adaptációs módokról esik szó.

együtt az újszegénységet: „Mindazok a problémák, amelyeket a szocialista korszakban a »szőnyeg alá« söpörtek, a rendszerváltást követően fokozottan jelentek meg. Egyes társadalmi csoportok gyors elszegényedése, marginalizálódása, mélyszegénnyé válása tartósan befolyásolta a lakásviszonyaik alakulását is. A 21. század első évtizedének a végén 260 000 volt a komfort nélküli és közel 100 000 a szükség- és egyéb lakások, lakott helyek száma, ami azt mutatja, hogy napjaink magyar társadalmában mintegy 1–1,2 millió ember lakásviszonyaira jellemző a nélkülözés. Arányát tekintve ez az ország népességének 9–10%-át jelenti” (Valuch 2013: 200). Az elszegényedés a táplálkozásban is megmutatkozott: az 1993-as felmérés során a megkérdezettek mintegy 20%-a naponta csak egyszer vagy kétszer evett: „Kalóriaértékben ez az utóbbi adat azt jelenti, hogy a kilencvenes évek elején a népesség egyötöde a létfenntartáshoz szükséges táplálékot sem vette magához [...] Az élelmiszerárak növekedése és az 1987–1993 között csökkenő jövedelmek miatt ismét milliós nagyságrendűre növekedett azoknak a társadalmi csoportoknak a létszáma, amelyekben a napi létfenntartáshoz szükséges minimális élelmiszerek beszerzése jelenti a legfőbb gondot” (Valuch 2013: 319). Kontinuitás és diszkontinuitás jól vizsgálható a szélesebb történeti perspektíva megválasztásával – akkor is, ha ez lényegesen több munkát, adatgyűjtést jelent.

A negyedik szempont a társadalmi rétegződés. Ma, amikor az osztályelemzés marxista csökevénynek számít, sokan még a társadalmi rétegződést sem tartják „komilfónak”. Nos, Valuch Tibor könyve szép példája a társadalomtörténet legjobb hagyományainak: mindenkor ügyel rá, hogy a társadalom minél szélesebb spektrumát feltérképezze, külön tárgyalva a falut és a várost, valamint az eltérő társadalmi csoportokat. A fogyasztás bizony létrehoz eltérő társadalmi rétegeket, társadalmi értékeket, adaptációs módokat – erre nézve említhetem Losonczy Ágnes kutatásait vagy Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor munkásságát. Hiszen egy társadalmi csoport presztízsét az eltérő ízlés (és persze lehetőségek) is szépen kifejezik. Nem véletlenül számított sokáig a falusi társadalomban vagy a városi munkásotthonokban státuszsimbólumnak a dísz tárgyakkal ékesített, csipketerítővel letakart televízió – amin ma már csak mosolyognánk.

Itt említeném meg a felemás modernizáció fogalmát, amelyet a szerző is használ: igen gyakran előfordult, hogy a földes padló mellett „megfért” a modern televízió, hűtőgép vagy később a videó – ugyanez igaz a státuszsimbólumnak számító autóra. „Az 1970-es évek közepe a lázas felhalmozás időszaka volt, és a falusiak mind a jövőbe tekintettek: házat építeni Tázlár központjában, fürdőszobát csináltatni, vagy, ha már mindez megvan, beszerezni egy Moszkvicsot vagy egy Ladát. Ugyanakkor azonban a boldog autótulajdonosoknak legtöbbször eszük ágában sem volt eladni lovukat, amely továbbra is számos háztartás hűségese támasza maradt” – írja a Tázlár-on kutató Chris Hann (2013). A felemás modernizáció azt is jelentette, hogy sokszor a mentalitás alig-alig változott. Miközben volt tehát egy felülről jövő nivellálási szándék (amely a '70-as évektől már kevésbé érvényesült), a társadalom rétegzett volt – ennek talán legismertebb kutatója a korszakban Ferge Zsuzsa. Ez a rétegződés a fogyasztásban is megmutatkozott – ahogyan Valuch Tibor könyve pontosan dokumentálja.

És végül, az ötödik szempont. Az eddigiekből is kiderült, hogy Valuch Tibor nem fogadja el a totalitárius iskola leegyszerűsítő kommunizmus-képét és magyarázatát, hiszen egy tisztán totalitárius társadalomban társadalmi életéről sem beszélhetünk. Még a Rákosi-korszak mindennapjait is megfelelő távolságtartással elemzi – noha persze az általános életszínvonal- és fogyasztás-visszaesés a korszak jellemzői közé tartozott. De mégis, a korszakban is készültek statisztikák: éppen Ferge Zsuzsa számol be arról, hogy első munkahelye, a KSH a Rákosi-évek legnehezebb időszakában például megállapította, hogy hiába nőttek a bérek 55,1%-kal, az árak 85,5%-os növekedése miatt az 1952. évi reálbérek színvonala 16,4%-kal volt alacsonyabb, mint az 1949. évi. Gerő Ernő a jelentést olvasván kifakadt: „Maguk, ott a Hivatalban, nyomorpolitikát csinálnak!”

(idézi: Ferge 2012: 251). Pedig ha 1949-hez hasonlítottak, akkor már „szépítettek”: a rendszer szempontjából igazán az volt kínos, hogy az 1930-as évek második feléhez nem nőtt, egyes vonatkozásokban romlott az életszínvonal. A részletes számításokból azt is megtudjuk, hogy 1954-ben az átlagjövedelmek olyan nyomottak voltak, hogy a családfő tízévenként vehetett magának egy 1000 Ft-os télikabátot, a feleség 3 évenként szerezhetett be egy 400 Ft-os szövetruhát, a gyerekek pedig félévenként jutott egy 90 Ft-os cipő... Ezek az adatok éppen nem a rendszer nagyszerűségét hirdették.⁴

Valuch Tibor is bőségesen idéz hasonló adatokat, ami a történész szorgalmát (is) bizonyítja. Nem igaz tehát az a sematikus kép, hogy az államszocializmusban minden csak „rossz” lehetett, kutatási eredményeik pedig – mint ma már érdektelen ideológia – kidobhatóak az ablakon. Valuch Tibor könyve nagyszerűen bizonyítja, hogyan hasznosíthatóak a korszak forrásai, dokumentumai. Vegyük például a munkásszállásokat: természetesen nem voltak ideális otthonok, sokszor még elfogadható szállások is alig. De kortárs felmérések szerint sokan azért laktak ott, mert így többet tudtak hazaküldeni az otthoniaknak – és demagóg módon megkérdőjelezhetjük: *ma* hogyan élnek azok, akik külföldről, ráadásul többnyire méregdrága metropoliszokból támogatják itthon maradt családjukat? Ugyanakkor az is igaz, hogy a szállón élők mintegy ötödének semmije sem volt, vagyis a szálló nélkül az utcára kényszerültek volna – és oda is kényszerültek a rendszerváltás után. Valuch Tibor könyve ezt az egyszerű tényt is leszögezi. Ez is része az annyit szidott Kádár-korszaknak; mint ahogyan az is, hogy a munkásszállásokon uralkodó állapotokat a kortárs népművelők is szóvá tették. Nem újdonság tehát „leleplezni” a Kádár-kori szociálpolitikát.

Még egy szempontot vegyünk bele a dicsérendők sorába: a kötet szép kiállítását, amely a Napvilág kiadó érdeme, és a jól összeválogatott és terjedelmes fotódokumentációt, amely a szerző alaposságát dicséri.

Az elismerés után jöjjön a kritika. Itt két szempontot említenék, amelyek lényegében összefüggenek. Az első és talán legfontosabb a felemás modernizáció értékelése. A szerző is bemutatja, hogy a Horthy-korszak Magyarországá – ha csak a lakhatást, a ruházkodást és a táplálkozást nézzük is – bizony lemaradt a fejlett nyugat-európai országoktól. Összehasonlításképpen: a német munkások biciklivel rendelkeztek akkor, amikor a magyaroknál még luxusszámba ment egy kerékpár; míg 1927-ben a német munkáslakásokban nagyon ritkán volt fürdőszoba, a detroiti munkások négy-öt szobás, fürdőszobás lakásai gyakorlatilag egy szintre helyezték őket az európai középosztállyal. Egy 1929-es amerikai felmérés szerint 100 munkásból 36-nak volt rádiója, 13-nak zongorája, 76-nak varrógépe, 21-nek porszívója, 51-nek mosógépe és 47-nek autója. A jövedelmek emelkedésével nőtt az egyéb (étkezésen, ruházkodáson, és lakáson kívüli) kiadások százalékos aránya az amerikai munkásháztartásokban: míg 1895-ben 16% volt ez az arány, 1919-ben már 26%.

A kelet-európai lemaradás történetét Ránki György és Berend T. Iván dolgozta fel elsőként módszeresen a magyar szakirodalomban. Egy apró érdekesség: a 18. század derekán a Habsburg Birodalom átlagosan sokkal iparosodottabb volt, mint az észak-amerikai gyarmatok; és egy szinten állt a korabeli Japánnal (Kennedy 1992: 144). A lemaradásnak igen összetett okai vannak; a Monarchia felbomlása pedig kétségtelenül még jobban visszavetette a régió fejlődését, az egyetlen Csehszlovákia kivételével.

⁴ Ferge Zsuzsa emberi tartását mutatja, hogy egykori főnöke munkásságának emlékét (aki később részt vett az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában, és tisztázatlan körülmények között halt meg 1969-ben) megörökítette egy 2010-es tanulmányban (Ferge, 2010), olyan időszakban, amikor a „kommunizmusról” általában csak rosszat illik mondani.

E ponton fontos volna „behozni” a globális szempontot: miért is sikerült Magyarországon olyan felemásan a modernizáció? Valóban csak a kommunisták hibái vagy a rendszer „életképtelensége” miatt? Ferge Zsuzsa írja: *„A feltáró munkát tisztességesen elvégeztük, sőt a hatvanas évek vége felé odáig is eljutottunk, hogy felmutassuk, továbbra is van szegénység. Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor mameluk-magatartásnak tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest. Erre máig nincs igazán érvényes válaszunk”* (Ferge 2010: 71; kiemelés – B. E.). Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy a nagylelkű szociálpolitikát ideológiai és etatista okok is motiválták. Ettől függetlenül ma különösen érdemes volna objektíven megvizsgálni a munkáspárt társadalompolitikáját. Miközben az a maximális program kétségtelenül *nem* teljesült, amit a párt hirdetett, meg kellene vizsgálni, hogy mi az, ami teljesült belőle? Ferge Zsuzsa említi a GYES születését, amelyre azért utalok, mert jó példa arra, hogy a politikai és alkalmasint gazdasági érdekeken túl kinél milyen szocialista meggyőződés (is) motiválta az ilyen irányú szándékokat (Ferge 2010: 72).

Valuch Tibor pontosan leírja, hogy a rendszerváltás utáni Magyarország éppen nem a nyugat-európai „norma” vagy életszínvonal utolérésének irányába halad. Elegendő átkelni a cseh-keletnémet határon, hogy lássuk a határt Kelet- és Nyugat-Európa között... Érdemes feltenni a kérdést: hogyan is értelmezendő, értelmezhető, hogy húsz év kapitalizmus után is felemás a modernizáció? Miért van az, hogy széles rétegek kimaradnak a posztindusztriális fejlődésből, és beszorulnak az alacsony képzettséget (sem) igénylő, rosszul fizetett állásokba, vagy legfeljebb a nyugat-európai irányú elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak a sorsukon? Ezeket a kérdéseket Magyarországról kiindulva nyilvánvalóan nem lehet megválaszolni, hiszen akkor csak egy etnocentrikus vagy mindent az egyszerű „megkésettségéből” magyarázó elméletekhez jutunk el. Holott a magyar felemás modernizációt csak a globális kapitalizmus összefüggésrendszerében lehet adekvátan elhelyezni.

A második szempont a fogyasztói szocializmus fogalma. A szerző azon az állásponton van, hogy ilyen nem létezett, mert a hiánygazdaság feltételrendszerében nem lehet rendes, a nyugat-európaihoz hasonló fogyasztásról beszélni. Csakhogy létezik-e egyáltalán normatív módon felfogott „fogyasztás”? Hiszen a kapitalizmus feltételei között is folyamatosan kimaradnak egyes (sokszor igen nagy) csoportok a normatívnak tekintett középosztálybeli fogyasztásból. Egy gettólakó amerikai fekete éppúgy elsősorban szénhidráttal és zsiradékkal táplálkozik, mint nálunk a szegényebb rétegek; éppúgy nem tudja megengedni magának a minőségi táplálkozást, mint ahogyan ez nálunk sem általános; és éppúgy ínséges körülmények között lakik, mint nálunk is a lepusztult telepekre kényszerült emberek. Miért *ne* beszélhetnénk tehát fogyasztói szocializmusról, ha azt az életszínvonalpolitikát értjük alatta, amelynek eredményeit a kötet olyan szépen dokumentálja? És ha összevetjük a magyar helyzetet más kelet-európai országokéval, nem volt-e akkor Magyarország az árubőség hazája, és nem volt-e kirakatországa nemcsak Kádárnak, hanem a megvalósítható szocializmusnak is? (Nigel Swain szóhasználatával.) Természetesen nem elvárható a szerzőtől egy teljes kelet-európai összehasonlítás; de egy kitekintés az elején jobban segítette volna a tájékozódást.

Összességében azonban elmondható, hogy a kitűzött feladatot – a Kádár-korszak fogyasztástörténetének bemutatását – a könyv maradéktalanul teljesítette, amivel nagy hiányt pótol a szakirodalomban és rengeteg új adattal gazdagította a korszak iránt érdeklődő (akár laikus) olvasót. Recenzióm végén hadd fogalmazzak meg egy további kutatást igénylő feladatot, amely már túlmutat a fogyasztástörténeten, de mégis nagyon befolyásolta az emberi élet minőségét – és ez éppen a közösségi élet bemutatása (ami egy önálló kötet témája lehet). Hiszen voltak szocialista brigádok, építőtáborok, táncesték, közösségi sport, a gimnáziumok, egyetem által szervezett kirándulások, a Hanság lecsapolása, az egyetemi színpad, gimnáziumi színpadok és más

rendezvények. Ez – különösen a rendszerváltás utáni időszakkal összehasonlítva – tovább árnyalhatja a Kádár-korszak szocializmusának képét, amelyhez gazdag adalékot nyújt ez a szépen és igényesen kiállított, alapos kutatómunkára épülő, és a laikusok érdeklődésére is számot tartó kötet.

HIVATKOZÁSOK

Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.

Ferge Zs. (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L'Harmattan.

Hann, Ch. (2013) Merre forog az idő kereke Tázlásron (és a társadalomnéprajzban)? *Eszmélet*. 100, 4, 167–185.

Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Túlélési stratégiák: Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth.

Kennedy, P. (1992) A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500-2000. Budapest: Akadémiai

Niethammer, L. – Plato, A. v. – Wierling, D. (1991) *Die volkseigene Erfahrung: eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin: Rowohlt-Berlin Verlag.

Valuch T. (2006) *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.

„ÍGY ÉLTÜNK MI...”

LÁTSZAT ÉS ILLÚZIÓ A MINDENNAPOKBAN

Valuch Tibor (2013)

Magyar hétköznapiak

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig

Budapest: Napvilág

Mi történt és azt miként élték meg a hétköznapi emberek? Miközben a mindennapi élet, mint egy történeti problémakör fogalmi kérdései jelenleg is élénk viták tárgyát képezik a nemzetközi tudományos életben, addig a mikrotörténeti kutatások alapját képező források által – e folyamatok értelmezésével – egyre inkább közelebb kerülhetünk a mindennapi élet alakulását befolyásoló körülmények és társadalmi feltételek megértéséhez, a jövedelmi viszonyok, s a fogyasztástörténet hátterének, ezzel együtt pedig a társadalmi státusz megjelenítését elősegítő tényezők feltárásához. Ahogy Gyáni Gábor fogalmazott még mintegy másfél évtizeddel ezelőtt: mind a történeti antropológia, mind az ún. új narratív történetírás csupa olyan látásmódot és irányultságot kifejező „címke”, amelyek tárgya – egyfajta új irányzat részeként – „*többször és ismétlődően maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket és intézményeket értjük*” (Gyáni 1997). Időben a rendszerváltozás koráig, pláne azt követően, az ezredforduló és jelenkorunk időszakával összevetve, tematikailag pedig több részterületet (pl. táplálkozáskultúra) még csak érintve sem találkozhattunk ilyen jellegű összefoglaló alkotásokkal a hazai szakirodalomban. Utóbbi kapcsán is, korábbi korok tekintetében a néprajztudomány egyes művei között lehetett válogatni, végül a Magyar Néprajz nyolc kötetben című sorozat negyedik darabjaként napvilágot látott az „Életmód” című rész, a magyar parasztság, a köznép életmódját közvetlenül meghatározó anyagi kultúrát (ti. a lakáskultúrát, táplálkozást, öltözködést) bemutatva (Balassa 1997).

Ahogy a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (HIK) tagjai is vélik, a történelem nem feltétlenül azonos az állam és a hatalmi politika történetével, meg kell jelennie a történetírásban az egyes embernek, az ismeretlen szubjektumnak is, így a történetírás megújítása szükségszerű (Kácsor 2006). A kör megalakulása, 1986 óta lezajlott tudományos tanácskozások, valamint a konferenciák anyagai szintén ezt a törekvést és célkitűzést tükrözik, közöttük – a vizsgált téma szempontjából – kiemelkednek az 1945 utáni fogyasztástörténettel, vagy éppen a táplálkozáskultúrával foglalkozó elemzések; utóbbiakon belül – mint az egyesület jelenlegi elnöke – Valuch Tibor mostani kötetének egy-egy előtanulmányával is találkozhatunk.²

¹ Eszterházy Károly Főiskola, Eger – Ózdi József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium Bolyai Farkas Szakképző Tagiskolája, Ózd

² A példák között említhető a HIK 2004. évi pápai konferencián elhangzott előadás írott változata: Valuch 2004. A rendszerváltozás korára vonatkozóan ugyanakkor lásd Valuch 2011.

A 2013 decemberében megjelent tudományos monográfia több tudományágat bevonó feldolgozás, így a néprajz mellett a történeti, szociológiai, történeti-antropológiai és statisztikai szempontokat is bemutató alkotás. Valuch fő kutatási területe a 20. századi magyar társadalom és művelődéstörténet, amely témakörben e könyv kiadását megelőzően számos publikációja jelent meg. Jelenleg a Debreceni Egyetem BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszék intézetigazgató egyetemi tanáraként, illetve az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadójaként tevékenykedő szerző az akadémiai doktori értekezését foglalta kötetbe, abban pedig az azok alapjául szolgáló írásait időben jelenkorunkig vezetve, adatgazdag és kellően illusztrált formában egészítette ki. A közel 350 oldalas mű 17 táblázatot, 12 statisztikai ábrát (diagramok, grafikonok), valamint számos, külön jegyzékkel ellátott, főként a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából válogatott, részben pedig magánarchívumból válogatott szemléltető fotókat tartalmaz. A hat fejezetet a feldolgozott témákhoz kapcsolódó összegzés gyanánt szerzői utószó, rövidítésjegyzék és „frissített” irodalomjegyzék zárja az újabban megjelent tanulmányokon túl a legutolsó, 2011. évi magyarországi népszámlálás adatsoraira is hivatkozva.

Kiemelendő, hogy ez a kötet valóban egy hosszú vizsgálódás befejező állomásának tekinthető, s – mint már utaltunk rá – korántsem előzmények nélküli. Részben utalhatunk a téma aktualitására, napjainkban megfigyelhető nemzetközi és hazai felértékelődésére, amelynek jegyében 2013-ban felsőoktatási intézmények közötti konferencia foglalkozott a kérdéskörrel.³ A szocialista kor korábban jelentéktelennek tűnő, a mindennapi élet szemszögéből (is) újfajta történeti ábrázolására és értelmezésére törekvő tanulmánykötet⁴ szerkesztője, Horváth Sándor egyenesen úttörő munkaként említi Valuch Tibornak az ezredfordulón megjelent, az 1945 utáni magyar társadalomtörténettel foglalkozó egyetemi tankönyvét.⁵ A társadalmi helyzetről, életkörülményekről, életmódról, gondolkodásmódról sokoldalú adatgyűjtéssel dolgozó, azokból arányokat, társadalmi kategóriákat alkotó *survey*-módszer alkalmazásán túl kiemeli az új témákat kínáló, másfajta módszertani háttérrel rendelkező mindennapok történetének megjelenítését is. Horváth két neves szovjetológus, Stephen Mark Kotkin és Sheila Fitzpatric munkáit vizsgálva fogalmazta meg végső konklúzióját, miszerint „*az a mindennapok története, amely nézőpontjában rokon a kultúratörténettel és nem fél a nyelvi fordulat hatásaitól (Kotkin), a nagyközönség, de a többnyire totalitárius elméletetalkalmazó szakma számára is könnyen összetéveszthető a hagyományos néprajz érdeklődési körét nem meghaladó, helyenként társadalomtudományos irányultságú mindennapok történetével (Fitzpatrick)*” (Horváth 2006:25). Utóbbi gondolatot megerősítvén, a felhasznált forrásanyag ténylegesen túlmutat az egyoldalú, akár etnográfiai, akár történeti szakirodalmon: gazdasági folyóiratok (pl. *Kereskedelmi Szemle*) cikkeivel éppúgy találkozhatunk Valuch vizsgált könyvének hivatkozásaiban, mint egyes statisztikai kiadványokkal (pl. háztartástatistikák), vagy heti- és napilapokkal (pl. *Nők Lapja; Népszabadság*), szakfolyóiratokkal (pl. *Egészségtudomány*) és egyéb időszakos kiadványokkal (pl. múzeumi évkönyvek).

³ „Mindennapok története” címmel francia-magyar konferenciát tartottak 2013. április 23-án az ELTE BTK Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén, amelynek célja a 17. századtól napjainkig vizsgálni a mindennapok világát. A tudományos konferencia egyben az ELTE és az *Université Michel de Montaigne Bordeaux 3* közti együttműködés erősítését is szolgálta.

⁴ Horváth (2008). Ez a könyv volt a kiadónak a szocialista mindennapokat bemutató sorozata első darabja. 2009-ben szintén Horváth Sándor tollából született meg a *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években* című, illetve Majtényi Györgytől a *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban* című munkája, majd ezeket követte – a sorozat negyedik részeként és a szerző Tóth Eszter Zsófia második önálló köteteként – a *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben* című alkotás (2010).

⁵ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. A könyvről recenziót író Csizmadia Zoltán annak legnagyobb értékét abban látja leginkább, hogy „*a makroszintű politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokon túl (amelyeket számos tanulmány és cikk taglal) megismerhetjük az utóbbi évtizedekben uralkodó közvélekedéseket, az eltérő értékrendszereket és ideológiákat*”. A hétköznapi realitásán (pl. falusi konyhabelső, a háztartások felszereltségének változása) túl, megjelenik előttünk a gázgyári telep kétszobás munkáslakásának alaprajza, egy földműves szövetkezet cukrászdája, vagy éppen az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás alakulását ismertető számos adatsor (lásd *Tér és Társadalom* 2001/3-4: 267-268).

A 20. század második felére vonatkozóan írott szövegek, a társadalmi struktúrák, szerkezeti és térbeli változások nyomon követésének megértését elősegítő források egész tárháza került kiadásra egy vaskos, ezer oldalt meghaladó kötetben, szintén Valuch Tibor szerkesztésében (2004a). Ez a kiadvány, s a benne 12 fejezetben (témakörben) közölt tanulmányok lényegében a vizsgált korszak életmódjára, a mindennapi élet kapcsán felmerült legfontosabb kérdésekre is keresték a választ, beleértve példának okáért a fogyasztás vagy a divat alakulását, a háztartásszerkezet, illetve a lakás- és életmódváltozás főbb jellemzőit, részben leíró, részben kvantitatív módon, részben az *oralhistory* módszert használva életútinterjúkat is bevonva. A válogatás szempontjaira utalnak a közelítésmódokat jelző írások, majd az egyes részekhez sorolt tanulmányok. Valuch nagy figyelmet szentel olyan jelenségek, fogalmak széleskörű feltárására és értelmezésére, amelyeket egy adott kor gazdasági-társadalmi folyamatai nagyban meghatároznak, illetve amelyek jelzésértékű üzenetet is hordoznak, térben és időben pedig messze túlmutatnak azok csupán lokálisnak mondott jelentőségén. A szegénység problémájának körüljárása jól reprezentálja mindezt: a rendszerváltozást követő időszakban Magyarországon tömegessé váló jelenség kezelésének gyakorlata a hétköznapiakban nemcsak a múltban, a jelenben is égető kérdéssé vált. 2010-ben publikált, a három évvel későbbi monográfiájában részben, illetve kiegészített formában közölt tanulmánya (2010a) helyi példákat (pl. Szombathely, Ózd) hoz, ám a szegénység terjedésére és a teljes magyar társadalom felgyorsult differenciálódására figyelmeztet.

A 2013-ban kiadott könyv „közvetlen előzményének” tekinthető a Corvina Kiadó *Mindennapi történelem* című sorozatában 2006-ban kiadott *Hétköznapi élet Kádár János korában* című, valamint a közel azonos tartalmú, 2011-ben szintén egy sorozat részeként megjelent *Magánélet Kádár János korában* című alkotások. Utóbbiak inkább ismeretterjesztő jellegű, szélesebb olvasóközönséghez szóló, színesen és gazdagon illusztrált művek, azonban az egy-egy jellegzetes, a legutóbbi kötetben is részben átvett fejezetcímek (pl.: „*az én házam az én váram...*”; „*Nyolc óra szórakozás...*”) már egy körvonalazódó tematika részterületeit sejtetik a „legvidámabb barakknak” tartott Magyarország mentalitását, közgondolkodását, a látszat és illúzió nosztalgikusan sokszor hamis világát megrajzolva és korabeli felvételekkel kellőképpen bemutatva. A sokáig tabutémának számító öltözködési, az emberi testtel kapcsolatos tisztálkodási és szexuális szokások, a viselkedésmód és a társas és szerelmi kapcsolatok világa, a társadalom lelkiállapota, a tömegkultúra és az átélt hétköznapiak a munka és a magánélet területén mind hűen tükrözik a „kirakatpolitika” mögé bújtatott vélt és valós eseményeket.

Hasonló módon nagy népszerűsége tettek szert a Press Con Kiadó által, a találó és egyre inkább „divatos” vált fogalom, a retro⁶ mögé „bújtatott” sorozat darabjai „*egy időutazásról*”. A folyamatosan megjelenő kötetek 1956-tól 1989-ig (olykor összevont) évenként bemutatva, összesen 21 (és további 3 kiegészítő) kötetben követték nyomon – tematikailag más-más, összesen négy alapszín szerint – a magyar bel- és külpolitika viszonyait, továbbá a hétköznapi élet, valamint a sport és a kultúra alakulását az egyes oldalak alján pontos, hónaponként vezetett „időfonal”, azaz kronológia alapján (T. Balla 2011-2012). Megemlítenéd még a közelmúlt egyik legújabb „termése”, amely Hammer Ferenc szociológus egy kötetbe (2013) foglalt négy tanulmánya révén a néprajz oldaláról vet fel olyan érdekességeket, mint például a farmernadrág és a szocialista kultúrpolitika, a társasjátékok (pl. Monopoly) világa, a gyerekek álmvilágában „népi hősként” kezelt kamionosok, vagy az éjszakai élet rejtelmek a szocialista korban. Mindeközben arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy miként kapcsolódnak össze a kortárs mindennapok a hétköznapi emberekkel és a jelenkori tapasztalatokkal. Megállapítható továbbá, hogy a tágabb összefüggések mögött az apró

⁶ Az *Idegen Szavak Gyűjteménye* szerint jelentése: múltbéli divat vagy szokás szerinti; múltba való visszatekintés. <http://idegen-szavak.hu/retro> (Letöltve: 2013-12-30).

részletek válnak élessé, sőt már-már átélhetővé: „a farmerbe rejtett szabadság és vágy, a táblás társasjátékok gazdasági és politikai rendszert támogató, vagy épp kritizáló attitűdje, vagy egy meseszerűvé növesztett határátlépő figura, a kamionos és egy kulturális attitűd, amely a szabad és kritikus gondolkodásra és a művészi kifejezésre teremtett alternatív közösségi lehetőséget a Kádár-rendszerben” (Frazon 2013).

E kiadványok nem véletlenül nyerték el – több kiadást is megérve – a nagyközönség tetszését, míg az ezt követően megszületett, általunk vizsgált monográfia inkább a „szakma” művelői felé szólva, hat nagyobb témakört feldolgozva vizsgálta meg a korszakot. Sajátos, a hagyományos, eseménytörténeti periodizációval szakító korszakolása inkább a fogyasztástörténet vizsgálatához kapcsolódik, amikor a második világháború kezdetétől (1938/39) az ezredfordulóig (2011) terjedő időszakot szakaszokra osztja. Az 1938 és 1949 közötti éveket, mint a „létért való küzdelem”, majd a fokozatos helyreállítás, az 1949 és 1965 közé esőket, mint a visszafogott fogyasztás, majd a korlátozásnak az 1956-os cezúrát követő lépcsőzetes korrekciója, az 1989-ig terjedő harmadik periódust, mint a mérséklődő hiány és a minőségi igényeket egyre inkább előtérbe helyező életszínvonal stabilizálása, végül az 1989 utáni időszakot, mint a fogyasztásban bekövetkező újradiiferenciálódása szakaszát említi (24).⁷ A négy időszak jól nyomon követhető a 6. fejezet étkezési és étrendi szokásokat taglaló oldalai alapján is. Ennek értelmében (és az első két periódust egybevéve) az „éhezéstől a gulyáskommunizmusig” terjedő éráz az 1960-as évek végétől a „jóllakottá válás éveit” követték, végül a 80-as évek utolsó harmadától napjainkig tartó, a táplálkozás társadalmi jelentőségének mérséklődését eredményező, a túlkínálattal, illetve ezzel párhuzamosan a jövedelmi viszonyok szerint differenciálódó, s csökkenést mutató élelmiszer-fogyasztással jellemezhető „bőség és ínség” korszaka köszöntött ránk. A háttérben ugyanakkor a fogyasztási szokások átalakulásának is szemtanúi lehetünk, amit több felmérés (pl. a közellátás, tömegétkeztetés helyzetéről) eredményein, valamint az eddig kutatások háztartásvizsgálatain keresztül tár elénk a szerző (285-321).

Valuch Tibor megállapítása, miszerint a politika által nyilvánvaló módon befolyásolt mindennapi élet változásainak fordulópontjai nem esnek egybe a politikatörténetével, helytállónak tűnik. Utóbbi esetében – a Kádár-kor vonatkozásában – az 1961-ben befejeződő kollektivizálás, az 1963. évi amnesztia-rendelet, az 1968-as indulású új gazdasági mechanizmus, illetve a reformok 1972-1973-ban történő leállítás, az 1978-ban kezdődő gazdasági válság, az 1982-től engedélyezett kisvállalkozások működése, az 1986-1987-es politikai válság elmélyülése, valamint az 1989-ben bekövetkező fordulat és rendszerváltozás foglalta felosztható keretbe a hétköznapi történetét.

A bevezető rész rövid historiográfiája főként olyan elemzéseket vesz számba, amelyek társadalomtörténeti megközelítésben a család, a háztartás, a magánélet, a lakáskultúra, az öltözködés, az étkezés és a fogyasztás történetének sajátosságait mutatják be. A nemzetközi és a hazai szakirodalom a társadalmi folyamatokat befolyásoló hatásának ismeri el a hétköznapi élet jelenségeit, ezáltal – és több tudományterület bevonásával – az egymással ötvözhető kutatási eredmények sokoldalú megközelítésmódokat tettek lehetővé egy hiánypótlásnak számító összefoglaló munka elkészítéséhez. Különösen igaz lehet ez a második világháború utáni Magyarország vonatkozásában (a jelenkort is beleértve), az adott témakörben ugyanis csekély számú feldolgozás született. A felsorolásból nem hiányoznak azok a folyóiratok sem, amelyek új kezdeményezésként több alkalommal tematikus számokat jelentettek meg e kérdéskör(ök) vonatkozásában (pl. *Korall*, *Múltunk*), a hivatkozásokban pedig már feltűnik az egyik legújabb, szerkesztőbizottsági tagként részben Valuch által életre hívott online folyóiratnak, a társadalomtudományi írásoknak teret engedő *Metszeteknek* egyik, a nosztalgia témájával összefüggő cikke is. Ebben Gyarmati

⁷ A külön nem jelölt oldalszámok a recenzált műre vonatkoznak.

György a Kádár-korszak utolsó három évtizedét egyfajta regenerálódási periódusként értelmezi, amely – többek szemében – a hétköznapi ember számára „politikailag nyugodtabb, társadalmi nézőpontból kiszámíthatóbb – alkalmasint saját életút-stratégiát és életmódváltást is lehetővé tevő” tartós egzisztenciákat, illetve elemi létbiztonságot teremtő életpályákat kínált (Gyarmati 2013).

Valuch Tibor forrásanyagai között – a fentiek alapján nem véletlenül – országos és helyi levéltári iratok, gazdasági és demográfiai jellegű statisztikák, kereskedelemmel és piackutatással foglalkozó anyagok, hagyatéki leltárak, illetve a már említett sajtótermékek szerepeltek a mikro- és makrotörténeti dokumentumok feltárása és hasznosítása során. A fejezet utolsó részében a szerző fogalommagyarázatai a hétköznapi élet összetevőit, lényegében annak egyes részterületeit járják körbe módszertani útmutatással (pl. lineáris kronológia, s párhuzamos megközelítések alkalmazása, sajátosságok ismertetése településtípusonként és társadalmi csoportonként). Észrevehető, hogy több, a korábbi, a Corvina Kiadó által megjelentetett munkáiban megtalálható részterület (pl. a munka világa, tömegkultúra és szabadidő, sport) ebben a könyvben nem kerül részletezésre. A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás mellett a lakásépítés és -kultúra, a fogyasztás, a táplálkozás és az öltözködés témák élveznek prioritást, míg a többi blokk esetében a kötet további kutatásokra és feldolgozásra ösztönöz.

Az előző felsorolás első elemét vizsgálja a kötet második fejezete a jövedelmi viszonyok, fogyasztói árak és munkabérek egyenlőtlenségének tükrében, azonban a témakör hatalmas voltát nézve. Alapját Valuch egyik korábbi (2001–2002) cikke jelentette, amelyben a „gulyáskommunizmus” hitelesebb „valódi” vonásairól írt. A szerző figyelmét főként – részben terjedelmi okok miatt – a jövedelem alakulásának tendenciái foglalkoztatták elsődlegesen. Az életszínvonal, valamint annak lakossági megítélésének felméréséhez a reálbérek, reáljövedelmek alakulását vizsgálta a szerző az ún. „felemás modernizáció” keretein belül, de a vagyoni helyzet a fogyasztás kérdéskörének is részét képezi. Az adatokból kiderül, hogy az 1950-es és az 1960-as években a nemzeti jövedelem ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett, s ez az emelkedő trend egészen a 1970-es évek közepéig megmaradt. A fejezet kitér a KSH 1960 és 1965 közötti évekre vonatkozóan végzett háztartásstatisztikai kutatására is, amely 4000 családra kiterjedő, az életszínvonal és az életkörülmények változásait regisztráló felmérés volt. Ennek adatai szerint „a megkérdezett munkás–alkalmazotti háztartások, valamint a paraszti és kettősjövedelmű háztartások közel a fele úgy vélte, hogy 1963–1964 során életkörülményei változatlanok maradtak” (34).

Hasonló vizsgálatok zajlottak a '70-es években is, amelyek még a „felívelő szakasz” jeleit mutatták az országban. A táblázatokkal és ábrákkal kiegészített statisztikai elemzés egyik fontos kategorizálási elve, hogy szektoronkénti bontásban ad képet az ott foglalkoztatott csoportok helyzetéről (pl. agrárium, kisipar), beleértve a családi stratégiák változásait, a második gazdaság megjelenésének hatásait, a jövedelemszerzésre fordított idő alakulását és a differenciálódás ütemét is. Az utolsó két alcím a szegénység és a gazdagság kérdését tárgyalja választ adva olyan sokakat foglalkoztató, számos vita tárgyát képező kérdésekre, mint például: *Mindenki jobban élt-e akkor, mint a rendszerváltás után?* vagy *Megszűnt-e a mélyszegénység a Kádár-korban?* A szegénység „változó és változatlan formái”, annak kezelési módja, a létfeltételek megléte és hiánya, a nehezen meghatározható létszám változásai, a társadalmi összetétel, illetve a besorolás alapja korántsem egyszerű feladatnak bizonyult, miközben a jövedelmi helyzet mellett az életforma függvényének is tekinthető (50). A jelenség megléte vitathatatlan, miképp az is, hogy a rendszerváltozást követően jelentősen bővült a szegények száma. Bizonyos fokú kontinuitás azonban körükben éppúgy fellelhető, mint a vagyonos réteg egyes berkeiben.

„A bőséges ínségtől az ínséges bőségig”, avagy a fogyasztói társadalomig. Ez lehetne a jelmondata – Valuch Tibor szintén egyik korábbi tanulmánya (2003; lásd még az alábbi tanulmánykötet vonatkozó részeit: Valuch 2006) címére is utalva – a harmadik, mintegy száz oldalt felölelő – fejezetnek, amelyben a második világháború időszakát jellemző létfenntartási igényektől a különböző státuszszimbólumokkal (pl. személygépkocsi) bíró „szocialista fogyasztói modell” bevezetésére tett kísérleten keresztül egészen a rendszerváltozás hozta piaci szemléletváltásig jutunk el a fogyasztás, annak terei és ágazati fajtái, valamint a fogyasztói magatartás vizsgálatával. Saját készítésű ábrák segítségével a szerző több időpontban ábrázolja a fogyasztás lakosságon belüli megoszlását, s egy főre jutó volumenének csoportok szerinti alakulását. Kiemeli, hogy az 1950-es és az 1970-es évek között több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei, míg a családok kiadásának szerkezete ezzel párhuzamosan változott. Az élelmiszerek arányának dominanciáját idővel – számos újdonság feltűnésével – felváltotta a tartós fogyasztási cikkekkel, illetve motorizációval és a lakásépítéssel kapcsolatos kiadási többlet (1980-as évek), majd utóbbi (és lényegében minden) téren a rendszerváltozás hozott törést, a megélhetési kiadások növekedésével, s a felhalmozási-beruházási hányad csökkenésével (77, 82). Térben szemlélődve a szatócsüzletek és a jelentős hiánnyal küzdő kisebb boltoktól (és a Népboltoktól) a szocialista áruházakon át jutunk el a nemzetközi tőkével épült cégek, majd hipermarketek, plázák világáig, a magánszektor folyamatos bővülését figyelemmel kísérve.

A fejezet a fogyasztási oldalról elemezi a lakásviszonyok és lakásfelszerelés, a ruházkodás-öltözködés, végül az élelmiszerfogyasztás és -ellátás statisztikai adatsorainak felhasználásával a magyarországi népességen belül tapasztalható változásokat. A népszámlálási kötetek és mikrocenzusok mellett minisztériumi összehasonlító elemzések, közlemények, korabeli iratok és publikált írások egyaránt szerepelnek a forrásanyagban. Összegezve, kimutatható ezek alapján, hogy egyrészt a lakáskörülmények javítása (kvázi modernizálása) a városokban és a falvakban is a fontos fogyasztási célok közé tartozott, másrészt *„a fogyasztáson belül az életszínvonal változására a legdinamikusabban reagáló elemek, mint mindenütt, úgy nálunk is a tartós fogyasztási cikkek”* (99, 101).

Külön részek tárgyalják a lakásviszonyok, a ruházkodás és a táplálkozás főbb jellemzőit, így némi átfedést érezhetünk az előző fejezetek között. Az életmód és a hétköznapi élet elemzésén belül azonban itt jutunk el a szerző által leginkább kidolgozott, s bemutatni kívánt kutatási eredményekhez. A fogyasztástörténeti oldalak után az egy-egy találó címmel ellátott (*„Így laktunk Pannóniában”; „Divatosan és jól öltözöttek”; „Ettünk, ittunk, jóllaktunk...”*) blokkok általános bevezetővel kezdődnek, majd a mindennapok világának számos összetevőjét járják körül. Az addig hiányolható, a korabeli viszonyok közé magát „beleérezni” kívánó érdeklődő itt olvashat a statisztikai adatok rengetegében olyan feljegyzésekből, jelentésekből kiragadott részleteket, amelyek valóban érdekes és sokszor talán vizuálisan is láthatóvá téve viszik közelebb a korabeli (és hétköznapi) emberek közé. A lakásviszonyokat taglaló részben gondolhatunk itt a lakótelepek és a panelek belvilágára, különböző komfortfokozatú és felszereltségű, gyakran sivár környezetet teremtő közegére, a társadalmi státusz szerinti, munkás, paraszti és (kis)polgári otthonteremtésre, a „szocialista falu” uniformizáló építészeti törekvéseire, a munkásszállók, al-, és ágybérletek kényszer teremtette állapotaira, valamint a szükséghelyzetben élők szegénytelepeire, a későbbi szociális gettókra. A főváros és a vidék „alulról” látott társadalmának megannyi szelete, amely leginkább helyi példák nyomán kutatható.

Az életvitel szempontjából, de akár az urbanizáció-szuburbanizáció kérdésköréhez igazodva is jogosan merülhet fel a kérdés: „Szép új világ?” Az irodalomjegyzékbe ilyen tekintetben bekerülhettek volna olyan alkotások is, amelyek akár egyes falvak településképe (pl. ONCSA-telepek, telepés községek, kockaházak), akár egyes családok életébe való bepillantás révén pont

ezt próbálják visszaadni.⁸ Valuch nem egy esetben összetett módon végzett vizsgálatokat: Ózd esetében például utalt rá egy korábbi írásában, hogy részben a mikroszintű társadalomtörténeti kutatás háttereként, részben önálló témaként is lényeges a legelemibb létszükségletek kérdéskörének történeti feldolgozása a hétköznapiak vonatkozásában, amelyet a nagyüzemi munkásság második világháborút követő életkörülményeinek feltárásával próbált megvilágítani (2010c). Munkamódszerében felhívta a figyelmet arra is, hogy az élelmiszer-ellátás, a táplálkozási szokások és a lakásviszonyok „személyes” története az „intézményi oldal” mellett interjúk, hagyatéki leltárak, fotók segítségével rekonstruálható, amely szempontrendszer a 2013-as összefoglaló értekezésben is prioritást élvez.

A korábbi publikációk⁹ tekintetében szintén nem előzmények nélküli ötödik fejezet öltözködési szokásokat és a divatot több mint hatvan oldalon keresztül bemutató egységei legalább annyira fontosnak tartják a háttérben zajló trendek, befolyásoló folyamatok (pl. társadalmi és erkölcsi elvárások, státuszok, az ellátás és a divat összefonódása, közgondolkodás, mentalitás és azonosságtudat) nyomon követését, mint magát a nemek és társadalmi csoportok hétköznapijainak kérdéskörön és megadott korszakokon belüli elemzését. *„Készruhát vesz már a nép...”* – hangzott az egyben sajátos nőideált is formáló korabeli propaganda újabb kulcsmondata, amely elsősorban a női konfekcióra, valamint a szovjet exportra „épült”. Miközben a divat lényegében önálló iparággá lett az 1970-es évekre, a viselt ruha minősége jövedelemtől függővé vált, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a (nem egyedülként) státusszimbólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A Kádár-korszakban, bár a kínálati piac lassú fejlődést mutatott, a hazai konfekcióipar fokozatosan bővült, idővel pedig az öltözködés ismét a személyes helyzet egyik megjelenítőjévé vált. A könnyűipar mindeközben jelentős létszámot foglalkoztató iparággá vált, melynek végét – a nehéziparhoz hasonló módon – a rendszerváltozás hozta.

A táplálkozást, étkezési szokásokat fejtegető záró (hatodik) rész első blokkja (*„Az éhezéstől a »gulyáskommunizmusig«*) a szerző saját megjegyzése szerint részleteiben és terjedelmében elemzések, s ezáltal előzmények nélkülinek tekinthető. Mindez valóban igaz lehet, bár lokális szintű kutatásokra találunk példát. Pont a Valuch Tibor által is vizsgált lakásviszonyok – öltözködés – táplálkozás hármasságának 1945 utáni összefüggéseit elemezte néprajzi dolgozatában, az ózdi gyár Hangony-völgyből bejáró munkásai körében Dömötör Ákos (1996), aki az utóbbi témakör vonatkozásában az eszközállomány megújulását, az önellátás megszűnését, továbbá új ételek (pl. halételek; konzervfogyasztás) és tápanyagok, sőt új ételkészítési technikák feltűnését említi az étkezési és étrendi váltás, illetve átalakulás háttérében. A háborús idők hatása szinte szemmel látható volt: az 1944–45-öt követő másfél-két évtizedre szinte minden tekintetben a szűkösség, emellett a falusi családok, különösen a sokáig zárt közösségek többségénél a hagyományok továbbélése volt jellemző. A munkásháztartásokban még az '50-es évek végén is az étrend mintáját a háború előtti polgári csoportok étrendje adta, legnagyobb mértékben az egykor kispolgárinak és középosztálybelinek tekintett családok étkezési szokásai változtak az életkörülmények, életfeltételek átalakulása következtében.¹⁰ Az előzőekben említett korszakolásnak megfelelően, ezeket az éveket további három időbeli szakasz követte a településtípusonkénti különbségek mérséklődésével, a hiány enyhülésével, vagy éppen a tömegétkeztetés kiépülésével. E több perióduson is átnyúló folyamatok során az egy főre jutó mennyiségi növekedés mellett az étkezéshez kötődő társadalmi

⁸ Példaként említhető a 20. századi falusi építészettel, lakáskultúrával és életmóddal, illetve azok összefüggéseivel kapcsolatban megjelent tanulmánykötet: Cseri-Sári (2009).

⁹ Lásd például Valuch (2002), illetve Simonovics–Valuch (2009). Ez utóbbi kötet tanulmányai eredetileg előadásként hangzottak el 2007-ben a „Kirakat: Divat a szocializmusban” című, a társszerző művészettörténész Simonovics Ildikó szervezésében megnyitott kiállításához kapcsolódóan, a Budapesti Történeti Múzeumban megrendezett tudományos konferencián.

¹⁰ Előtanulmányként lásd Valuch (2004b).

szokások is részben eltűntek, részben elveszítették kötelező érvényüket, az 1990-es években pedig az élelmiszer-fogyasztás a társadalmi differenciálódás egyik legfontosabb fokmérője lett (318–321).

A szerzői „Zárszó” összegzőképpen a folytonosság és a megszakítottság módszertani, elemzésbeli problémakörét körülírva adott politikai rendszertől független, újratermelődő jelenségekről beszél. A magyar társadalomszerkezet több idősíkú vizsgálatai ugyanakkor hat konklúziót említve nem csupán egyes nosztalgikus, kevésbé valós képzet szembesítő tükörképét alkották meg, hanem a „*hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi rétegződés-felfogásokat*” is felülértékelték (327). A két szélsőséges társadalmi kategória, így az alulfogyasztó mélyszegény, illetve a magának luxust megengedni képes vagyonos rétegek körüli és közötti társadalmi verseny közege tehát nem csupán bizonyítottan létezett a szocialista korban, hanem átalakulva 1990 után még szélesebb szakadékot teremtett a közbeeső csoportok esetében. Akár a fogyasztást, mint ennek lényeges terét és eszközét, akár a külön vizsgált ruházkodást, viselkedéskultúrát, vagy a táplálkozást nézzük, sajátos, hozzájuk kötődő befogadó, alkalmazkodási stratégiákat láthatunk, a belőlük mikro- és makroszinten kirajzolódó társadalomrajz pedig az egyes korszakok hétköznapi szereplőinek mindennapjai során meg- és átélt történelem – a szerző által is elismert módon – korántsem teljes képet adó, csupán adalékokat nyújtó lenyomata.

HIVATKOZÁSOK

Balassa I. (szerk.) (1997) *Magyar Néprajz nyolc kötetben. IV. Életmód*. Budapest: Akadémiai.

Cseri M. – Sári Zs. (szerk.) (2009) *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Dömötör Á. (1996) Változásvizsgálatok a Hangony–völgyi bejárók anyagi kultúrájában. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 514-515.

Frazon Zs. (2013) Mindennapi élet a szocializmusban. Hammer-tanulmányok. *Magyar Múzeumok* 2013-09-04. Hozzáférhető: http://www.magyardmuzeumok.hu/tema/1382_mindennapi_élet_a_szocializmusban [Letöltve: 2013-12-30]

Gyáni G. (1997) A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1. Hozzáférhető: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html [Letöltve: 2013-12-30]

Gyarmati Gy. (2013) A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* 2-3. 16. Hozzáférhető: http://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf [Letöltve: 2013-12-31]

Hammer F. (2013) *...Nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban. Tanulmányok. MaDok-füzetek 8*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Horváth S. (2006) A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* 40. 3-30.

Horváth S. (szerk.) (2009a) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Horváth S. (2009b) *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

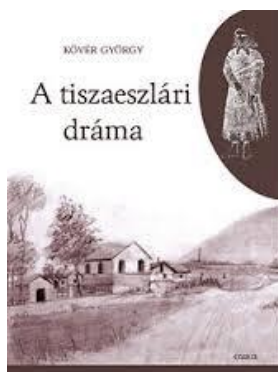
Kácsor Zs. (2006) Mindennapok történelme. *Népszabadság Online (NOL)* március 3. Hozzáférhető: <http://www.nol.hu/archivum/archiv-396087> [Letöltve: 2013-12-30]

Majtényi Gy. (2009) *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- Simonovics I. – Valuch T. (szerk.) (2009) *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Budapest: Argumentum.
- T. Balla G. (főszerk.) (2011–2012) *Retro Évek. Így éltünk... Képes riport egy időutazásról 1-24 (1956–1989)*. Budapest: Press Con.
- Tóth E. Zs. (2010) *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Valuch T. (2001–2002) A „gulyáskommunizmus” valósága. *Rubicon* 10–1. 69–76.
- Valuch T. (2002) „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In: Ablonczy B. – Bertényi I. – Hatos P. – Kiss R. (szerk.) *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest: Books in Print. 430-440.
- Valuch T. (2003) A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Rainer M. J. – Ständeisky É. (szerk.) *Évkönyv XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet. 51-78.
- Valuch T. (vál. és szerk.) (2004a) *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest: Argumentum – Osiris.
- Valuch T. (2004b) „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott.” Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In: Rainer M. J. – Ständeisky É. (szerk.) *Évkönyv 2004. XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet. 233-234.
- Valuch T. (2005) Rántott leves, cukros-zsíros kenyér és borjúbécsi. Az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokások változásainak néhány jellegzetessége Magyarországon 1945 után. In: Hudi J. (szerk.) *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Pápa, 2004. augusztus 27-28. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.)* Budapest – Pápa: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények 293-308.
- Valuch T. (2006) *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum – 1956-os Intézet.
- Valuch T. (2010a) „Szegény ember vízzel főz...” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In: Bódy Zs. – Horváth S. – Valuch T. (szerk.) *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum. 269-281.
- Valuch T. (2010b) Közelítés a Kádár-kori mítoszainkhoz. In: Lőrinc L. (szerk.) *Egyezünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Budapest: Történelemtanárok Egylete. 107-116. Hozzáférhető: http://www.tte.hu/egyezzunkki/15_valuch.pdf [Letöltve: 2014-01-02]
- Valuch T. (2010c) Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben. In: Tischler J. (szerk.) *1956-os Intézet évkönyve 2009*. Budapest: 1956-os Intézet. 75-114.
- Valuch T. (2011) Társadalmi átalakulás és a mindennapi élet változásai Magyarországon a rendszerváltás időszakában. In: Gebei S. – ifj. Bertényi I. – Rainer M. J. (szerk.) *„...Nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger: EKF Líceum. 283-295.

TRADÍCIÓ VERSUS MODERNITÁS HISTORIKUS TÜKÖRBEN

ÖT KÖNYVRŐL

TISZAEZSLÁR MINT TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Kövér György (2011)

A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek

Budapest: Osiris

Ha a műegész, avagy a róla felkínálkozó elbeszélés méltó felülete lehet az alkotó és olvasó közötti lehetséges találkozásnak, művek és olvasóik érintkezési hatáslehetőségének, még inkább az lehet egy nagymonográfia esetében, mely ezt a csekélyke funkciót kerekén 750 oldalon teljesíti be, (ebből az apró betűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal), hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztes opusz legyen kellőképpen alátámasztva, mégannyira, ha akadémiai doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s mi még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* nem harsog könnyed népszerűségért, s aki a publicisztikai sodrás reményével vagy a „*nnna, végre megtudok valami biztosat*” szándékával veszi kezébe, hamar elbizonytalanodhat (bár a Szerző az előszó legelején közli, hogy szó sincs „*perújrafelvételről*”, az eltűnt cseléd lány százharminc évvel későbbi „*megtalálásáról*” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról). Szó van, még hozzá sok szó, tudós szó van a kötetben, alapos és mívesen építkező szókatedrális, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, Victor Turner társadalmidráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu drámáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását. Nem pusztán „*formalizált struktúrákba*” tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, „*a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként*” megragadható tünetenyekre koncentrál. Mint írja: „*anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánózzunk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk*” (10-11). Kövér szinte „*hárít*”, amikor arról szól, hogy nem ő talált rá Tiszaezlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „*ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye*”. Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől” (13), immár evidenssé lett, hogy „miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalmá nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... (...) nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket” (12).

Tradíció immár, a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggérendszer közé ágyazódik az elbeszélő mondandója, az elemző szándék ugyanakkor rendre a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára talál, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízist megpróbálni egybeszerkeszteni”. Merev és beszédes adatok nyomán, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, a jegyző, a tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részleteivel, személyes és csoportkoalíciós széthúzások, olykor keserű vagy drámai történések lajstromával adja jelzőit annak a falusi létnek, melyben „a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelő konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán” (10-11), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. A Szerző az „inkriminált ügy” rejtélyes, nyomozati, pereljárási és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben pedig a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térképekkel, sajtóválogatással, a szóban forgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Magam a lelkesen nyitott és érdeklődő olvasó szerepét – nem lévén történész – már-már hajlamos volnék keverni a recenzens fegyelmezettségével, mégis meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam, árnyalt ráközelítéseinek rajzolataival impresszióimat igazolni törekedjek. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy Kövér akaratlanul is megerősít abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nem kizárólag az – de a másik véglet is tévedés, nevezetesen, hogy „minden politika” s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmeivel maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történendők okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyek közül csupán egyetlen egy az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. Jelentésterébe vonva a marginális létben sem érdektelen mikrovilágok térségi összhatását, gazdag tudományos eszköztár hasznavehetőségét, előzményeket és eredményeket, hatásokat és következményeket is, egyáltalán a lét drámáját, nagy történések kis térbe szűkült hatásait és kis történetek egyetemleges olvasatait egyformán.

HÉTKÖZNAPI METSZETEK ÉS KULTURÁLIS HISTÓRIA

Valuch Tibor (2006) *Metszetek. Válogatott tanulmányok.*

Budapest: Argumentum – 1956-os Intézet

Valuch Tibor (2013) *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.*

Budapest: Napvilág

Az eltűnő korok, lepergett évek és évtizedek talán leginkább a történészeknek nyújtják a legkitűnőbb forrásanyagot, ugyanakkor a jelenben élők közül is mindig éppen az aktuális, a racionális magyarázatok és részletelemzések kerülnek érdemi figyelem körébe. Valuch Tibor válogatott tanulmányai (a *Metszetek*) is ezt tükrözik: arcokat vet össze eszmékkal, embereket a mindennapokkal, szocializmust a magánkisépességgel, 1956-ot a megtorlással, „gulyáskommunizmust” a magyarsággal, élelmiszerellátást a demokratikus radikalizmus hagyományával és a liberális szocializmus eretnokségeivel. „Jegyzetei”, elemző áttekintése, esettanulmányai nemcsak korszakok és kultúrák, zsarnokságok és megtorlások, naiv vagy tiszta eszmék és esélytelen korok dimenziói közt nyújtanak eligazodást, hanem a történelemben a „rákövetkezés” vagy bekövetkezés esélyeit, a frontvonalakon inneni és túli eszméi vagy életviteli drámákat is szakmai figyelem fókuszába emelik. Amikor irodalom és politika határain (Kovács Imre, Szabó Zoltán, Schöpplin Aladár) vagy a nemzetformálás időszakában az emberformáló és korszakalkotó eszmék alapvonalain építkező közgondolkodók (Vámbéry Rusztem, Csécsy Imre, Jászi Oszkár, Bibó István) hatásáról fest nagyívű korszakképeket, vagy midőn a közszépi közellátás, fogyasztás „*bőséges ínségtől az ínséges bőségig*” terjedő dimenzióit veszi nagyítójá alá, polgárosodást keres vagy demokratizálódást talál, valahol mindig a lehetséges utak és konfliktusok természetrajzára futtatja ki megállapításait. Emberi pannók és társadalmi életrajzok olyan korszakleírásokat, mikrotörténeti és emlékezői aspektusait vázolja föl számunkra, melyek révén az emlékező és a tény, a korszakkérdések adekvát válaszai, a demokratikus vagy zsarnoki megoldások interpretációi tűnnek a legadekvátabb megközelítésnek.

Valuch a történeti antropológia felé indulva, de a magyar táj és néprajzi térségek (hajdúsági, Duna-Tisza-közi, debreceni) lokális jelentéstörténetét adva úgy jut el a huszadik századi magyar társadalmi metszetek összegzéséhez, hogy ebben az élő történelemben, a résztvevő ember, az események sodra és ideje kap fokozott figyelmet. Értékválasztása, s az, hogy elemzéseiben nem a rendszerváltást követő világ körülnéklése, hanem épp a hagyományok új szempontú mustrája összegződik, s nem az elvitathatatlanság önhittségével, hanem a lehetséges olvasatok, a lassult időben latolgató és értékelő szemléletmód eleganciája, az árnyaltabb és részletesebb zsarnokság-képek felvillantása kapja a főszerepet, fennem mutatja, hogy az ember a mindenkori belátásokkal csupán korszakmetaszeteket, talányokat, előképeket és részválaszokat kaphat. Két évtizednyi tanulmány-válogatás ennél többre is vágyhatna – azonban épp a megértés merészsége, a kérdésfeltevések bátorsága és a részválaszok relatív részrendszere mutatja, mennyivel inkább szembesít az ilyesféle szerényre formált, de elmélyült belátás, mint az idő zsarnokságába rekedt összképek kimerevített kreálmányai, vagy a korszakvíziók újrafestett álságosságai, melyek napjaink történetírásában új korszakként hódolnak a retró, az önfelkérésen vagy hatalompolitikán alapuló átírások és elsnasszott áttekintések bűvöletének.

S hogy az idő zsarnok-e, vagy a kollektív emlékezőt felejtésre hajlamos-e, esetleg a lassú időben a történeti szembesülések is más és más visszfényt kapnak, azt megannyi fontos monográfia bizonyítja, melyekben a metszetek, narratívák és komplexitások a maguk értelmező idejében sokkalta mélyebb dimenziók felé kalauzolnak, mint azt olykor a zsarnoki idő vagy

a kisembségek fölbukkanásának sodra fölfedezni engedné. Amit tehetünk, csupán a megértés, belátás, elfogadás, újragondolás kísérlete, és sosem bizonyosság a mindenkori tudás, a történeti tudat felől, s e kísérletet Valuch Tibor is fölmutatja, hogy a Nagyalföldet, a Viharsarkot, a békési tájakat vagy a homoki hátságot a történeti felfedezés merészségével, kormetszeteivel tegye átláthatóvá. A marginalitás határai, az emlékezet lenyomatai és a mindennapiság élethossziglani tartalmai így jelennek meg az átjárhatóságokban, érthetőségekben, saját határaikon innen és túlra is.

A huszadik századi társadalom- és mentalitástörténetre szakosodott Szerző legújabb könyvében (*Magyar hétköznapiak*) a mindennapi élet legújabbkori dimenzióinak széles ölelésű forrásanyagát kínálja és elemzi, ezzel tárházát, vagy inkább kincstárát mutatja be mindazon társas és társadalmi történésrendnek, mely a fogyasztás, a divat, a mindennapi kultuszok, a csábulás és reménykedés kulturális antropológiai átlátása, a vágyak és megalkuvások, öltözködés, táplálkozás, lakás és átrétegződés felé vezet. Nem „szimplán” kultúrakutatási, s nem szokásnéprajzi vagy kommunikációs antropológiai e monografikus feltáró munka egésze, de a hétköznapiak terén megejtő részletességgel tér ki a mindennapi életjelek roppant széles körére: mikrotörténeti aprólékosággal tekinti át a munkáskultúra kialakulását és változását, a paraszti és polgári otthonok sajátosságait, a lakótelepek panelvilági és a hétvégi nyaralók jóléti illúzióit, az étkezési és lemondási szokások rendjét, a konfekció-ipar és a módi falusi-városi kommunikációját, a nemzeti jövedelem és a keresetek egyenlőség-szabta ideáját, szemben a valóság formálta szegénységi/vagyonosodási folyamatokkal, a fogyasztás intézményesítésével és normarendszerré vagy vágyálommá szerveződésével, a lakhatás időleges, állandósultan bizonytalan és falusiasan vagy városiasan körvonalazható formáival, az életmód és a társadalmi változások ciklusaival vagy ideológiai felhangjaival együtt.

Valuch könyve a magyar társadalomtörténet-írás egyik új, empirikus ágának képviselője, mely a forrásanyagot, illusztrációt, adatbázisokat, statisztikákat mintegy alapanyagként kezeli a narratív leíráshoz, az alapos áttekintéshez, a mikro- és makro-szintű értelmezés harmóniáját biztosító komplex feldolgozáshoz. Kinyilvánítja azt is: *„Sem a múlt, sem pedig a jelen értelmezése nem képzelhető el annak ismerete nélkül, miként élnek, szervezik, tervezik és gondolják az emberek életüket. Mit jelent a mindennapi létfenntartás, milyenek ennek tárgyi-társadalmi feltételei, milyen tárgyakat használnak az emberek mindennapi tevékenységük során, és mindezek hogyan változtak?”* (7). A proletarizálódás, elparasztlanodás, a rivalizálás megszűnése vagy felfüggesztése mint a polgári múltat elvitató értékrend, valamint a társadalmi csoportok, rétegek, osztályok adaptációs gyakorlata, rugalmassága, készsége ugyancsak olyan dimenziók, melyek nem a historiográfiában „bevett” kronologikus rendet követik, hanem újabb cezúrákat, hosszú időtartamú folyamatok megrajzolását igénylik, s ezt a Szerző imponálóan meg is fogalmazza a kötet tagolása, szerkezete, mentalitás- és életmód-formáló folyamatok hatása mentén. Így a harmincas években kezdődő modernizációs trend jelzésével a háborús és ötvenes évek folytatódó destrukturalizáló hatásait, a Kádár-korszak regenerálódási időszakát, majd a poszt szocialista korszak már hiányhoz és túlélési stratégiákhoz szokott társadalmának adaptációs trendjeit körvonalazza és mutatja be leíróan, ínség és hiány, megszakítottság és mentális örökség, életmód-tervek és megvalósítási esélyek egyenlőtlenségeit is megrajzolva. A jövedelem-szintek és elosztási érdekeltségek tipizálásával, valamint a történeti értelemben vett tartós struktúra-változás előképének mondható erős fél évszázad kölcsönhatásainak jól keretezett rajzolatával pedig – úgy vélem-értékelem – korszakos jelentőségű modernizáció-kritikai alapművet formált. A hétköznapi és a társadalmi határátjárások trendjei, a lehetséges egyensúlyok és átalakulások folyamata mostanság egyre több történeti opuszban mutatkozik meg, s ezek közt felsejlő értékrendben fajsúlyos teljesítmény Valuch Tibor „hétköznapi”-könyve.

IDENTITÁS-SZERKEZETEK, ETNODEMOGRÁFIÁK

Eiler Ferenc (2011)

Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1929–1989

Budapest: Argumentum

Ha a marginalitás messziről tekintve a mindenkori hátrányos helyzet szimbolikájához tartozik, s ha az inherens társadalmi világ ezt igazolja is akarva-akaratlanul, talán még látványosabb-harsányabb az olyan állapot, melyben a belülről a kívültre kerülés folyamatába sodródást okozza, s fordítva is, a kívülről földolgozódás a belülmegmaradás lehet csupán az egyetlen bízható perspektíva. Ilyen alapállapotot tükröz Eiler Ferenc monografikus feltáró munkája Hartáról, a német helyi társadalomról és a hatalmi működésmódok harsány kontrasztjáról. A huszadik század mintegy kétharmadát magába foglaló helyi történelem politikatörténeti monográfiájában egy Duna-menti német település társadalmának és rétegeinek, nemzetiségi és etnodemográfiai sorsfordulatainak historikus rajzával talán régi adósságot törleszt a Szerző, midőn nem pusztán a közélet, közösségi identitás, munkarend, rétegződés és nemzetpolitika hullámságait veszi szemügyre, hanem azt a marginális helyzetet is, melyben a változó identitás-szerkezetek környezetében az asszimilálódott települési lakosság kerül ki hirtelen saját köreiből, s válik „belső ellenséggé”, meghurcolt másság alanyává. Harta nem csak a hazai svábság egyik tradicionális települése, de mintegy célpontjává is lett az 1945–48 közötti megtorlásnak, mely a *Volksbund* egykori tevékenységét volt hivatott napi belpolitikai rangra emelt büntetéspolitikává változtatni. Eiler a két világháború és az ezeket megelőző letelepedési, népmozgalmi, munkavilágokat és rétegződési szerkezetet is finom ráközelítéssel megmutató bevezető fejezetekben szinte csak „fölhangolja” az olvasót arra, hogy a korszak nemzetiségi politikájában és a helyi közigazgatási-politikai racionalitás formálásában hangsúlyossá vált tényezőket a későbbi történelem kontextusában láttathassa. A társadalmi tagozódás rajzolata, a magyarországi németiség önszerveződési folyamatainak mintegy két évtizednyi históriája éles történeti kontrasztba kerül a kötet „húzóssabb” további fejezeteiben, melyekben a nemzetiségpolitika durva, majd megtűrt, később konszenzuális állapotainak térségi rajzolata a belül lévő marginalizáltság összképével mosódik egybe. A *Volksbund*-tagság és német kollaboráció vádjával lényegében megtizedelt helyi társadalom eseménytörténete (és a szerzői motiváltság, a személyes kötődés identikus bázisa) a hazai németiség intézményes alávetésének, meghurcolásának társadalomtörténeti kontextusaiban bomlik ki, nem utolsósorban levéltári dokumentumok beemeléssel, sajtókörnyezeti gyűjtéssel, interjúkkal és kiadós történeti forrásanyaggal illusztrálva, lényegében rekonstrukció vállalásával, (hely)történeti alapossággal és kisebbségtörténeti kontextussal.

Eiler a németiség kitelepítésének (1945 májusától), megbüntetését és vagyonfosztását legitimáló igazgatási intézkedéseknek, valamint büntetésstörténeti komplex rajzával olyan kisebbségtörténeti tényanyagot (re)konstruál, melyben a magyar falusi környezetben németként megmaradt közösség intimitás-szférája érdekelte. Az ezen a tájon nagyjából 1720 óta honos dunai németek leszármazottainak (mint a magyarországi német megszállás „kiszolgáltatásával” vádolható vagy vádolt helyi lakosságnak) hazai nemzetiségpolitikában változó, de összegzésképpen a kiszolgáltatottság természetrajzát felmutató összképe az anyanyelvhasználat, a népszokások, a lakáskultúra, az egyesületi élet és a gazdálkodás dimenziói közt fölmutatható térségi sajátosságokra is fókuszál, a helyi történelem generációkra meghatározó diszpreferáltsága mentén pedig azokat a

nemzetpolitikai sodrásokat emeli ki, melyek közepette a hartaiak fokozatosan visszavonják, leépítik, asszimilációs hatásoknak engedik át etnikai identitásukat, s a „rendszer váltás kori” magyar térségfejlődésben mindmáig meghatározóvá váló közösségfoszlást is átéli. Utóbbi ma már erőteljesebben formálja a szülőfaluhoz fűződő érzelmi kötődést, az anyanyelv visszaszorul a családok intimitásába, a korábbi társadalomszervezet bomlásával pedig a gyökértelenedés trendje is utat talál magának. Eiler e kihívásokat a történész akkurátus távolságtartásával körvonalazza, mintegy „németes” precizitással közelít eseménytörténethez, intézményrendszerhez, érdekkörökhöz, konvenciókhoz és struktúraváltozásokhoz, mely föltáró gesztusban talán szívesebben olvastunk volna involváltságot és személyes kötődési hangulatokat is..., legalább olyanokat, mint akár a fentebb körüljárt kötetek, akár a hazai történettudományi sorozatokban egyre gyakoribbá váló mikrotörténetírási monografizálás megenged már magának. Bár, lehetséges, hogy a marginalitás mítoszok nélküli megjelenítése korántsem engedne közvetlen hangoltságot az akadémiai kisebbségkutatások mai korszakában, s még az is elképzelhető, hogy T. Kiss Tamás és Tibori Tímea hajósi, M. Kiss József homokmégyi, Magyar Bálint dunapataji, Bindorffer Györgyi vagy Váradai Mónika Mária ugyancsak németiséggel kapcsolatos írásaiban-könyveiben is tükröződő lokalitáskutatói tapasztalatai „köszönnek vissza” Hartán is: szárazabb eseménytörténet, hidegebb társadalomrajz, objektíváltabb identitás-kép, visszafogottabb megjelenítés eleganciája ül e kötetben is, kicsit kontrasztosabb-eltérőbb légkörrel, mint a hazai kisebbségkutatásban legalább tónusok és mélységek területén már hatásos antropológiai beleérzések azt kínálhatnák. Hiánya ez, de erényként is értelmezhető, mint a periferizálódások más kisebbségtörténeti dimenzióinak megjelenítése több más kortárs történész esetében, a nemzettudati konstrukciókra érvényesen. Az emlékezet konstrukciói közé így illeszkedik Eiler monográfiája, s ez, ha a virtuális történetiség terén nem is sokat ad hozzá a korszépekhez, az egzakt és lokális történések rendjében annál meghatározóbb összhatású művé állt össze.

NEMZETREPREZENTÁCIÓS FOLTONFOLT – AVAGY KARTOGRAFIZÁLT ETNOTUDOMÁNY

Krasznai Zoltán (2012)

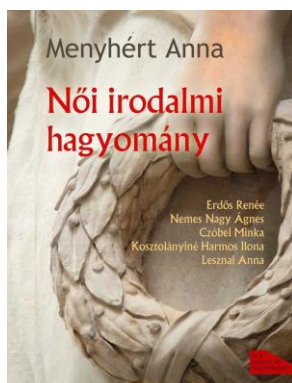
Földrajztudomány, oktatás és propaganda

A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon

Pécs: IDResearch Kft. – Publikon

Nemzeti tér, földrajzi és tájfogalmi história lengi be Krasznai Zoltán munkáját is, kinek vállalása azonban a bölcséleti bókászások között általában nem túlságosan preferált térképtudomány, földrajzoktatás és történeti térség szemlélet keretei, határai között mozog. Mozog pedig több rendben is, elsőként a historiában (a két háború közötti Magyarország reprezentáció-történetében), másodszor a tértudományok és a térképészet dimenziói között, harmadrészből pedig a nemzet- és ország-megjelenítések roppant izgalmas térségi határkonstrukcióinak terében. Ami a térségiség, területi identitás kérdéseiben az elmúlt két évtized földrajztudományi irodalmából kifejezetten izgalmassá lett (nevezetesen a térfogalmak fejlődésrajza és regionális metszeteik), vagy ami az etnokartográfia és etnikai térképészet néprajzi vagy ideológiai megjelenítés-történetében a leghúzóssabb hatást gyakorolta (ebben is főképp Keményfi Róbert kutatásai vagy Borsos Balázs történeti adatbázisa), az mind megjelenik e kötetben, ráadásul a mentalitás- és politikatörténet olyan időszakának komplex rajzolatával, ami kevés kortárs opuszban örvendeztet meg olvasóit. Krasznai a nemzeti terület(ek) reprezentációiból válogat impozáns mennyiséget (térképjegyzéke közel száz tételes, színes mellékletei további közel száz plakát-reklám-képeslap-illusztrációval színesítik az összképet), melyekben a trianoni veszteség, a marginalizáltságba sodródás, a nemzetlét-pusztulási víziói mutatkoznak, s mindezt az első világháború utáni időszak térkép-foltjaiból öltögeti egybe, mégpedig úgy, hogy a könyv egyképpen lehet öröme térképésznek, történésznek, szimbólumkutatónak, politológusnak, műtörténésznek vagy földrajztanárnak. Régen láttam ekképpen száraz tematikáról ilyen harsányan izgalmas könyvet (talán Stegena Lajos híres térképtörténete vagy az Európa-ábrázolások gyűjteménye vetekszik ezzel a képmennyiséggel, viszont alulmarad a történeti és tértudományi kontextusokban), ugyanakkor a „papír-ízű” lapozgatások mögött a térbeli politizálás kivételesen provokatív ideológiatörténete is föltárásra érdemesült, s ettől valóban multidiszciplináris teljességű a könyv. Bárha a kartográfia kora-ókori ábrázolástechnikái éppúgy lehettek akár utazók, uralkodók vagy gazdálkodók megörökítési módszerei, mint a foltokból összerakható vaktérképek vagy kisiskolás tankönyvi ábrák, maga a karto-gráfia (mint papírra rajzolt térvetülete az átélhető térlélménynek) szinte sosem lehetett tiszta tudomány, amennyiben mindig is közlekedési, hadászati, hódítási, áruforgalmi-szállítási vagy épp migrációs tematikák melléklete volt, de a trianoni határproblematikák esetén „rajzolata” súlyosan izgalmas kérdéstömeg lett. Az, hogy térről, térképről, térbeliségről miképp gondolkodnak a francia Annales-iskola hívei és követői, a francia doktori kurzusokon és kutatásokon edződött Krasznai számára olyan bevezető fejezeteket kínált doktori értekezése anyagához, amit a két világháború közötti Magyarország nemzetfogalmihoz, nemzeti terület-vízióihoz és reprezentációs anyagaikhoz vezet tova, illő egyensúlyban tartva nemzeti ideológiák, nemzeti oktatás, vizionált vagy imaginált nemzetegység és manipulatív oktatási felületekre szerkelt vizuális ismeretanyag elemeit. Ez a foltonfolt képződmény – nem kis részben a francia tértudomány és társadalomtudomány öröksége révén – példátlan harmóniába rendeződik az értekezés lapjain, kölcsönös meglepetést kínálva uralomtörténet,

tértudomány és kultúraelmélet hívei számára, azzal a végső üzenettel, hogy a két háború közötti nemzetkonceptiókban bekövetkezett területi, földrajzi és főleg nemzetideológiai átváltozás jelentőségének és médiumokban föllelhető lenyomatainak hosszú távú hatása van a szimbolikus nyelvezetek, intézményes hatások, politikai célként megfogalmazódó szegregációs vagy bűnbakképző ideák kontinuitása révén „a regnáló elit ideológiai alapjaként mobilizációs, legitimációs célokat szolgáló reprezentációkból... már kontrolálni képtelen tragikus erők váltak” a második világháború idejére. S ha csak idejére, az már a történeti képhez tartozik, nem pedig a jelenre is, mely ismét keretet ad a történeti marginalitás biztosításának új útjaira, a visszaforgatható történeti időfolyam manipulálására, imaginált egységesség történeti károosságának fölismerésére...

Menyhért Anna (2013)
Női irodalmi hagyomány
Budapest: Napvilág

Az irodalmár szakma hosszú idők adósságát kezdte el törleszteni, amikor az utóbbi években sorra jelennek meg tanulmánykötetek a korábban elfeledett vagy korábban kisebb jelentőségűnek föltűntetett női írókról. E szakmunkák sorának jelentős példája Menyhért Anna költő könyve is, mely öt, a XIX. század vége és az 1980-as évek között alkotó írónőt mutat be: Erdős Renée-t, Nemes Nagy Ágnest, Czöbel Minkát, Kosztolányiné Harnos Ilonát és Lesznai Annát.

Miért éppen ez az öt írónő került a kötetbe, miért nem mások? Nem tartoznak egy generációba, nem azonos műfajban alkottak maradandót, nem azonosra értékeli őket az irodalomtudomány. Mindnyájan nők, de még a vizsgált időszakból is korántsem teljes a lista, gondoljunk csak a könyvben megemlítettek közül Török Sophie-ra, Kosáryné Réz Lolára, Vay Sándor/Saroltára, Csinszkára, Bohuniczky Szefire. Persze ott a szubjektív tényező: Menyhért Anna őket választotta, mint megfogalmazza az előszóban: őket érzi irodalmi elődjeinek. Meg talán azért is, mert mindegyikük egy-egy típust is képvisel, melynek életút-megvalósulásaira, karriersémáira további példákat mondhatnánk. Erdős Renée, aki költészetének kiválóságát a kortársak elismerték, ám nőisége és Bródy Sándorral való balvégzetű kapcsolata miatt kiszorították az irodalmi panteonból, így biztos megélhetést keresve a sikamlós szerelmes regények írásába menekült. Nemes Nagy Ágnes, az elismert költőnő – ahogy a szerző bemutatja, az egyetlen, aki a magyar irodalomból a középiskolai tankönyvekbe is bekerült –, azon az áron, hogy tudatosan elnyomta nőiségét, a nyilvánosságnak szánt önképének meg nem felelő verseket kihagyta gyűjteményes köteteiből. Czöbel Minka, akit az utókor csúnyának és magányosnak állított be, s verseit is ez irányból olvasta – életrajzából kiretusálva valószínűleg lesbizkus, de mindenképpen szoros baráti kapcsolatát. Kosztolányiné Harnos Ilona, akinek nem sikerült kilépnie férje árnyékából, s csak a közelmúlt értékelte újra prózaírói életművét. S végül Lesznai Anna, akiben folyamatosan elismerték a képzőművészt, sokszor dicsérték a költőt és meseíró – de alábecsülték vaskos, visszaemlékezésen alapuló regényét.

A kötet az eltérő életutak bemutatásán túl is sokszínű. Vannak szárazabbra sikerült elméleti összefoglaló oldalak is, míg az írókat bemutató fejezetek elején és végén személyes hitvallások, élménybeszámolók ürügyén előtör a szerzőből a költő, s hol

¹ ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium

irodalmi emlékhelyek fölkeresésének szarkasztikus leírását nyújtja, hol annak meghatározó leírását olvashatjuk, hogyan próbálja elmagyarázni kisfiának a XX. század történelmét. Az egyes írónői portrékon is látszik, hogy nem egy időben születtek. Erdős Renée-nél irodalmi pályaképet nyújt: még a születési évszámát is az olvasónak kell kiszámolnia. Czóbel Minkánál nagyobb hangsúly helyeződik az életrajzra, a magánélet bemutatására. Lesznai Annánál pedig tulajdonképpen egyetlen, igaz monumentális kötet részletes értékelését nyújtja. S míg ennek elemzése önálló tanulmányként is megállna alaposságában, máskor egy-egy vers bemutatása egy-egy szempont fölvezetésére szorítkozik.

Egyenetlenséget érzek az utolsó, Lesznai Annáról szóló fejezetben is. Miközben a legnagyobb terjedelmű, egyéni elemzés éppen itt olvasható, a tanulmány első felét összeszedetlenebbnek, kidolgozatlanabbnak tartom. Míg Menyhért korábban többször azon kesergett, hogy a nők kimaradnak az irodalmi kánonból, az elismert művek halmazából, itt azt veti a kutatók szemére, hogy az írónőt a kultusz és a múzeumi kiállítások bezárják a kánonba, lezárva az ajtót a női irodalmi hagyomány felé. Ahogy különös egy kiválóan hivatkozott, 499 lábjegyzetet fölvonultató, feleennyi oldalt sem számoló szakkönyvben azt vetni föl, hogy a jegyzetek, magyarázatok eltávolítanak az olvasótól. Másrészt szerencsésebben kellett volna megfogalmazni, hogy Lesznai Anna 1966-ban „*haza is jött Magyarországra, ahogy egy évvel később is, összegyűjtött verseinek kiadása idején*” (190–191) – mikor a könyvből is megtudható, hogy már 1966-ban elhunyt, a verseskötet pedig 1967-ben jelent meg.

Ettől az apróságtól eltekintve Menyhért Anna magabiztosan kezeli a könyvtárnyi szakirodalmat. Az egyes írónők életművének, a róluk szóló kortársi visszaemlékezéseknek és szakirodalomnak, valamint a genderszemléletű irodalomkutatás angolszász vonulatának szinte teljes könyvtárát fölhasználja, több írónőnél, kivált Erdős Renée-nél pedig kéziratári kutatásokat is végzett. Az előszóban pedig egy-egy életmű kapcsán hasznosan összefoglalja az irodalmi kánonképzés folyamatát, a női autobiográfiák vagy éppen a női holokausztmemoárok közös jellemzőit.

A kötet alaposságával szembe lehetne állítani az említett stiláris és műfaji tarkaságot, de nincs értelme: bátran vállalható, tekintettel a bemutatott sokféle pályaképre, melyeket eltérő mértékben dolgozott föl az irodalomtudomány. S éppen ez a sokszínűség – mondhatnám, a szerző által bemutatott, írónőkre jellemző *patchwork*-technika – élvezetes olvasmánnyá teszi a kötetet a nem szakember befogadók számára is.

De mindezen túl a tanulmánykötet mennyiben jelenthet forrást egy társadalomkutatónak?

A tárgyalt szerzők nem esztétikai, irodalmi vonatkozásban emelkednek ki a XX. század irodalmából. Alapvetően azért kerülhettek be a kötetbe, mert nők. Ahogy a szociológiával érintkezik a szerző alaptétele is: ezért sem nyerhették el a szerinte őket megillető helyet. Már az előszó indításában leszögezi: irodalomtörténetünk és a magyar társadalom is elfeledi a nőírókat. Nem vitathatjuk az ebben rejlő igazságot, meggyőző példákkal tárja föl, hogy Ady Erdős Renée, Kosztolányi Czóbel Minka köpönyegéből is bújt ki. Az elődök mégis kiszorultak tudatunkból, oktatásunkból, könyvkiadásunkból. Ezen is óhajt változtatni, kevésbé ismert verseket közöl újra, súlypontátelhelyezésekre törekszik az életművek bemutatásakor.

Alaptézise bizonyítása közben a *Női irodalmi hagyomány* legalább három korszak, összességében bő száz év társadalmi szokásainak lenyomatát tárja elénk. A hősnők életrajzuk, műveik összefoglalása és a közölt részletek alapján tanúskodnak saját korukról. Nemes Nagy Ágneset leszámítva mindannyian az 1890-es, 1900-as évtizedekben kezdték irodalmi vagy színházi pályájukat, s a második világháború után, ha folytatták is írói munkásságukat, ezt leginkább az íróasztalfióknak vagy emigrációban tehették. Másrészt értelmezéstörténetüket bemutatva a hatvanas-hetvenes-kilencvenes évek mai szemmel már

láthatóvá vált előítéleteiről is értesülhetünk. Végül pedig a vállalt személyesség, a szerző véleményének, elődeihez való viszonyának megírása egy kortárs költő és egy kortárs nő gondolkodásába is betekintést enged.

Az írónők korának jellemzésére, az akkori társadalom leírására a legjobb példákat Kosztolányiné Harnos Ilona *Burokban születtem* című visszaemlékezésének bemutatása szolgáltatja. A nemek eltérő megítélése már a születéskor egyértelmű. „Amikor megszülettem, s papa megtudta, hogy lánynak születtem, ezt mondta: – A fene egye meg. [...] Abban az időben a szülők őszintébben bevallották, hogy fiúnak jobban örülnek, mint lánynak. Harminc-negyven évvel később ezt letagadták, még önmaguk előtt is” (166). Mást engednek meg a fiúknak és a lányoknak: káromkodni utóbbiaknak tilos. Mikor felnőnek s apává válnak, a család fél tőlük – az édesanyákon inkább nevetnek (165). Menyhért idézi a maszturbáláson rajtakapott nővéréről szóló passzust (166–167), s hosszabban elemzi, mit érzett Ilona első menstruációja megérkezésekor, milyen keveset tudott róla előre, miként kellett titkolni, s hogy arculcsapással reagált vérzésére a babonás család (167–168). Megjegyzem: bár kitér zsidóságukra, s említi a pofonvágás hiedelmének származáshoz kötöttségét, kiemelendőnek tartanám, hogy az elemzett „tisztátalanság” mögött nem pusztán a nők elnyomása, hanem vallási okok is állnak.

A másik Harnos Ilona-memoár, a német megszállástól 1945-ig, fia *málenkij robot*ból való kiszabadulásáig vezetett *Tüzes cipőben* ismertetésekor kiválóan tárgyalja, hogyan edződtek hozzá a kortársak a háború borzalmaihoz, állandó látványukkal miként dehumanizálódnak a holttestek, s mindezeknek miként próbál ellenszegülni a kevés, polgári világból megmentett tárgy, így egy tucat aranyszélű pezsgőspohár.

A Czóbel Minkáról szóló fejezet példaértékűen bemutatja, hogy a XX. század irodalmárai mennyire elképzelhetetlennek tartották, hogy egy nő férjhezmenetel nélkül is boldog lehessen. „*Fel sem merült a boldog leszbikus párok kapcsolatban élő, vagy a sorsával elégedett, háztartását barátnőjével, nővérével és annak gyermekeivel megosztó nő képeinek lehetősége. Az irodalomtörténet-írás a férfiak után hiába epekedő csúnya nő, és a magányos, aszexuális vénkisasszony image-et választotta*” (107). A legszebben ez egy 1973-as könyvismertető recenzió elemzésében érhető tetten, ahol egy verses regénye az anyaságtól irtózó szereplőjét az amúgy neves irodalomtörténész egyenesen „*beteges különcnek*” nevezte (103–104). Hozzáteszem: a fejezet más részei alapján összeálló kép szerint már a mű keletkezésekor is így vélekedtek, ahogy egy korabeli bírálat anyaságot evokáló metaforáinak idézésével (pl. „*jelképeség a dajkája s az érzékiség a tej, amellyel táplálkozik*”) Menyhért ezt bizonyítja (117). Mindehhez járult a marxista irodalomtudomány ódzkodása az arisztokráciával szemben – s Czóbel Minkát még arra is érdemtelennek tartották, hogy elemzés szülessen költészetéről.

A kötetet végigolvasva számos további megállapítást szűrhetünk le. Amikor Menyhért Erdős Renée kritikai fogadtatását mutatja be a század első éveiben, rácsodálkozhatunk, milyen könnyedséggel írtak a kritikusok hosszú bírálatokat író nőkről – eredeti témájuk, egy-egy másik nőíró bemutatása helyett. Egy Nemes Nagy Ágneszt elmarasztaló 75-ös kritika kapcsán elolvashatjuk Ács Margit véleményét, hogy a tehetséges nőkre mind rásütik: frigidek vagy fehérmájúak, esetleg leszbikusok. Czóbel Minkáról több idézett korabeli kritika kiemeli népi alakjainak hitelességét. Kosztolányiné példája megmutatja, milyen folyamatos egzecíroztatást jelentett a neves író nevének lenni, lemondani színházi karrieréről, novellistaként átengedni a témákat, így Édes Annát a férjnek, s ötpercenként csengőszóra berohanni, s kiszolgálni az alkotót. Lesznai Anna regényénél a dzsentrik és a zsidók összevetéséről szóló kortárs irodalmi vitába nyerhetünk rövid betekintést.

Legfőképpen azonban azért jó és értékes ez a könyv, mert elgondolkodtat: előítéleteinkről, olvasmányainkról, oktatásunkról. Az előszó egy példáját vetem föl: a két évtizedes, közelmúltig tankönyvként forgalmazott, máig kapható könyvsorozatot (Arató L. – Pála K. 1993, *Irodalom*. Budapest: ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Iskola; 2010 *A szöveg vonzásában I–III*. Budapest: Műszaki). Érdekes, női írás a szöveggyűjteményében Sylvia Plath novellája. Magam is többször tanítottam e szöveggyűjteményből, mégis eddig sose tűnt föl, hogy senki más nőtől nem tartalmazott egyetlen további olvasmányt sem. Azóta a genderszelek már a tankönyvírói elefántcsonttoronyokig is elfütyülnek, s az ennek nyomán született új tananyag már tartalmazza Nemes Nagy Ágnest, Janikovszky Évát, Szabó Magdát, Ágai Ágnest, Adamis Annát, J. K. Rowlingot, Ingrid Sjöstrandot, Sue Townsendet, Ann McPhersont is, ahogy az elolvasandó szakmunkarészletek közé is kerültek női szerzők. A hibáztatott „*Kisfiúk és nagyfiúk*” cím ugyan megmaradt, de a szövegben már „*Kisfiúk és nagyfiúk, kislányok és nagylányok*” megfogalmazás szerepel (Arató L. et al. 2008, *Szövegértés-szövegalkotás*. Budapest: Educatio).

Valami változás beindult hát a magyar társadalomban, a hazai irodalomtudományban. Ez pedig az ilyen könyvek eredménye.

Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita
(2012)

Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján
Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN)²

A tárgyalt könyv bemutatójára a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem által Kolozsváron rendezett 3. Szociológus Napokon került sor, mely immár harmadik alkalommal adott lehetőséget műhelykonferencia keretében a romániai magyar és a magyarországi magyar szociológia találkozására.

Mind a konferencia, mind a könyvbemutató igazi szellemi élményt nyújtott. Öröm számomra, hogy mint Bolyai ösztöndíjas egy másik, korábbi Bolyai ösztöndíjas kutatásaiból megjelent könyv kapcsán gondolkodhatok.³

A *Szociológiai mintázatok* című „léleknyugtató” kötet legnagyobb érdeme, hogy a *kisebbségi, nemzeti identitás* és a *modernizáció* következtében megjelenő konfliktusgócok feltárásával hozzájárul nem csak Magyarország és Románia, hanem az „ütközőzónában” elhelyezkedő Erdély népeinek harmonikus együttéléséhez. A kötet hat, önállóan is értelmezhető tanulmányt tartalmaz. Ezzel együtt a tanulmányok mégsem különálló munkák. Az egymással szorosan együttműködő szerzői közösség és a nagyszerű szerkesztés jóvoltából a kolozsvári szociológiai műhely egységes szellemi alkotását, egy monográfiát vehet kézbe az olvasó.

A kötet első tanulmányában Veres Valér „*az erdélyi magyarok természetes nemzeti identitásának sajátosságait, a kisebbségi, kulturális, nemzeti és állampolgári identitáselemek változását és/vagy állandóságát*” mutatja be a 2007. és 2010. évi Kárpát Panel-kutatások alapján. A kötet egyetlen tanulmánya sem hagyja érintetlenül ezt a két adatfelvételt, ezért mindenképpen hasznos és nélkülözhetetlen a könyv bevezetőjének elolvasása. Ebben röviden bemutatják a szerkesztők a

¹ www.prazsak.hu

² A recenzió a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

³ Annál is inkább, mert a munka, melynek bemutatása jelen írás tárgya, még az előző évezredben indult kutatásból nőtte ki magát (Csepeli–Örkény–Székelyi 2000), melynek akkoriban kezdődő erdélyi adatfelvétele során magam is jelen lehettem.

panelkutatás mintavételi eljárását. A korábbi kutatásban 900, míg a későbbi kutatásban 890 fős mintát vettek, mely jól reprezentálja az Erdélyben élő magyarokat.⁴

A mintegy ötven oldalas tanulmány egyrészt kiváló felvezetését adja a kötetnek, másrészt lényegre törő, rendkívül informatív. Igazi szellemi élmény azért is, mert logikusan felépített, módszeres munka. A kötet bevezető tanulmányában Veres elméleti felvezetést ad, melyben Bibó István, Szűcs Jenő európai makrotársadalom-elméleteit hívja segítségül a nemzeti identitás vizsgálatához. A makrohipotézis felvázolását követően a szerző szakszerűen vág bele a survey adatok elemzésébe. A *magyarságtudat*, az *erdélyiség*, a *haza* és az *állampolgári kötődés*, a *romániaiság*, az *etnocentrizmus*, a *kisebbségi helyzet*, a *nemzeti szimbólumok*, a *csoportközi viszonyok* bemutatásán keresztül Veres módszeresen halad az etnikai diszkriminációt meghatározó tényezők rendszerének feltárása felé. Veres tanulmányának első fejezetében jelzi a kötet egészén átívelő jelenséget, vagyis hogy a két adatfelvétel között összességében erősödött a regionális, erdélyi identitás és valamelyest háttérbe szorult a magyarként történő ön meghatározás. Azonban a regionális eltérések figyelemre méltók: míg Székelyföldön, Észak-Erdélyben és a Bánságban az *erdélyi magyar*, ill. *erdélyi* a modális identitáskategória, addig a Partiumban a *magyar*. Erdélyben a magyarsághoz való tartozás kritériumai az általunk végzett magyarországi kutatásokhoz hasonlóan elsősorban *kultúrnemzeti* tartalmakat hordoznak (24).⁵ Veres statisztikai módszerekkel termékeny megkülönböztetést tesz az *államnemzeti* és a *kultúrnemzeti* komponensek között, azonban a bemutatott számítások alapján nem világos, hogy faktor vagy főkomponens elemzést használ.⁶ A részletes komponens-struktúrát nem közli, pedig az hasznos lett volna a 2010-re megjelent *kultúrnemzeti* és az *államnemzeti* komponensek mellett felbukkanó ún. *etnikai eredet* komponens miatt is. Ez a tényező a magyarországi nemzeti radikalizmusnak is az egyik leghangsúlyosabb eleme,⁷ mely más nemzetekkel kapcsolatban kizáró, hiszen ha valakinek nincs, akkor nem könnyű magyar felmenőt felmutatni. Másfelől az *erdélyi magyarok* között ennek a jelentése egészen más, mint a magyarországi nemzeti radikálisok között, hiszen az *erdélyiek* esetében ez az országhatárokon átnyúló *kulturális kötődés* kifejeződése. A közölt táblázatok alapján a nemzethez való érzelmi alapú kötődés 2007. és 2010. között változatlanak nem nevezhető az *erdélyiek körében*, azonban lényeges Veres következtetése: „az erdélyi magyarok nagy többsége számára a magyar nemzeti identitás megtartására Erdélyben jelenleg elfogadható feltételek vannak” (26). Továbbá a *romániaiság* megélése sem jelent elviselhetetlen problémát, azzal együtt, hogy az erdélyiek többsége *inkább* a magyar nemzethez tartozónak érzi magát, mégis megfigyelhető, hogy *nem csökkent* azok aránya, akik Romániát tartják szülőföldjüknek.⁸ Ezzel szemben viszont említésre méltó módon *növekedett* azok aránya, akik Erdélyt tartják szülőföldjüknek. Ebben az értelemben ugyancsak azt

⁴ A második adatfelvételtől kimaradt Krassó–Szörény megye a magyarok alacsony létszáma miatt. A 2010-es mintavétel alapvetően a 2007-es kutatásra épül. A mintavétel részletesebb bemutatása ezért a 2007-es kutatás eredményeinek elemzései között található (Csata–Kiss–Veres 2007: 5–7).

⁵ Érdemes összehasonlítani: Csepeli–Murányi–Prazsák 2011: 80.

⁶ A következő kritériumok szerepelnek a tanulmány 2. ábráján, azonban nem világos, hogy ezek közül melyek kerültek a többváltozós elemzésbe, s melyek maradtak ki: „legalább egyik szülő magyar legyen”, „mindkét szülő magyar legyen”, „magyar legyen az anyanyelve”, „magyar állampolgár legyen”, „tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót”, „magyarnak tartsa magát”, „ismerje és/vagy szeresse a magyar kultúrát”, „magyar szertartási nyelvű egyházhhoz tartozzon”, „Magyarországon szülessen”, „élete legnagyobb részében magyarok között éljen”, „szavazzon egy magyar pártra/politikai szervezetre”, „magyar nyelvű iskolát végezzen”.

⁷ Lásd: Csepeli–Murányi–Prazsák, 2011:226

⁸ Két kérdés került a kérdőívbe, melyek használatával Veres a romániaiság megélését igyekezett feltárni (29). Az első kérdés: „Mit tekint Ön hazájának?” A válaszokat a következő attribútumok használatával kérték: „Románia”, „Erdély”, „Magyarország”, „történelmi Magyarország”, „a település, ahol született”, „a település, ahol él”. A kérdésre adott válaszok alapján a Romániát hazaként megnevezők aránya mintegy 6 százalékkal csökkent 2007 és 2010 között, a Magyarországot megnevezőké alig 1 százalékkal, ugyanakkor az Erdélyt megnevezőké 31-ről közel 46 százalékra nőtt. A másik kérdés: „Mit tekint Ön szülőföldjének?” A válaszokat voltaképpen hasonló földrajzi egységek meghatározásával kérték (kivéve: történelmi Magyarország, ill. Magyarország), ugyanakkor egy viszonylag jelentéktelennek tűnő újabb attribútumból is választhattak a megkérdezettek: „a megyét, régiót”, ez utóbbit mindkét mintaévben a megkérdezettek mintegy 3 százaléka választotta.

láthatjuk, hogy az *erdélyi identitás* megfelelő támpontot nyújt az erdélyiek számára mint társadalmi identitás, viszont bizonyos értelemben *zárt* ságot, vagy másként fogalmazva *autonómiát* is jelez⁹, ami talán nem teljesen független a földrajzi, környezeti viszonyoktól. Következtethetünk erre abból is, hogy az észak-erdélyiek mellett a székelyföldiek esetében a *legmagasabb* azok aránya, akik Erdélyt jelölték meg szülőföldjüknek (31). A nemzeti identitás *erősödése* az EU-n belüli szinte valamennyi országban tetten érhető, s ebből a szempontból Magyarország és Románia hasonló helyzetben van. Az Európához való kötődés mértéke azonban Romániában magasabb, mint Magyarországon.¹⁰ Ez a társadalmi identitás szempontjából nyitott felfogás a román társadalom esetében inkább segítségére van a kisebbségi helyzetben élőknek, mint Magyarország esetében. Ennek alapján is ellentmondásos a magyarországi nemzeti radikálisok felfogása, akik szerint a Nagy-Magyarország területén születés *kevésbé* alkalmas a magyarként való azonosításra, mint a teljes magyar társadalom szerint.¹¹ Ebben az értelemben a magyarországi nemzeti radikálisok egy látszólag jelentéktelennek tűnő kérdés kapcsán *ellentmondásos* helyzet létrejöttéhez járulnak hozzá. Nem csak Magyarország területén belül, de a határon túl is, ami *zavart okozhat* az erdélyiek nemzeti identitásában. Az erdélyiek reakciója adekvát: van otthonuk, van hazájuk, van kultúrájuk: miért is próbálnak játszani velük bizonyos anyaországbeliek?

Veres tanulmányának következő része éppen az erdélyiként való önmeghatározás és a Magyarországgal való kapcsolat kognitív és affektív elemeinek mélyebb elemzésére vonatkozik, melyhez értelemszerűen *kvalitatív, fókuszcsoportos* módszert használ. S kiderül: *államnemzeti értelemben* nem igazán kérdéses a románként való önmeghatározás. Mivel *kultúrnemzeti értelemben* a magyarországiak attitűdjei nem minden esetben befogadók, hiszen gyakran „lerománozzák” az erdélyieket, nem igazán marad más, mint *erdélyinek, erdélyi magyarnak lenni*. Vagy kivándorolni. Ezt viszont értelemszerűen az *erdélyiek túlnyomó többsége* elutasítja (32). Azzal együtt, hogy az erdélyi magyarok inkább a magyar nemzet részének tartják magukat, semmint a román nemzethez tartozónak, mégis érthető, hogy szívesen otthon maradnak. Minden vizsgált régióban a megkérdezett erdélyiek túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy nem jelent számára problémát a magyar nemzetiség és a román állampolgárság összeegyeztetése (44). A nemzeti érzéstől a nacionalizmusig terjedő rétegek (Csepeli 1992; Dekker–Malova 1995) kiterjedtségét és súlyát sajnos nem lehet jól összehasonlítani a két adatfelvétel alapján, ugyanis a 2010-es adatfelvételt más skálával vizsgálták, így az *etnocentrizmus* a két adatfelvételben mást jelentett. Míg a 2007-es adatfelvétel alapján a román politikai nemzethez való kötődést, addig a 2010-es adatfelvétel során az ún. etnokulturális azonosulást mérték (40). A második felvétel alapján Veres két főkomponensbe véli rendeződni a kérdéseket, melyek közül az egyiknek az *etnocentrizmus*, a másiknak a *kozmozopolitizmus* nevet adja (10. táblázat). Nem világos, hogy statisztikai értelemben és tartalmilag elválik-e egymástól a két főkomponens. Talán a nem eléggé következetesen feltett kérdésekkel lehet gond. A Csepeli Györggyel és Murányi Istvánnal 2010-ben, majd 2013-ban megismételt kutatásunkban a Dekker–Malova kérdésblokkot használtuk, mely bekerült a 2012-es Magyar Ifjúság vizsgálatba is. Legközelebb talán érdemes lenne a Kárpát Panelben is ezt használni. Eredményeink alapján két gondolkodási minta különült el: *inkluzív* és *exkluzív* nemzetfelfogás.¹²

Veresék kutatásában a nemzeti szimbólumok használatára inkább a *hivatalos* szimbólumok segítségével kérdeztek rá. Talán ennek is köszönhető, hogy az amúgy elsősorban *kultúrnemzeti* felfogásban gondolkodó erdélyiek közül a *piros-fehér-zöld zászlót* jelölték meg legtöbben, mint nemzeti szimbólumot. A Magyarországon felvett adatainkban *ugyancsak* a *hivatalos*

⁹ Ehhez lásd: Veres 2009 recenzióját.

¹⁰ Prazsák 2013: 265-266.

¹¹ Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:80.

¹² Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:86.

szimbólumok vezetnek. Ennek értelmezését megnehezíti, hogy a Magyarországon végzett kutatásokban a *Szent Korona* igen előkelő helyen szerepel a különböző almintákban. Ezzel szemben az erdélyiek körében jöllehet második helyen áll, de alaposan lemaradva: mindössze 7 százalék választotta (46). Érdemes lenne legközelebb egymástól különböző felfogásokat megjelenítő szimbólumrendszert használni a felmérés során.

Románia soknemzetiségű ország, s benne Erdély ugyancsak több nemzetiség otthona. Ennek következtében Erdély egyedülálló laboratórium a csoportközi viszonyok tanulmányozásához. Veres tanulmányának következő része éppen ezt a kérdést járja körül. Elsőként adekvát módon a *sztereotípiák* kérdésével foglalkozik. Ebből a szempontból igen fontos a 13. táblázat és annak részletezése a függelékben (75). A táblázatok alapján azt lehet mondani, hogy összességében az erdélyiek körében *alig* van különbség a magyarországi magyarokra és a környezetükben élő románokra vonatkozó negatív és pozitív sztereotípiák között (összességében talán 1–2 száakkal pozitívabbnak látják a magyarországi magyarokat, mint a románokat). Ugyanakkor beszédesek a regionális különbségek: a négy régió három különböző *magyarországi magyar* és *romániai román* sztereotípiá-mintázatot jelenít meg. A Partiumban élők mind a románokat, mind a magyarországi magyarokat kevesebb negatív sztereotípiával írták le. A pozitív sztereotípiák tekintetében viszont különbség van a románok és a magyarok megítélése között, mivel a magyarországi magyarokról többen alkotnak pozitív képet, mint a románokról. Az észak-erdélyiek, dél-erdélyiek és a Bánságban élők közülük abban különböznek, hogy mind a románokat, mind a magyarországi magyarokat ugyanolyan mértékben illetik pozitív sztereotípiákkal, ugyanakkor a magyarországi magyarokat kevesebb negatív sztereotípiával írják le, mint a románokat. A legkülönösebb típust a székelyföldiek sztereotípiá-rendszere jelenti. Igen magas körökben mind a románok, mind a magyarországi magyarok pozitív leírására alkalmas sztereotípiák használata, ezzel együtt azonban rendkívül sok negatív sztereotípiával élnek mind a magyarországi magyarokkal, mind a románokkal kapcsolatban. Ennek alapján is a székelyföldiek társadalmi identitásának *zártabb, autonómabb* jellegére következtethetünk (53).

A társadalmi rokonszenv mérésére regionális táblát nem közöl Veres, összességében viszont az látható, hogy legkevésbé román/cigánynak lenni jó az erdélyi magyarok között (sajnos az erdélyi románok attitűdjéről nincsenek ilyen adatok a kötetben). A 2007-ben készült kutatáshoz viszonyítva, a 2010-ben mért adatok abban a tekintetben változatlanok, hogy az erdélyiek a románokhoz/cigányokhoz viszonyulnak a leginkább ellenszenvvel, akiket mindkét mintaévben a zsidók követnek. A románokkal/cigányokkal kapcsolatban ezért mindenképpen konfliktusos helyzetre következtethetünk.¹³ A *kategorizáció*, a *sztereotípiák* egyenes utat nyitnak az *előítéletek*, a *diszkriminatív* viselkedés irányába. Ezért is jelentős kérdés, hogy milyen mértékű hátrányos megkülönböztetések között élnek az erdélyiek. Veres beszámolója szerint ebben voltaképpen nincs változás, vagy csak nagyon alacsony, nem szignifikáns csökkenés figyelhető meg 2007. és 2010. között. Ezzel együtt kiemelendő, hogy mindkét mintaévben a nemzetiségi hovatartozás miatti hátrányos megkülönböztetésre mondták a legkevésbé, hogy soha nem fordult velük elő (57,1, ill. 59,7%). A *nem* és a *szexuális irányultság* miatti negatív megkülönböztetés a sor másik végén található. A megkérdezettek több mint 90 százaléka állította, hogy soha nem élt át ilyet (56). A nemzetiséghez tartozás miatt hátrányos megkülönböztetést elszenvedők megoszlása ugyanakkor szignifikáns különbségeket mutat a különböző régiók szerint. Míg Székelyföldön és Észak-Erdélyben a legmagasabb, addig Dél-Erdélyben és a Bánságban a legalacsonyabb azok aránya, akik

¹³ A probléma nyilvánvaló, akárcsak az, hogy a jelenségkör pontos elemzést és stratégiaalkotást feltételez. A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kolozsváron tagja a „*The immigration of Romanian Roma to Western Europe: Causes, effects, and future engagement strategies*” című projektnek, illetve az ugyancsak az EU által finanszírozott SEEMIG projekteknek. Ez utóbbiban Hargita Megye Tanácsa és Sepsiszentgyörgy Önkormányzata is részt vesz. A projekt ugyancsak migrációs kutatással foglalkozik.

nemzetiségi hovatartozásuk miatt hátrányos megkülönböztetésben részesültek. A sztereotípiák, a diszkrimináció, az előítéletek egyértelműen *konfliktusos társadalmi helyzetekhez vezethetnek*. Feszült situációkra ennek alapján leginkább a Székelyföldön és a Partiumban lehet számítani, ahol a megkérdezettek közel harmada jellemezte „*konfliktusokkal terheltnek*” a románok és magyarok közötti viszonyt. A pontos helyzetképhez hozzáadódik még az is, hogy éppen ezeken a területeken *magas a közömbös viszonyról beszámoló aránya* (59). Veres tanulmányának mellékletei a főszövegben bemutatott elemzéseken kívül számos összefüggést tárnak fel, ezért ezek átolvasása sem lényegtelen a pontos kép kialakításához.

Veres bevezető tanulmányának fókuszában az átélt diszkrimináció elemzése található: a fejezet az „*Etnikai diszkrimináció percepciójának sokváltozós modellje*” címet kapta. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy mitől függ az, hogy egyesek átéltek nemzeti hovatartozásuk miatt negatív diszkriminációt, míg mások nem (60). A tisztán *szociodemográfiai* változókkal számított logisztikus regressziós modell magyarázóereje igen alacsony.¹⁴ A modell tartalmazza a befejezett iskolai osztályok számával mért *iskolázottságot* és az *iskolai nyelvhasználatot*, melyek nem mutatnak szignifikáns kapcsolatot az átélt diszkriminációval. Ezzel szemben a *hivatali nyelvhasználat* (van-e lehetőség a többnyelvű ügyintézésre) már statisztikailag is releváns kapcsolatban áll a tapasztalt diszkriminációval. A legerősebb hatása a *városi létnek* van, azaz a városokban élők esetében valószínűbb, hogy negatív diszkriminációt éltek át életükben nemzetiségi hovatartozásuk miatt, mint a falvakban élők. A lakóhely településtípusán kívül az *életkor* hatása is döntő: a *fiatalabbak ritkábban éltek át negatív diszkriminációt*, mint az idősebbek. Ezen kívül igen lényeges, hogy amennyiben a hivatalokban több nyelven is lehetséges az ügyek intézése, az *csillapítani tudja* a negatív diszkriminációt. A második lépcsőben modellbe épített *regionalitás*, azaz a különböző régiók szerinti bontás mintegy duplájára növeli a modell magyarázóerejét. Ezek közül is kiemelendő, hogy elsősorban Székelyföldön és Észak-Erdélyben éppen a korábbiakban zártabb társadalmi identitással jelölt helyeken *nagyobb a nemzeti hovatartozás miatt átélt diszkrimináció valószínűsége*. Az *identitás* és *attitűd* változók jelentős mértékben megnövelik a modell magyarázóerejét,¹⁵ azonban ezek hatását kellő óvatossággal érdemes kezelni, ugyanis bizonyos értelemben felmerül a tautológia gyanúja, hiszen nem meglepő, hogy aki pozitív attitűddel viszonyul a románokhoz, kevésbé valószínű, hogy negatív diszkriminációt élt át (nem világos, hogy mi okoz mit). Az utolsó körben bevont magyarázó változók közül azonban nem lehet említés nélkül hagyni azokat, akik Erdélyt nevezték meg hazájuknak. Esetükben nagyobb a nemzetiségük miatt átélt negatív diszkrimináció valószínűsége. Összességében azonban szó sincs arról, hogy Erdélyben pattanásig feszült volna a hangulat a magyarok és a románok között. Más etnikai csoportokról azonban nem tudunk. Nem világos, hogy az erdélyi romák/cigányok és más etnikai csoportok között vannak-e konfliktusgócok. A kérdés kiderítése céljából érdemes lenne valamennyi etnikumra kiterjedő vizsgálatot végezni, melyben célszerű lenne rákérdezni a szociális dominancia orientációra, az általunk is többször lekérdezett skála segítségével (Sidanius – Pratto 2005),¹⁶ valamint az értékrendre Schwartz (2003) kérdőívének használatával, melynek alapján az ESS kutatás adataival is összehasonlítást lehetne végezni (mindkét kérdésblokk bekerült 2013-as újabb, magyarországi adatfelvételünkbe). A kötet bevezető tanulmánya igazán komoly alaphangot ad. Az olvasóban már-már felmerül a kérdés: hova tovább? Azonban nagyon is van hova.

Igaz, a következő tanulmányok már kevésbé részletesek és terjedelmük is kisebb, de ezzel együtt mindegyik egy-egy gyöngyszem. A kötet második tanulmányát Papp Z. Attila írta, „*Az etnocentrizmus szerkezete kisebbségben - fókuszcsoportos*

¹⁴ Nagelkerke-féle R: 0,052

¹⁵ Nagelkerke-féle R: 0,24

¹⁶ Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:46

beszélgetések alapján” címmel. Ahogy a cím alapján is várható, ezúttal az előző tanulmány témájának *kvalitatív* módszerek használatával történő bemutatására számíthat az olvasó. Ennek ellenére az első mondat után rögtön egy táblázat látható, mely az előítélet mértékét próbálja megmutatni a 2007-es vizsgálat alapján a teljes Kárpát-medencében, valamennyi etnikummal kapcsolatban. Nem világos, hogy mit ért a szerző „előítélet” alatt, ugyanis nem ír arról, hogy mely változó(kat) használta, s a számok pontosan mit is jelentenek. Talán érdekesebb lett volna a konkrét kvalitatív kutatásnál maradni, és felvezetésként Veres nyitótanulmányát használni. Ebben az esetben talán a következő, nehezen értelmezhető kijelentés is elkerülhető lett volna: „*Más mutatók mentén továbbá azt találtuk, hogy bizonyos tulajdonságok kisebbségi magyarok általi százalékos tételezése hasonló értékeket mutat a romák, a saját többség, illetve a magyarországi magyarok esetében. Ezt a jelenséget úgy értelmeztük, hogy a határon túli magyarok bizonyos vonatkozásokban »elromásítják« saját többségüket, illetve a magyarországi magyarokat is*” (80). A bekezdés azért is problematikus, mert nem csak az *erdélyiek*, hanem valamennyi Kárpát-medencében élő etnikum megjelenik a táblázatban. A továbbiakban megtudhatjuk, hogy a *kvalitatív*, fókuszcsoporthoz tartozó felmérés eredményeinek elemzése korszerűen az Atlas.ti *számítógépes program* használatával történt. Sajnos egyetlen fókuszcsoport sem készült Dél-Erdélyben és a Bánságban, pedig ahogy Veres elemzéseiből is láthattuk, éppen ezen a területen beszélhetünk leginkább *nyitott* társadalmi identitásról.

A beszélgetések témaköreiről szól a következő rész. A kötetben megtalálható a vezérfonal is, melyet a fókuszcsoporthoz tartozó adatfelvételek során használtak. Ám nem a tanulmány végi mellékletben, hanem a kötet végén, ugyanis írásában Veres is elemezte a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetéseket, s így az az ő tanulmányának is része. A beszélgetések témái a *haza*, az *identitás*, az *etnocentrizmus*, a *kisebbségekkel kapcsolatos attitűdök* – és az ezek kapcsán *spontán* előkerülő témák –, *vegyes házasság*, *asszimiláció* köré szerveződtek (81). A beszélgetésekben megjelenő fontosabb témák megoszlását az 1. ábra mutatja (82), mely nem keverendő össze a 79. oldalon látható 1. táblázattal, mely hibásan ugyanúgy van jelölve. A harmadik lábjegyzetből megtudhatjuk, hogy a *románok* és az *erdélyi románok* jellemzésének kódjait összevonta a szerző, azonban nem egyértelmű, hogy miért. Mindenesetre az így előállt kategória a második leggyakoribb témává vált, mely a magyarországiak jellemzését követi a sorban. A harmadik helyen pedig az *erdélyi magyarok* leírása, tehát az autosztereotípiák találhatók (82). A fontosabb témakörök kapcsán alapvetően két nagyobbat jár körül a következő oldalakon Papp. Az egyik a *haza*, a másik a *kisebbségi lét* értelmezései köré csoportosul. A *haza*, az *identitás* táguló körei szerint rendeződik: „*a haza az »itt«, illetve a »jelen« különböző szintjeire terjed ki, a haza ugyanis ott van, ahol az egyén született, él, ahol meg akar majd halni, illetve az a hely, ahonnan nem akar elmenni, illetve az a hely, ahonnan nem akar elmenni, »ahol jól érezzük magunkat«, ahol a gyökerei vannak*” (82). A közölt beszélgetések részleteiben halálról ugyan nincs szó, azonban az idézetek többségében a földrajzilag „mobilitásmentes” hazafogalom felfedezhető. Ezzel együtt *nem* beszélhetünk automatizmusokról, mert nem egy idézetrészletben jelent meg a *haza relativizálása* (érdemes lenne megnézni, főleg Veres tanulmányának olvasását követően, hogy kiknél jelent ez meg: fiatalabbaknál, magasabb iskolai végzettségűeknél, stb.?) A *haza* elsősorban Erdély. A következő rész a kisebbségi lét kognitív mélystruktúráinak feltérképezésébe vezet be. Elsőként a román nyelvi kompetencia hiányából adódó *kisebbségi* és *diszkriminatív* helyzeteket mutatja be a szerző. Az eredmények nem minden esetben igazolják a Veres tanulmányának utolsó oldalán közölt adatokat. Veres a rendelkezésére álló, igen robusztus eszközzel briliáns megoldással tesz különbséget a román nyelvi ismeret-szint és a hivatalokban anyanyelven történő ügyintézés között. Míg előbbi nem, addig utóbbinak hiánya szignifikáns összefüggésben van a megélt diszkriminációval. Ez a jelenség még azokban a beszélgetésrészletekben is tetten érhető, melyeket Papp közöl. Ennek a résznek a végén a szerző eljut a kisebbségi lét pragmatikus értelmezésében rejlő

konfliktuskezelési lehetőségek felvillantásához. Ahogy Papp fogalmaz: „A diszkriminációval kapcsolatos vélekedések nagy része múltbeli állapotokra utal, de más formában a jelenre vonatkozó esetekről is beszámoltak. Az elmesélésekből körvonalazódik, hogy alanyaink »'89 előtt« elsősorban az oktatással kapcsolatosan, ezen belül pedig az egyetemi felvételik esetében észleltek/hallottak leginkább diszkriminációs eseteket, manapság pedig jobbra a munkaerőpiacon, a gazdasági, kereskedelmi életben tapasztalják” (91).¹⁷ A szerző ezt a részt azzal fejezi be, hogy a megszólalók által személyesen átélt, ill. hallomásból megismert diszkriminációs esetek között ellentmondás van: a megszólalók többsége nem élt át személyesen diszkriminatív esetet (92). Ennek magyarázatára két beszélgetés-részletet hoz fel Papp, melyek közül egyik sem mutatja be ennek konkrét okait. Pedig roppant érdekes, és minden bizonnyal messzire vezető kérdésről van szó.

A tanulmány következő része az *erdélyi magyarok előítélet-térképeiről* szól. Ahogy Veres tanulmányából láthattuk, természetesen ez sem irreleváns kérdés, hiszen legalább egy jelentős konfliktusgóc megjelent: a cigányok/romák etnikai csoportjával kapcsolatos távolságtartás, negatív sztereotípiák. A téma kifejtéséhez Papp elsőként a *diszkurzív kontextus* körülhatárolását kísérli meg elvégezni. Ennek nyomán három nagyobb csomópontot azonosít („*erdélyi magyarok megítélése*”, „*románok megítélése*”, „*magyarországiak megítélése*”), majd az általa kvantifikált és kategorizált fókuszcsoport beszélgetés szövegeket elhelyezi egy „térképen” (98). Papp tanulmányának ezen részében konfliktusokról számol be: az erdélyiek autosztereotípiáit igen részletgazdagon mutatja be, viszont az erdélyiek románokról alkotott sztereotípiáit igen leegyszerűsítően mutatja be a fókuszcsoportos kutatás alapján. Az erdélyiek magyarországi magyarokkal kapcsolatos összefoglaló attitűdjeinek leírására Papp a *másság* és az *elkülönböződés* szavakat találóan használja (95). Ez utóbbi derridai (1991) fogalomnak „ellenpárját”, a *kiegészítést*, azonban érintetlenül hagyják a fókuszcsoportokban, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a szerző nem említi. Az *elkülönböződés* azért is lényeges, mert ez *kapcsolja össze* a románokra és a magyarországi magyarokra vonatkozó sztereotípiákat, melyek gyűjtőpontjában az áll, hogy egyik csoport sem képes megérteni az erdélyieket, miután egyik csoport sem kisebbségi (96). Módszertani értelemben is innovatív ötlet, hogy a fókuszcsoport tagjaival megvitatják a 2007-es kvantitatív felmérés eredményeit.

A következő, 4.2 alfejezet különösen érdekes technika használatával begyűjtött eredményekre épít. Kitűnő megoldás a sztereotípiák leírására a „test” kategóriájának használata, részletes elemzése, interpretációja. A következő oldalakon (2–5. táblázatokban) mutatja be Papp az eredményeket. A táblázatok *morális*, *kompetencia* és *fizikai (testi)* értelemben vett kedvező és kedvezőtlen minősítések gyakoriságát mutatják be az auto- és heterosztereotípiák esetében a fókuszcsoport legépelt szövegei nyomán.

A fókuszcsoportokban elhangzott minősítések mintegy 30-30 százaléka az *erdélyiek* saját magukról, ill. az *erdélyi románokról* alkotott sztereotípiái. Ennél valamivel kevesebb, a minősítések mintegy 27 százaléka vonatkozik a *magyarországi magyarokra* és alig 13 százalék az *európaiakra*. Nem meglepő, hogy valamennyi dimenzióban az autosztereotípiák a

¹⁷ Jellemző a jelenségre adott/adható erdélyi reakció: a Horváth professzor és szellemi köre által indított *Igen, tessék!* mozgalom.

legpozitívabbak. Ez ellentmondani látszik Papp táblázatot összefoglaló állításának: „Ha a semlegesítő diskurzust zárójelbe tesszük, és a pozitív meg a negatív kategóriákat vetjük össze, azt is megállapíthatjuk, az autosztereotipizálást is sok belső ellentmondás feszíti, azaz a saját kép sem tekinthető teljes mértékben kidolgozottnak.” Az, hogy mindössze egyetlen dimenzióban (*moralitás*) találni 8 negatív minősítést, azaz az összes autosztereotípiára alig 9 százalékában, nem támasztja alá a fenti állítást. Nyilvánvalóan nem tökéletesen pozitív a kép, de miért is kellene annak lennie? Érdemes arra is felfigyelni, hogy az összes dimenzióban az autosztereotípiák 84 százaléka pozitív. Ugyanez az *erdélyi románokra* vonatkozóan közel 30 százalék, ugyanakkor a *magyarországi magyarokra* vonatkozóan a 20 százalékot sem éri el. Viszont ez utóbbi csoportra vonatkozóan a *legmagasabb a negatív sztereotípiák aránya* minden más csoporthoz képest: gyakorlatilag négyből három magyarországi magyarokra vonatkozó minősítés negatív (73%). A románok esetében ugyanez az érték 54 százalék. Jóllehet, a fókuszcsoporthoz igen ritka volt az „*európai ember*” minősítése, azonban ha az összes rájuk vonatkoztatott pozitív és negatív említések arányát nézzük, akkor az *erdélyiek* az *európaiakhoz* állnak a legközelebb: az európai emberre vonatkozó sztereotípiák 57 százaléka pozitív.

Veres és Papp tanulmányai voltaképpen ugyanannak a makrotémának a körüljárására tesznek kísérletet. A kötet további tanulmányai tágítják a kontextust. Az egyik ilyen értelmezési lehetőség a *társadalmi változás, modernizáció*, mely alapján ugyancsak felfűzhetőek egymásra a következő írások.

A kötet következő tanulmányát Geambaşu Réka írta, melynek címe: „Erdélyi magyar feminizmus: érdeklődés hiányában elmarad?” A tanulmány mind formai, mind tartalmi értelemben cezúrát jelent a kötetben. Ritmikáját tekintve friss, fiatalos, lendületes. Tartalmilag a *kisebbségi identitás* témakörét a *nemi identitással* bővíti. A társadalmi identitás összefüggésében nem hagyhatja érintetlenül a kultúra és a kultúra tagjai által hordozott értékrendszer elemzését sem. A szerző rendkívül gördülékenyen mutatja be a női és férfi szerepek nyilvános, illetve magánszférában való megjelenését, elsősorban a munkaerőpiaci helyzetekre koncentrálva. A tanulmány relevanciájának, újszerűségének hangsúlyozásához érdemes magát a szerzőt idézni: „A romániai magyar közösség belső nemi egyenlőtlenségére, valamint az ezzel kapcsolatos attitűdökre, nem fókuszált még kutatás” (121). Geambaşu a 2010-es kutatás adataira támaszkodva rendkívül jól érzékelteti, hogy a nemi szerepek igen erőteljesen megcsontosodtak az erdélyi nők és férfiak körében. Ezt mutatja be a tanulmány voltaképpeni magját jelentő, a 127. oldalon található, talán az egész kötet egyik legérdekesebb táblázata. Az értelmezés során Geambaşu Réka Inglehart és Baker modernizációs elméletét versenyezteti a gazdasági meghatározottságokkal. Az írás olyan fontos kérdések tárgyalásával tágítja a monográfia spektrumát, mint a modernizáció, az értékrend, a konzerváció. Ezzel szinte kimondatlanul is felvezeti a kötet következő két írását, amelyek közül az előbbiben inkább a *konzerváció*, míg az utóbbiban inkább az *innováció* kérdését járják körül a szerzők. Geambaşu tanulmányának közepén lineáris regresszióanalízissel vizsgálja, „a nemi alapú munkamegosztásról alkotott tradicionális vélemény magyarázatát”. A regressziós modellt külön futtatja le a férfiakra és a nőkre, statisztikai értelemben igen gyenge, ám beszédes magyarázatokra lel.

A tanulmány rendkívüli érdeme, hogy azokra a *modernizációs folyamatokra* hívja fel a figyelmet, amelyekben a nemi szerepeknek igazán nagy jelentőségük van. A tanulmány olvasmányos, azonban kissé kiáltvány jellegű, már csak azért is, mert nem fordít kellő figyelmet arra, hogy miként lehetne a férfiak esetében lefuttatott modell magyarázó erejét növelni. Pedig nem ártana, mert nyilvánvalóan az egyik modell éppen annyira érdekes, mint a másik, hiszen a két modell csak egymással párban értelmezhető (Hadas 2009).

A kötet szempontjából Geambaşu rendkívül jól kitágította a tematikát, s az értékrend változása/változatlansága témával megfelelő átvezetést ad a szociálpszichológiai értelemben konzervációhoz kapcsolódó vallásosság tanulmányhoz.

A témát Kiss Dénes „*Az erdélyi magyarság vallásosságának sajátosságai*” című munkája tárgyalja. A dolgozat nem csak és kizárólag azért érdekes, mert a kisebbségi lét és a vallásosság általánosabb összefüggéseinek feltárása jelenik meg benne, hanem azért is, mert azon a földrajzi területen élő XXI. századi emberek körében vizsgálja ezt, ahol az 1568-as tordai országgyűlés határozatának értelmében elsőként jelentek meg a *recepta religiók*, s ebben az értelemben a *vallásszabadság*, mely nem lehet független az *autonómiától*. Kiss Dénes tanulmányának bevezetőjében nem hagyhatja érintetlenül a *modernizáció* és a *szekularizáció* kérdését, mely Romániában a zivataros XX. században, elsősorban a II. világháború utáni időszakban különösen fontos, akkor, amikor a szerző elemzése és szóhasználata szerint megjelent a vallás *erőszakos privatizációja*, majd arra adott válaszként a *vallás egyfajta diverzifikálódása*. A folyamat következtében „*az egyéni világképek és az egyházi tanítások mellett elsősorban a népi vallásosság*” (143) prosperált, ami a vallási individualizáció sajátos formáját eredményezte. Ennek következtében „*az egyén nem a Nyugatról ismert egzotikus vallási elemek 'szupermarketjéből' szerez be kellékeket, hanem egy szegényesebb és archaikusabb kínálatból*” (uo.). A szocializmusban lezajlott folyamat pedig a jelen értelmezésének szűkebb vallástörténeti hátterét jelenti. A tanulmány bevezetője a továbbiakban azt tárgyalja, hogy milyen okai lehetnek a rendszerváltás utáni Romániában a vallás *széleskörű térnyerésének*. A globálisabb, kelet-európai képet bemutató fejezet „*A kisebbségi csoportok vallási helyzetének átalakulása, különös tekintettel a magyar kisebbségekre*” címet kapta. Kiss Dénes több elméleti megközelítést, paradigmát is versenyeztet egymással az Erdélyben kisebbségben élő magyarok vallási és etnikai identitás összefüggéseinek minél pontosabb értelmezése céljából. Az elméleti rész összefoglalója – mely voltaképpen a tanulmány hipotéziseként is értelmezhető – a következő módon zárul: „*A kisebbségi helyzet különösképpen erősítheti a vallásosságot, amennyiben a vallási és etnikai határvonalak egymásra tevődnek, és amennyiben a többségi egyházak kiemelt szerepet játszanak az illető többségi nemzetek identitásában*” (145). A következőkben elsőként helyzetképet kapunk a 2010-es kutatás adatai alapján az erdélyi magyarok vallásosságáról. Ezután a vallásosság változásának trendjeit kísérli meg a szerző elemezni, majd az *iskolai végzettség*, valamint a *felekezetek* és a *vallásosság* közötti összefüggéseket tárgyalja a szerző. Elsőként az EVS 2008 kutatás adataival veti össze a Kárpát Panel 2010-es eredményeit. Ezek alapján megállapítható, hogy akár Magyarországhoz, akár Romániához viszonyítva Erdélyben a *szubjektív* és az *objektív* kérdésekkel mérhető vallásosság egyaránt erősebb. Kiss briliáns összehasonlítást végez az objektívebb kérdések alapján számított mutatók használatával a 2007-es Kárpát Panel adatain, a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyarok vallásosságában. Ennek alapján Ukrajnában és Romániában a legnagyobb mértékű a magyar kisebbség vallásossága. Különösen értékes megállapítást tesz a kisebbségi lét és a vallásosság kapcsolatáról: „*A szlovákiai helyzet kivételessége arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisebbség vallásosságának a mértéke akkor emelkedik a többség fölé, ha a két etnikum eltérő vallású, és a vallási hovatartozás, vallásgyakorlás ily módon kiemelt fontosságot nyer az etnikai identitás szempontjából is. Szlovákia az egyetlen olyan ország ugyanis, ahol a többségi etnikum és a magyar kisebbség vallása nem eltérő*” (148). A *vallási tanításokban* való hit alapján viszont valamelyest árnyaltabb a kép. A magyarországi magyarokénál erősebb, viszont az ortodox románokénál alacsonyabb mértékű a különböző dogmákban való hit. „*Ez az eredmény azt is jelenthetné, hogy a románoknál kevésbé egyháziasan vallásosak, vallási világképük diffúzabb, partikulárisabb. Az viszont, hogy a reinkarnációban is kevesebben hisznek, arra utal, hogy választ máshol kell keresnünk*” (151). Mégpedig a *közösségiségben*. A szerző meggyőzően igazolja a különböző életeseményeken vallási szertartásokat igénylők aránya alapján, hogy az erdélyiek esetében a *nyilvános, közösségi* jellegű vallási részvételen van a hangsúly. A következő trendelemzés azonban

kérdéseket vet fel. Ugyanis nem a panel tagjai körében, a különböző adatfelvételek közötti változások elemzésének keresztül végezte el a vallásosság változásának vizsgálatát, hanem a különböző életkori csoportok vallásossága alapján vonja le következtetéseit. Az elemzés egyáltalán nem érdektelen, azonban kérdéses, hogy ezen a módon milyen mértékben vizsgálhatók a trendszerű változások.

A következő fejezetcím esetlegesnek tűnik, hiszen a címben jelölt célkitűzésről rögtön az első mondatban lemond a szerző, tekintettel arra, hogy meghaladná a rendelkezésére álló terjedelmet egy rétegződésmodell kialakítása. Ezért csak az *iskolai végzettséget* vizsgálja. Ennek alapján arra jut, hogy a *személyes* vallásosság súlya az iskolai végzettség emelkedésével csökken, azonban a vallás *közösségi* dimenziójában fordított a kép.

Az informatív bevezető után korszerű vallásantropológiai vizsgálatra számíthattunk, mely résztvevő megfigyelésekkel még pontosabbá tehetné a képet. Talán a jövőben erre is sort kerít a kutató. A tanulmány tökéletesen illeszkedik a könyv tematikájába, ugyanis mind a *nemzeti identitás*, mind a *modernizációval* kapcsolatban felmerülő kérdések körének újabb lényeges dimenzióját járja körül.

A modernizáció *tradíciók – újítások* dimenziójának másik végén elhelyezkedő infokommunikációs eszközhasználatot és tájékozódást valamint közösségi (politikai) részvételt tárgyalja Márton János „*Médiafogyasztás és politikai aktivitás Erdélyben*” című, igen részletes tanulmánya. Márton írása ugyancsak egy vaskosabb részt tesz ki a kötetből. Szükség is van rá, hiszen *aktualitása*, valamint a *nemzeti identitás* és a *modernizáció* szempontjából is valamennyi kötetben tárgyalt témával szorosan összefügg. A dolgozat megannyi, szociológiai értelemben kemény adatot szolgáltat a 2007-es és 2010-es Kárpát Panel kutatások alapján az erdélyiek médiafogyasztásáról, s nem utolsósorban politikai participációjáról. Politikai értelemben rendkívül *kényes*, ugyanakkor fontos adatbázisként is értelmezhető Márton tanulmánya.

A dolgozat a bevezetőn kívül két nagyobb fejezetből áll. A szerző módszeresen halad a *médiafogyasztás mintázataiból* kiindulva a *politikai részvétel* felé. A 2010-es adatfelvétel alapján azt lehet mondani, hogy az erdélyiek médiafogyasztása elsősorban a *hagyományos* médiumok használatához kötődik (televízió, rádió, sajtó). Azonban az újdonságok terjedése egyre szélesebb rétegeket ér el Erdélyben is, így a *számítógép-* és *internethasználat* bemutatása is terítékre kerül. Nem is lehet ez másként, hiszen jóllehet mindkét mintaévben szinte változatlanul a televízió a legelterjedtebb információ-forrás, a rádió és a sajtó egyre inkább visszaszorul. Márton módszeresen tekinti át a médiafogyasztás szociológiai meghatározottságait: képet kapunk a *településtípus*, a *nem*, az *életkor*, az *iskolai végzettség*, a *társadalmi státus* meghatározóiról. Nem csak a *hozzáférés* és *médiafogyasztás* elsődleges jellegzetességeit, hanem a *tartalmi elemeket* is bemutatja a szerző. A médiafogyasztás elsődleges dimenzióit érintően éppen úgy összefoglaló táblázatokat közöl (170), mint a szociológiai összefüggésekről (173). Így van ez valamennyi médiatípus esetében, mintegy nyolc oldalon keresztül. Az átfogó kép szinte mérnöki pontossággal mutatja be, hogy a különböző szocio-demográfiai lehatárolható csoportok mely médiumokon keresztül érhetők el, szólíthatók meg. Az összkép, melynek kialakítása bizonyos mértékben az olvasóra hárul, egyértelműen mutatja, Erdély korábbi tanulmányokban is bemutatott regionális jellegét. Az *erdélyi identitás* szinte valamennyi vonása a médiahasználatban is megjelenik. A *hagyományos médiatermékek* mellett igen fontos kérdés a *korszerű infokommunikációs eszközhasználat*.

Talán a *földrajzi környezetnek*, talán az *értékrendnek* köszönhető, hogy az erdélyiek infokommunikációs eszközhasználatát a felmérés idején jócskán elmaradt akár Magyarország, akár az EU átlagától (179). Ezzel együtt egyértelmű, hogy a két mintaév

között rohamos volt a fejlődés, mely alapvetően két irányú. Egyrészt egyre többen férnek hozzá a számítógépekhez, másrészt az eszközök egyre nagyobb része csatlakozik a hálózatra. A hálózat kiépítése, modernizációja folyamatos. Látható ez abból is, hogy megjelent a *mobiliternet*, valamint egyre több a *szélessávú kapcsolat*, és egyre többen használják *aktívan* az internetet (182). Ez mindenképpen azt implicálja, hogy a generációváltással egyre inkább ki fognak a szorulni az alapvetően egyirányú kommunikációt lehetővé tevő hagyományos médiumok, s a korszerű, alulról felfelé (*bottom-up*) szerveződési logikára épülő média veszi át a vezető szerepet. Ezt pedig az erdélyiek közösségi attitűdjei nagymértékben elősegíthetik. Tanulságos a fejezet utolsó táblázata (186), mely arról számol be, hogy az internethasználat leggyakoribb helyszíne az „*otthon*”.

Márton tanulmánya következetesen vezeti el az olvasót az erdélyi magyarok *politikai aktivitásának* vizsgálatához és az *Európai Unióról* alkotott véleményeik bemutatásához. A politika iránti érdeklődés mind Romániában, mind a romániai magyarok körében összességében valamelyest csökkent az utóbbi években (187). Azonban a szociológiai meghatározottságok kontroll változóként való használatával bemutatja a szerző, hogy ez a tendencia nem minden csoportban érvényesül. Így például a *fiatalabbak*, a *falun*, *Észak-Erdélyben*, ill. a *Partiumban* élők politikai érdeklődése valamelyest növekedett, valamint az is megállapítható, hogy minél magasabb a megkérdezett *iskolai végzettsége*, annál nagyobb volt a politikai érdeklődés növekedése a két mintaév között (188–189). Ez azonban összességében nem tudja ellensúlyozni, hogy a pártpolitikával szembeni érdeklődés *csökkent*. Ezzel együtt a romániai pártok közül az RMDSZ támogatottsága messze a legmagasabb. A magyarországi választási törvény miatt sem érdektelen, hogy milyen az erdélyiek magyarországi pártok iránti szimpátiája, melyet a szerző ugyancsak részletesen mutat be, elemez. A pártpolitikai szimpátia, a *politikai érdeklődés* azonban, úgy tűnik, valamelyest külön úton jár az erdélyiek körében a *politikai aktivitástól*, amennyiben ez utóbbit a választási részvétel szándékával mérjük. Annak ellenére, hogy egyetlen szociológiai jól körülhatárolható csoport sem volt, melyben ne csökkent volna 2007. és 2010. között a politikai aktivitás, mégis figyelemre méltó, hogy 2007-ben az erdélyiek mintegy 65, míg 2010-ben közel 60 százaléka vett volna részt a romániai parlamenti választásokon. Elmondható, hogy *leginkább* az Észak-Erdélyben élő, középfokú végzettségű, falusi férfiak *aktívak*, összességében pedig az RMDSZ támogatói vannak a legtöbben (mintegy 70 százalék).

A kötet előző tanulmányai alapján jól körvonalazódó *erdélyi identitás*, mely bizonyos mértékű *zárkózottságra*, vagy pontosabban fogalmazva *autonómiára* utal, nem független az *európaiságtól*. Ezt a képet pontosítják a Románia EU csatlakozásáról alkotott vélemények. A 2007-es és 2010-es adatfelvételek között csökkent az EU támogatóinak aránya. Nem meglepő jelenség ez, ugyanis más országban is hasonló tendencia figyelhető meg. A csatlakozás körüli EUfória gyakran semleges, vagy az elképzelt és elmaradt nagymértékű várakozások miatt EUfóbiába csaphat át. Ráadásul 2007. és 2010. között az EU-t is roppantul megrázó gazdasági válságot sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Románia EU csatlakozásának megítélése a 196. oldalon közölt táblázatok szerint az erdélyiek körében inkább *negatív* irányba mutat. Ezzel együtt azonban az Eurobarometer adatbázisok használatával Márton kimutatja, hogy a negatív megítélés az erdélyiek körében szignifikánsabb kisebb, mint Románia egészében, azaz az erdélyiek még így is pozitívabban állnak hozzá az EU-hoz, mint romániai polgártársaik. A politika iránti érdeklődés, a politikai participáció nyilvánvalóan *nem lehet független* a politikai „politikacsinálásának” helyszíneitől, azaz a médiumoktól, s így a lakosság médiahasználatától (Csepeli 2013). Ezért is lényeges, hogy milyen médiafogyasztási szokásokkal írhatók le a megkérdezettek ebből a szempontból. A 31. táblázat alapján megállapítható, hogy mind a politikai érdeklődés, mind az EU, mind Románia EU csatlakozásának megítélése, a többi médium fogyasztóival összehasonlítva az *internethasználók* körében a legmagasabb/legkedvezőbb.

Ezzel együtt a „tömegek” még mindig leginkább a televíziók képernyőin és a hagyományos médiumokon keresztül érhetők el, ezért Márton a különböző orgánumok fogyasztóinak politikai aktivitásának elemzésére tér rá. Ezt igen részletesen mutatja be a 205. oldalon található táblázat. A táblázatból kiderül, hogy romániai televíziók közül elsősorban a romániai hírtelevízió, a magyarországi adók közül a közszolgálati televíziók nézői vezetnek a politikai aktivitásban. Politikai aktivitásuk alapján a magyarországi kereskedelmi adók nézői alig 1–2 százalékkal maradnak csak el a közszolgálati adók nézőitől. A képet tovább árnyalja, hogy a magyarországi kereskedelmi adók közül a TV2 nézettsége az erdélyi magyarok körében meg sem közelíti a magyarországi RTL Klub nézettségét (6% vs. 25%).

A rádióadók között nem találunk helyi adókra vonatkozó adatokat. A közölt táblázat alapján azonban jól látható, hogy a román nyelvű közszolgálati rádióadó hallgatóinak politikai érdeklődése növekedett leginkább 2007. és 2010. között, s ezzel együtt ennek az orgánumnak a hallgatói tartoznak politikailag a legaktívabbak közé. Az írott sajtó szempontjából pedig a magyar nyelvű megyei lapok olvasóira jellemző leginkább a politikai aktivitás, ugyanakkor a helyi városi lapok olvasói érdeklődnek leginkább a politika iránt. A tanulmány utolsó 10 oldala rendkívül informatív mellékleteket tartalmaz, melyek átolvasása mindenképpen javasolt a téma iránt érdeklődő olvasóknak. Márton János tanulmányának az erdélyi magyarok *kisebbségi és nemzeti identitásán*, a modernizáción kívül számos *belpolitikailag* is releváns eleme van, mely elsősorban Románia országhatárain belül értelmezhető. A monográfia szerkezete szempontjából ezért megfelelő helyen van, hiszen ebből a szempontból kapcsolatot teremt az ugyancsak elsősorban a romániai szociálpolitika egy szegmensével foglalkozó zárótanulmány és a kötet egésze között.

A kötet záró tanulmánya Kiss Zita tollából származik és „Az erdélyi magyarok lakáshelyzete” címet kapta. A tanulmány az erdélyi magyarok *legsúlyosabb* lakókörnyezetével, a *lakással* foglalkozik. Voltaképpen a kötet összes tanulmányában valamilyen módon megjelenik a *lakás*, azonban tágabb értelemben: *haza, otthon, magánszféra*. Kiss Zita munkája ezekkel a megközelítésekkel szemben nagyon is konkrét, hiszen magára a *tárgyra, a legsúlyosabb épített környezetre* vonatkozik. Azonban mégsem független sem az *identitástól*, sem a *modernizációtól*, sem a *(szociál)politikától*, a Kiss Dénes tanulmányában megkülönböztetett *nyilvános (és magán) térben történő vallásgyakorlástól*, a Geambaşu által implikált *női empowerment* helyszínétől, a Márton tanulmányában bemutatott *széleskörű otthoni médiafogyasztási szokások* miatt az *infokommunikációs eszközhasználatról*, sőt az erdélyi identitásra jellemző *autonómia* miatt a kötet két bevezető tanulmányától sem.

A szerző elsőként a lakások *minőségét* vizsgálja, s ennyiben rögvest kapcsolódik is Márton tanulmányának *infrastrukturális* elemeihez, a kötet átfogó tematikája szempontjából pedig a *modernizációhoz*. Sőt, a bevezetőben említett szocializmusból való átmenet, a tulajdonviszonyok megváltozása miatt a modernizáció egy sajátosan kelet-európai formájának leírásához is. A 223. oldalon bemutatott jellemzők alapján Kiss Zita arra a megállapításra jut, hogy „Az erdélyi magyarok lakásállománya nem mondható rossznak.” A *lakáspolitiká* és a *rendszerváltás* Romániában ugyanúgy *szorosan összefügg*, mint számos más volt szocialista ország esetében. A rendszerváltás után a szocialista tulajdon privatizációjával, a legsúlyosabb lakossági rétegek tulajdonhoz jutása a lakásokon keresztül valósult meg. Bizonyos értelemben a lakások magántulajdonban kerülése jelentette az elsődleges „magántulajdon-tudat” magját. Romániában a magántulajdonban lévő lakások aránya különösen magas (90%). Az erdélyiek körében valamelyest magasabb azon lakások aránya, melyek az aktuálisan az adott lakásban lakók tulajdonában vannak. A nagyobb mobilitásra következtetni engedő *bérlői attitűd* a magasabb iskolai végzettséggel és a városi településtípussal függ össze. Ezzel szemben a falvakban lakók lakáskörülményeiből a kiterjedt

családban élésre következtethetünk. A magántulajdon éppen a rendszerváltás utáni privatizáció következtében nem csak a tehetősebbekre jellemző, amire abból következtethetünk, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében a legmagasabb a saját tulajdonban élők aránya (227). A nyugat-európaiaktól eltérő *bérlakás struktúra* rendkívül szegényes, inkább csak a gazdagabbak számára jelent valódi alternatívát. Ebből pedig a bérlakások nyújtotta mobilitási lehetőségek korlátozottságára következtethetünk.

A lakásokkal való elégedettséget Kiss Zita a lakáskultúra felől igyekszik elméletileg bevezetni. Már-már antropológiai mélységű gondolatok olvashatók az alapvetően kvantitatív eszközökkel végzett kutatásban. Az elégedettség mérése során ismét visszatér a kvantitatív adatokhoz, melyek nyomán megállapítja, hogy öt erdélyi magyarból négy elégedett lakáskörülményeivel (231). Közülük is elsősorban a városokban élők, az idősebbek és a férfiak. Ennek megfelelően nem is akarnak igazán elköltözni a megkérdezettek: jól érzik ott magukat, ahol élnek. Költözési tervekről leginkább a *fiatalabb felsőfokú végzettségűek* számoltak be.

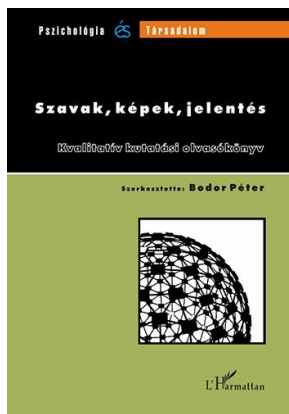
Az önálló életet kezdő erdélyi fiatalok számára nyilvánvalóan nehézséget jelent a lakáshoz jutás. Azonban éppen a rendszerváltás utáni magántulajdonhoz való hozzáállás miatt az állam csak nagyon óvatosan avatkozhat be a folyamatokba. A téma társadalomfilozófiai megközelítését, mely ugyancsak nem lehet független az adott kultúra értékrendszerétől, Kiss Zita körültekintően foglalja össze a kötet 234–235. oldalain. A tanulmány végén pedig bemutatja a lakásvásárlást tervezők preferenciáit, és beszámol az állami lakástámogatások ismeretéről, tervezett igénybevételéről.

A kötet szerkezete, a kötetben összefűzött tanulmányok minősége alapján magas színvonalú munkát tart kezében az olvasó, mely mind oktatási, mind ismeretterjesztési szempontból jól használható. Nem csak Romániában vagy Magyarországon. Az erdélyi közélet iránt érdeklődőknek pedig remek kikapcsolódást kínáló, gondolatébresztő munka. A könyv egyszerre példázza a kolozsvári szociológiai szellemi műhely sokféleségét és egységességét. A Babeş-Bolyai Egyetem szociológiai intézetének alapos és szerteágazó kutatásain túl megjelenik benne a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány szellemi közössége (mint kiadó is). A kötet jól szerkesztett, olvasmányos, informatív munka, melynek alapján Csepeli György mindenképpen büszke lehet tanítványára. És nem csak azért, mert a nemzeti identitás kutatásában méltó követője, hanem azért is, mert azt kutatásai, szervező munkája nyomán Kolozsváron szociológiai szellemi műhellyé, iskolává alakította. Ennek egyik bizonyítéka e kötet.

A kolozsvári műhely számos szállal kötődik a magyarországi iskolákhoz. A magyar és a kolozsvári szociológia találkozására, a két ország iskoláinak, szellemi műhelyeinek találkozására is nagyszerű alkalmat ad, hogy a Babeş Bolyai Egyetem Szociológiai Intézete befogadta a Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciájának megrendezését, melyre ősszel kerül sor.

HIVATKOZÁSOK

- Csata Zs. – Kiss D. – Veres V. (2007) Kárpát Panel - Erdély. Gyorsjelentés 2007. In Papp Z. A. – Veres V. szerk. 2007. *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Csepeli Gy. (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli Gy. (2013) *A hatalom anatómiája*. Budapest: Kossuth.
- Csepeli Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011) *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest: Apeiron.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (2000) *Grappling with National Identity. How Nations See Each Other in Central Europe*. Budapest: Akadémiai.
- Dekker H. – Malová D. (1995) The concept of nationalism. In Cross, M. ed. *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe. Vol. 1: Theories and Concepts*. Utrecht: Ercomer.
- Derrida J. (1991) Az elkülönböződés. In Bacsó B. (szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi. 43–63.
- Hadas M. (2009) *A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*. Akadémiai doktori értekezés Hozzáférhető: <http://real-d.mtak.hu/342/1/Hadas.pdf> Letöltve: 2014-01-01
- Prazsák G. (2013) Kultúrák közötti meg(nem)értés. In Bacsák D. – Krámer L. – Szabó M. (szerk.) *Kulcskérdések a társadalomkutatásban 2011-2012*. Budapest: ELTE TáTK.
- Schwartz, S. H. (2003) *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations*. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. Hozzáférhető: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf Letöltve: 2014-04-06
- Sidanius J. – Pratto F. (2005) *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Budapest: Osiris.
- Veres V. (2009) Kisebbségi autonómia kívülről és belülről. In *Erdélyi Társadalom*. Vol.7. No.1. 139–141.

Bodor Péter (szerk.) (2013)

Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv

Budapest: L'Harmattan

BEVEZETŐ

A recenzált könyv¹ nem csak hiánypótló a maga műfajában, hanem a kvantitatív módszertanok explicit „ellensúlyának” formálásával, a kvalitatív sokszínűség felmutatásán túlmenően, rámutat a kvantitatív episztemológiának a társadalmi valóság megragadására vonatkozó inherens korlátaira. Az olvasókönyv tehát nem kizárólag ugyanazoknak a társadalmi jelenségeknek az alternatív megközelítésmódjait szedi csokorba, hanem a „narratív” vagy korábbi nevén a „nyelvi fordulat” révén eltérő társadalmi tapasztalati teret körvonalaz – legyen szó bármilyen módszertani elkötelezettségről. A szerkesztő felelőssége az olvasók meggyőzése arról, hogy a bemutatott szövegek nem önmagában a csinosan és biztonságosan lehatárolható sajátos „kvalitatív iskola” módszertani technicizálódásáról adnak számot, inkább a társadalomtudományi társadalom-felfogás újrakonstruálásáról, amely épp itt történt meg. A recenzens megítélése szerint a kézikönyv felnőtt ehhez a feladathoz, főképpen a szöveg egészében referenciapontként szolgál legelső Garfinkel-tanulmány révén. Noha a könyv kiindulási pontokat kínál a társadalomtudományokon belül mind a pszichológia, szociálpszichológia, mind a szociológia felé, amint azt Bodor Péter megjegyezte szerkesztői bevezetőjében, jelen recenzio a recenzens szakmai háttérének megfelelően mégis elsősorban a szociológiai implikációkra fog fókuszálni.

Szociológiai perspektívából még a részletesebb ismertetés előtt érdemes kitérni a hazai társadalomtudományi, elsősorban szociológiai oktatás alpművének számító Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* c. általános módszertani könyvére (2003). Babbie első pillantásra meglehetősen előnyös képet fest a kvalitatív terepmunkáról, részletesen ismertetve az alább tárgyalandó garfinkeli etnometodológiát (Babbie 2003:325), a lehorgonyzott elméletet (Babbie 2003:327), a szemiotikát (Babbie 2003:418), a fókuszcsoporthoz (Babbie 2003:340), a résztvevő megfigyelést (Babbie 2003:316), a konverzációelemzést és -átírást (Babbie 2003:418), az interjúkészítést (Babbie 2003:336), illetve a recenzio elemzésében felhasznált burawoy-i kiterjesztett esettanulmányt (Babbie 2003:329). A könyv tehát a *Szavak, képek, jelentés*-hez hasonlóan

¹ A továbbiakban „Szavak”, a külön meg nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

széles körűen és példákkal gazdagon illusztrálva mutatja be a kvalitatív megközelítésmódok és technikák használatát, egyértelműen elismerve előnyüket pl. a társadalmi jelenségeknek természetes közegükben való – a kvantitatív iskolához képest – mélyebb megismerésében, innovációban, indukció és dedukció összekapcsolásában, nagyobb mérési érvényességben stb. (Babbie 2003:316, 319, 345).

Sőt, szó esik a kvalitatív kutatás „reflexivitásáról”, a társadalmi valóságot preformálnak, „ott lévőnek” tekintő pozitivisták és a schütz-i konstruktivisták felfogás különbségéről (Babbie 2003:325). Mi hát a különbség Babbie-hez képest, amely *mainstream* összefoglaló munkaként ilyen jóindulattal és kiegyensúlyozottan közelíti meg a témát? A különbség látszólag nüansznyi, mégis fontos következményeket hordoz. Habár *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* nem igazán foglalkozik a kvalitatív gyakorlat kvantitatív kutatásokat kiegészítő, valamelyest degradáló szerepkörével, a tárgyalás módja mégis a kvantitatív irányzatot implikálja „a” tudományként, hiszen a kvantitatív kutatás folyamatának ismertetése teszi ki a könyv terjedelmének felét és fő értelmezési gerincét, míg a kvalitatív terepmunka terjedelmileg is kisebbségi álláspontként jelenik meg. Ennél is problematikusabb azonban, hogy Babbie szerint a kvalitatív technikák jó részét már évszázadok óta használják, lényegében „természetes tevékenységek”, gyakorlásukhoz nem igazán szükséges szervezett kutatási gyakorlat, azaz a „know-how” elsajátításához egyedül „hozzákezdhetünk akár most azonnal” (Babbie 2003:343). Ez a naiv nézet meglepő a szerteágazó kvalitatív „paradigmák” érdemleges ismertetése mellett, fő hibája azonban mégiscsak az, hogy elvétí azt a „csendes metodológiai forradalmat” (Denzint és Lincolnt idézi Bodor, 7), amely nem csak a kutatási technikák változásában nyilvánul meg, hanem a kutatási gyakorlat társadalmi valóságot konstruáló aktív beavatkozásként való felfogásában, és ebből az új szemléletből szükségszerűen következő permanens kutatói önreflexióban.

KULTURÁLIS ÉS PSZICHOLÓGIAI IDIÓTÁK

A legelső szöveggént Harold Garfinkel: *A mindennapi tevékenységek rutin-háttérének vizsgálata* (15-52) meglehetősen zavarba ejtő, mivel a szakmai olvasót is komolyabb kihívás elé állítja a mindennapi élet szokatlan meta-értelmezési szóhasználatát és szempontrendszerét. Így nehéz eldönteni, a könyv célközönsége elsősorban ezoterikus érdeklődésű egyénekből áll, vagy, mint később kiderül, a társadalomtudományokkal akár laikus szemszögből ismerkedők számára is fogyasztható-e. Garfinkel a hétköznapi emberek és társadalomkutatók számára egyaránt adott primer valóság vagy rend létrejöttét vizsgálja, mivel ez mind a hétköznapi cselekvés, mind a társadalomelmélet által magyarázni kívánt cselekvés és társadalmi struktúrák létrejötte szempontjából alapvető jelentőségű. Ugyanakkor a szociológusok a mindennapi életet vagy a kutatás „természetesen adott” kiindulópontjának veszik vagy egy elméleti reprezentációra redukálják, konstrukciójának vizsgálata nélkül (16), így hibás magyarázatát adják a stabil cselekvési mintázatoknak és a cselekvések társadalmi struktúrákhoz fűződő viszonyának (43). A szerző szerint (a továbbiakban külön jelzet nélkül a „szerző” adott tárgyalt szövegrész írójára utal) a hétköznapi világ standardizációja nem vezethető le a szociológiaelmélet által megjelölt társadalmi struktúrákból mint okságból, mivel a struktúrákra éppen a hétköznapi rend termékeként kell tekinteni (43). De a rend nem magyarázható bizonyos témákra vonatkozó, előre kialakított közös értelmezési keretekkel, explicit megállapodásokkal sem (17), hiszen a hétköznapi diskurzusok szerveződését vizsgálva a diskurzusba belefoglalt események és értelmezésük sajátos nyitottsága tűnik ki. Egyrészt a kifejezéseknek nincs adott használatától független előre rögzített jelentésük, értelmüket a diskurzus más-más időbeli vonatkoztatási pontjai határozzák meg, sőt a jelentések ilyen progresszív alakulását a résztvevők kívárlják és elvárják, emellett a jelentések értelmezéséhez sokszor a közvetlen kontextuson kívül eső, előzetes háttér-tudás szükséges. De a diskurzusban

értelmezett események is homályosak, mivel meghatározottságuk a múlt és a jövő egyéb eseményeihez, lehetőségeihez képest alakul (20). A „determinációsan nyitott diskurzus” értelmezett tárgya tehát jelentések és események időben folyamatosan kibomló, változó kölcsönhatásaként jön létre, ily módon nem lehet előzetes konszenzusra jutni események és hozzájuk társítható egyértelmű jelentések időben elrendezhető, egymásra következő láncolata mentén – az „előzetes megállapodás hipotézis” alapvetően csak a szigorúan racionális diskurzus sajátosságait elégíti ki (20).

Mikroszinten ezért azokat a „normalizáló” aktusokat kell vizsgálni, melyek révén az emberek az egyedi eseményeket, személyeket és cselekvéseket stb. a valóság részévé teszik valamilyen létező, ám feltáratlan kollektív értelmezési gyakorlat során. Ennek érdekében az etnometodológia olyan hétköznapi interakció-sorozatokat tervezett, melyek az interakciókat irányító „beavatottak” és a célszemély „kívülállók” számára egyaránt mesterséges zavart keltettek a köztük zajló hétköznapi interakciók folyamatában, ezáltal felfedve az interakciók hétköznapiságához, azaz a „normalizációhoz” fűződő gyakorlatban „láthatatlanul” érvényesített és szankcionált elvárásokat. Ezek a rejtett háttérbeli elvárások képezik a normalizációs cselekvések valódi értelmezési sémáit. Ilyen volt például az „albérlő-gyakorlat”, amikor Garfinkel tanítványai saját családtagjaikkal formális „albérlőkként” viselkedtek, eltekintve a résztvevőkkel közös tudástól, megszokott eseményeket összekötő szokásos „értelmezési textúrától”, összefüggésektől. A beszámolók szerint a jeleneteket valósággal „szétrobbantotta” a családtagok heves érzelmi reakciója, rávilágítva a hétköznapi elvárásoknak a társas érzelmek szabályozásában játszott szerepére, a társas struktúrákkal (itt a családdal) való összefüggésükben (26). A gyakorlatok többsége mind a „beavatottak” mind a kívülállók számára érzelmi destabilizálódással járt, emiatt a „beavatottak” is néha elvesztették a beszélgetések fonalát, azaz a normális rendtől való elidegenedés az interakciók elvárt tényezőikön alapuló szabályozásának érzelmi és értelmi összhangját zavarta meg. Az elvárások megszegésére – a kvázi kísérletekről mit sem tudó – családtagok háromféleképpen reagáltak: az új magatartást nem fogadták el érvényesnek (viccnek tekintették), érvényes, de rejtett háttér-értelemmel ruházták fel (milyen okból cselekszik furcsán a „beavatott”), illetve érvényes és értelmes cselekedetnek tekintették, visszavezetve valamilyen azonosítható motívumra. De minden esetben szankcionálták a családi elvárás-textúrától való eltérést, nem fogadták el a magyarázatokat, visszavonultak az interakciótól vagy megpróbálták elégtételt venni (26).

Az interakciós gyakorlatok feltárták, illetve igazolták a Schütz által megfogalmazott normalizációs determinációkat. Egy esemény, a csak rá jellemző determinációktól függetlenül, sajátos determinációknak kell, hogy megfeleljen a normalitás részeként (33). Többek között például adott eseménynek csak azok a jellegzetességei számítanak a rend részének, amelyek „objektívak”, amelyeket „bárki” láthat, tehát nem szubjektívan egy szemtanúhoz rendelték. Ezen esemény determinációi bármely szemtanú esetében egyezők lennének (megfigyelők felcserélhetősége). Egy tárgy megjelenése és egy szemtanú által a tárgy intencionalizált kifejezése között szankcionált, elvárt megfelelés található, például az asztalon lévő almát mindenki almának nevezzé és kezelje, legalábbis kiindulópontként, amennyiben később „körte” mivolta mellett érvelne.

Garfinkel tehát a hétköznapi rend dekonstruálásával nem annak „objektivitását” vonta kétségbe, (sőt, az interszubjektív „objektivitás” a normalizáció része), hanem annak ontológiai státuszát. A társadalmi struktúrák alapjául szolgáló hétköznapi stabil cselekvés-koordinációkat és ezek feltételeit a hétköznapi rend háttérbeli elvárásainak cselekvésbeli kikényszeríthetősége teremti meg. Azaz a „valóságos társadalmat” vagy társadalmi valóságot az elvárásoknak való motivált engedelmesség hozza létre, azokkal a feltételekkel összefüggésben, melyek a motivált engedelmesség és háttérbeli textúra illeszkedését szolgálják (30-31). Ezek közé a feltételek közé tartoznak a társadalmi strukturális jellemzők is, de nem a szociológiai vagy pszichológiai

társadalomelmélet egyoldalú felfogásában, melyet a cselekvők „*ítéletalkotási idiótaként*” való megjelenítése tükröz a legjobban. A szociológiai „*kulturális idióta*” emberképe ugyanis a társadalmi valóságot a tartós struktúrák által determinált cselekvők és cselekvések által létrehozottnak tételezi. Hasonlóképpen a „*pszichológiai idióta*” belső predispozíciók által kondicionálva választja ki a stabil társadalmat eredményező cselekvéstípusokat. Következésképpen a standardizációból kiindulva gondolják el a cselekvéseket és következményeiket, figyelmen kívül hagyva a hétköznapi rend „*társasan standardizált és standardizáló*” elvárt háttérbeli jellemzőit, melyek révén a cselekvők valójában „*common sense*” racionalitásukkal aktívan hozzájárulnak a standardizációhoz, végső soron a társadalmi struktúrákhoz (16, 43). Ahogyan egy későbbi tanulmányban Heath idézi Garfinkelt: „*a 'társadalmi tények objektív rendjét' folyamatosan maguk a résztvevők teremtik meg (...) pillanatról pillanatra történő megteremtésében soha sincs 'szünet'*” (280). Máshogyan fogalmazva: a társadalmi valóság „objektivitása” létezik ugyan, de nem elsősorban készen kapott struktúrákban vagy predispozíciókban, hanem egy objektivációs folyamat eredményeként; nem „*tárgyszerűségében*” objektivált elsődlegesen, hanem folyamat-áramlásként ragadható meg, dolgok, személyek, cselekedetek stb. folyamatos mérlegelő besorolásaként, amely rendként visszahat a besoroltakra. A társadalomelmélet egyoldalúsága a cselekvők autonóm döntése – objektív rend – cselekvők körkörös ciklusának csak egy pontját ragadja meg, a cselekvők döntését a cselekvések standard jellemzőkhöz való hozzárendeléséhez képest „*epifenoménnek*” tekintve (43). Módszertani szempontból a hagyományos pozitivisták megközelítések eszközei a társadalmi helyzetek stabil, fenti értelemben egyoldalú tulajdonságainak mérésére alkalmasak elsősorban, ezzel megismerési horizontjuk a „*kint lévő*” valóságra korlátozott, a „*folyamat-valóság*” helyett, s a helyzet tovább bonyolódik, amikor a kutató megismerőként maga is „*beavatkozik*” az általa vizsgált dinamikus valóságba.

A Garfinkel-szöveg után következő tanulmányok tekinthetők úgy, mint amelyek két fontos hallgatólagos vonalon viszik tovább az előbbi által felvetett alapkérdéseket: milyen ez az „új” társadalmi valóság, illetve milyen megközelítésmódokkal, adatokkal ragadható meg? A két aspektus együtt jelöli ki a társadalomtudományi megismerés tudománytörténetileg változó tapasztalati terét.

SZEMLÉLETI HORGONYOK

A következő két szöveg, Erving Goffman: *A terepmunkáról* (Szavak 53–60) és Kathy Charmaz: *Lehorgonyzott elmélet* (61–94) biztosítja az olvasót, hogy a tanulmánykötet kevésbé ezoterikus, nagyon is használható a részletes kvalitatív kutatásgyakorlat technikai részletekbe menő megismerésére. Goffman rövid, eredetileg hangfelvételen létező, előadása a terepen végzett résztvevő megfigyelés alapvető feltételeit taglalja a terepre való bekerülés és az adott helyszín kiaknázásának vonatkozásában. Értelmezésében a terepmunka a kutató személyének és társadalmi helyzetének alárendelése a vizsgálni kívánt csoport körülményeinek az adatgyűjtés érdekében (54), ami egyet jelent a kutatói attitűdbeli és segédeszközi-tárgyi „*lemeztlenedéssel*”, hiszen így válik tényleg ráutalttá-ráhangolttá a megismerni kívánt világ feltételeire (56). A sikeres beilleszkedéshez nem csak a társadalmi ranglétra alsó részéről érdemes nekivágni, hanem meg kell tanulni az éppen szükséges mennyiségű, mégis a későbbi értékeléshez bőbeszédű jegyzetelést, miközben még a terepen ellenőrizni kell az információk hitelességét (58–59). A goffmani szöveg voltaképpen a társadalmi valóság feltárásának kezdeti lépéseit adja meg, ahogyan a kutató „*idegenként*” nekilát egy számára ismeretlen környezet feltérképezéséhez. Ezzel implikálva, hogy nincs egy egységes, mindenki által osztott „*hétköznapi élet*”, nem beszélve annak korábban említett hipotetikus konszenzualitásáról, hanem

kutatóként egyáltalán nem hétköznapi feltárandó hétköznapiságok sokaságával állunk szemben a társadalmi tér különböző pontjain.

Charmaz cikkére térve: a lehorgonyzott elmélet bemutatásában, magának az elméletnek a '60-as évekbeli születésében explicite megjelenik a hagyományos pozitívista módszertan ellenpontozása, a kvalitatív kutatás mint egyenrangú, legitim megismerési mód szisztematikus kidolgozási igénye (64). A lehorgonyzott elmélet lényegében a kvalitatív kutatás elméleti eredményekhez vezető folyamatának, szakaszainak és megismerési műveleteinek pontos menetrendjét fogalmazza meg. A kvantitatív megközelítésmódokhoz képest azzal a fontos különbséggel, hogy az adatgyűjtés és adatelemzés szakaszai párhuzamosak, az elemzési kódokat és elméleti kategóriákat elsősorban az adatokból alakítják ki, nem előzetes elméletek alapján, noha minimális elméleti előfeltevésekkel a lehorgonyzott elmélet kutatói is élnek (62). Adattípusként bármilyen forrás szóba jöhet az interjútól a különféle írott vagy audiovizuális anyagokig, a lényeg a megfigyelések „sűrű leírása” meghatározott technikák alkalmazásával (68). A kutató az adatokat, megfigyeléseket feljegyzéseiben rögzíti, majd ezeket több szintű elemzés alá veti. Első körben „sorról sorra” kódol, azaz minden egyes megfigyelési állítási sorban szereplő eseményt, cselekvést stb. egy neki megfelelő kódolási „sorba” ír át, az adatokra közvetlenül támaszkodó kód-kategóriákat használva (74). Ezt követi a „fókuszált kódolás”, melynek során egyes átfogóbb, meghatározóbb kódokat a kutató kiemeli és az adatok és kódok magasabb szintű szintetizálására alkalmas kategóriaként kezel, a kategóriákat pedig nagyobb adatsorok elemzéséhez használja fel (77–78). Harmadik körben „memók” készítése történik a meglévő adatok, kódok és kezdeti kategóriák átfogóbb elemzéséhez; a cél a kategóriák tulajdonságainak, előfeltevéseinek, módosulásának és egymáshoz való viszonyának tisztázása a végleges analitikai keret kialakításához (82). A „memókból” levont következtetések alapján kerül sor az ismételt, immár „teoretikus” mintavételre a végső elméleti kategóriák adatokkal való feltöltéséhez, változataik feltárásához – ez a lépés nem az eredmények magasabb általánosíthatóságát, hanem az elemzés finomítását szolgálja (83). Ezt követően kezdhető el a végleges elemzés és elméleti keret kialakítása, amely ebben az esetben nem teljes, formális elméletekhez vezet, hanem elsősorban alapvető, már ismert szociológiai vagy pszichológiai generikus folyamatok elméleti kiegészítéséhez (79, 88). A megközelítésmód fontos hozadéka, hogy az adatokra és az adatok generálására kétirányú folyamatként tekint, amely a megfigyelő és megfigyelt interakcióját tükrözi (67). Az iterációs kutatási lépések pedig lehetővé teszik a megfigyelt alanyok nyelvének és gondolatainak mélyebb megértését olyan társadalmi jelenségek vonatkozásában, melyek megragadásához még nem áll rendelkezésre kellően kifinomult szakmai nyelv (72). Következésképpen a lehorgonyzott elmélet egy lehetséges választ ad arra, hogy a gyakorlatban hogyan szakadjunk el a Garfinkel által problematikusnak tartott elméleti konstruktumoktól a hétköznapi jelentések segítségével. Mindemellett pontos iránymutatással lát el a terepen végzendő „sűrű leírás” és elemzés vonatkozásában, miután a kutató a Goffman által leírt módon belépett és kialakította társadalmi státuszát a terepen.

Rod Watson: *Etnometodológia és szövegelemzés* (95–116) tanulmányában a narratív fordulat első definícióját adja azzal, hogy elveti a nyelvet a világ folyamatainak semleges és torzításmentes tükröként kezelő hagyományos felfogást. Edward Rose nyomán a szavak és a világ nem különálló többé, nem létezik a szavaktól független valóság mint „magánvaló dolog” (96). A szöveg Smith szerint aktív, strukturáló szerepet játszik a társadalmi cselekvés szervezésében és befolyásolásában, legyen szó a szövegek belső szerveződéséről vagy befogadásáról (101). A szöveg egyszerre hordoz előzetes implikációkat egy konkrét olvasat vagy olvasatok előkészítéséhez, és egyszerre a tényleges olvasási gyakorlat során aktivált jelenség, amely befogadói tevékenység a szöveg szerveződését az adott kultúra bonyolult értelemdadási eljárásaival dolgozza fel (104). A nyelvi üzenet tehát strukturált és strukturáló jelenség a befogadás aktív folyamatában, sőt szerepe nem választható el a hétköznapi cselekvésektől.

Cselekvéseink ugyanis „textuálisan közvetítettek”, az emberek nem csak megfigyelik a jeleket, hanem beépítik az azt követő cselekvéseikbe és így tovább. Mivel pedig a cselekvések és interakciók bonyolult módon hangolódnak össze, szerveződnek, textuálisan közvetített magasabb szintű társadalmi szerveződésekről beszélhetünk (110). A társadalomtudományok ezért a hagyományosan a magaskultúra termékeire használt szövegelemzést a narratív fordulat révén kiterjeszthetik a cselekvések hétköznapi értelmezésére, beleértve saját megismerési eljárásaikat is. A szociológia és általában a társadalomtudományok erőteljesen ráutaltak – vizsgálati tárgyuk révén mindenképpen – a hétköznapi nyelvhasználatra, a szakterminológiák jelentős része a hétköznapi nyelvből származik. Ezzel a szakmai nyelv kettős függésbe kerül a végső metanyelvtől. Egyrészt közvetve függ az elemzés során a természetes nyelv deskriptív és egyéb használt nyelvi funkcióitól, közvetlenül pedig a hétköznapi jelenségek megragadásához használható nyelvi értelmezési kereteitől, melyek azonban egyúttal magát a tudományos gyakorlatot is strukturálják (97). Erre jó példa a párbeszédelemzők átírási gyakorlata, amely kifinomultsága ellenére az eredményeket megelőzően implikál és sugall bizonyos jelentéseket hétköznapi struktúrájával, a tulajdonképpeni etnográfiai elemzés előtt (100). Ezzel a szociológiai módszertant az ismeretlen vagy kevésbé ismert hétköznapi nyelviség formálja, garfinkeli megfogalmazásban a társadalomtudományi kutatás hétköznapisága vagy hétköznapi rendhez való nyelvi illeszkedése problematizálódott. Watson a garfinkeli rend-értelmezést a hétköznapi cselekvéseket tekintve is továbbvitte, amennyiben a cselekvések látens hétköznapi nyelvi szerveződésére is rámutatott. Charmaz-ra visszautalva pedig az átírásról derült ki, hogy a kutatói és a megfigyelt hétköznapi nyelvhasználat tudatos (kvalitatív) fogalmi egyeztetése csak a reflexió első szintje, a fogalmak explicit egyeztetése ugyanis a kutatási módszertan és a hétköznapi nyelvhasználati textúra látens illeszkedésén nyugszik. Ezzel együtt a tudományos és hétköznapi nyelvhasználat összefüggése és kölcsönös használata nem kérdőjeleződik meg, sőt nemcsak jogos, hanem szükséges feltétele a társadalomtudományi megismerésnek, azonban fel kell adni mind általában a nyelv, mind a szűkebben vett szakmai nyelv semlegességéről és bizonyos eljárásokkal kiküszöbölhető „torzításmentességéről” vallott hagyományos felfogásokat. A nyelv bevonásával pedig a garfinkeli hétköznapi rend természete is sokrétűbbé, még feltáratlanabbá vált.

Az első három szöveggel elérkeztünk a kézikönyv első általános szemléleti jellegű részének végéhez. A további tanulmányok tárgyukat és megközelítésmódjukat tekintve is specifikusabb módszertani irányzatokkal ismertetnek meg – mondhatni párosával: az interjúkészítés a strukturált interjú és az élettörténeti interjú felől is megközelíthető; az élettörténet-kutatás a történetmesélés gyógyító hatásával egészül ki; a fókuszcsoportok általános használatát árnyalja a csoportokban folyó mélyebb nyelvi dialógus feltárása; a párbeszédelemzés alkalmazását az átírás konkrét módszertani útmutatója teszi lehetővé két külön cikkben. Végül a nyelven kívüli, elsősorban vizuális kontextus vizsgálatára ad módot a videó- és szemiotikai elemzés.

AZ INTERJÚ MINT „TARTÁLY”

A könyv talán második legfontosabb szövege Holstein és Gubrium: *Az aktív interjúkészítés* (117–138) című tanulmánya a leghétköznapiabb kutatási technika valóság-konstrukciós hatásának bemutatása miatt. A hagyományos interjúkészítés a válaszadót a „szennyezetlen” válaszok „tartályának” tekinti, amelyből megfelelő módszerekkel kiemelhető a helyes válasz (121), azonban maga az interakció és a kontextus különféle elemei a torzítás lehetséges forrásai, kiküszöbölésükre szolgál a „3R”-ből kettő, az érvényesség (*reliability*) és a megbízhatóság (*replicability*). A torzító tényezők közé tartozik maga a válaszadói szubjektum, ha a pozitivistá iskolából indulunk ki, az etnometodológia konstrukcionista hozzáállása ezzel ellentétben tudást a résztvevők társas konstitúciójának eredményként fogja fel, az interjú egészét pedig ennek előállítási helyszínéként. Cicourel

sarkosabb megfogalmazásában: az interjúk mindenfajta óvintézkedés ellenére a valóság értelmezésének „*partikuláris módját erőltetik a válaszadókra*”, a kérdezők aktív közreműködésével (118). A szerzők szerint ezért a szubjektumot és a kontextus kontingenciáit nem torzító tényezőkként kell tekinteni, hanem éppenséggel rájuk építve a valóság teljesebb, többféle konstrukcióját lehet előhívni a megkérdezettből (135). Miközben a hagyományos interjúkészítés semlegesítő gyakorlatai a „mi”, azaz a tartalom szempontjaival írják felül a „hogyan”, azaz az adatok előállítását, az „aktív interjúkészítés” a kettő egyensúlyára törekszik. A kutató kontrollált aktív beavatkozásával nem csak az adatok konstrukcióját, hanem többféle, egymással és a környezettel is összekapcsolódó aspektusát hozza felszínre (128, 135). Ithiel de Sola Pool alapján az interjú helyzete „*interperszonális dráma alakulóban lévő cselekménnyel*” (126), melynek egyik felét az interjúer előzetes témája, kérdései stb., másik felét pedig a kérdezett életrajza, aktuális élethelyzete stb. adja, a kialakuló jelentés pedig előbbiektől tartós értelmezési egyensúlyából fakad (127).

A strukturált és strukturáló interjút találóan jellemző dramaturgiai metaforából kiindulva, talán nem túl merész analógiaként az interjú helyzete és apparátusa (mindazt, amit az interjú felhasználásáról, az interjút megelőző és azt követő eljárásokról és felhasználási módjaikról tudunk) Hayden White alapján a magyarázni kívánt társadalmi jelenségek „*cselekményesítéseként*” is felfogható (White 2006:868). Máshogyan fogalmazva az interjúk különféle formái, felfogásai, de lényegében bármilyen tudományos megismerési helyzet, eszköz az általa reprezentált valóságot vagy eredményeket más-más dramaturgiai forma révén magyarázza, formától függően a társadalmi valóság diakrón vagy szinkrón megjelenítését eredményezve. A kitekintés azért is bizonyulhat hasznosnak, mivel a hagyományos interjú-helyzet etnometodológiai kritikája és dekonstrukciója véglegesen delegitimálni látszik a „tartály-felfogást”. Miközben maguk a szerzők szolgáltatnak bizonyítékot ennek ellenkezőjére, amikor azt írják: „*az emberek nagyrészt úgy vélik, hogy ha ki akarnak deríteni valamit a másik érzéseiről, gondolatairól, cselekedeteiről, egyszerűen fel kell tenniük a megfelelő kérdéseket, és így hozzájuthatnak a másik 'valóságához'*” (120). Ha ez így van, és a szociológiai gyakorlatoknak a hétköznapi interakciókra való ráhagyatkozását nézzük, akkor meg lehet védeni a hagyományos megközelítésmódokat episztemológiai szinten, hasonlóképpen White-hoz, aki az eltérő dramaturgiai formákat egyformán legitim magyarázati módokként kezeli (White 2006:871). A hétköznapi emberek közötti kérdés-felelet interakciók is számos esetben „tartályként” kezelik a válaszadókat, nem foglalkoznak a szubjektív-szubjektum „konstrukcióval”, egyszerűen a válaszolók „tartályszerű” ön-reprezentációs – értelmező készségeinek használatát várják el. Egyszerűen a garfinkeli elvárás háttérhez jutunk vissza, kibővítve azt a cselekvésen túli beszéd-interakciókra. A válaszadók bizonyos társadalmi helyzetekben voltaképpen hozzászórtak a „tartály-működéshez”, és így információ-szolgáltatásuk is maximálisan releváns lehet meghatározott adatok vonatkozásában a hagyományos interjú-helyzetben.

A valóság (valóságról szóló adatok) másfajta, eredményként való konstruáltságának aspektusára helyezi a hangsúlyt Ken Plummer: *Élettörténet-kutatás* tanulmánya (139–156). Az élettörténet-kutatás marginális, átlagos emberek vagy kiemelkedő történelmi személyiségek révén világítja meg a társadalmi rend rutin vagy éppen ellenkezőleg, rutinton túlnövő, nagy horderejű jelenségeit (140–142). Az érvényesség és megbízhatóság sajátosan vetődik fel az élettörténet autenticitása és az azt befolyásoló kontextus viszonyában (146). A kutató ilyen szempontból vizsgálja az alany közlésének „valódiságát” (pl. kerül-e valamilyen témát), a kutató személyének (pl. a kutató kora, neme) és a köztük lévő interakciós feltételeknek (pl. nem-verbális viselkedés, fizikai környezet) az élettörténeti interjú felvételére gyakorolt hatását (147). Utóbbi szempontok lényegében az „aktív interjú” adat-konstituáló tényezőit vagy konstrukciós potenciálját bontják ki részletesebben. Emellett az élettörténeti módszertannál sokkal élesebben elválík az adat-konstrukció két oldala, a kutatói analitikus narratíva és az adott személy által közvetlenül

elbeszélte vagy dokumentumokban prezentált élettörténet. Plummer ennek szemléltetésére külön „kontaminációs” skálát hozott létre (152). Miközben megközelítésmódja rezonál a fent említett „tartály”-elképzeléssel, azonban itt mégsem az adatok vagy valóság valamifajta végső letisztult és egyedül lehetséges formájáról van szó, hanem két legitim, egymástól eltérő konstrukció forrás megkülönböztetéséről. Az adatok szereplők által konstruált volta az eredmények prezentálásában is tisztán tükröződik, a közlés formája valójában nem választható el az eredmények értelmezésétől sem. Az élettörténeti dokumentumokat vagy beszámolókat lehet (látens szelekciós szempontok alapján) önmagukban, minimális szerkesztéssel vagy kommentárokkal, utólagos megjegyzésekkel egyaránt közölni (151). Plummer szerint a szerzőknek kifejezetten ügyelniük kell az írásbeli stílusra, mivel nézőpontjuk, közlési formájuk kihat az egész történet narratív értelmezésére (152), s itt visszajutunk a white-i narratíva-szervezés magyarázati formákként való felfogásához. Azaz, a narratív fordulat kapcsán meglehetősen érdemes átgondolni a társadalomtudomány bevett közlési formáit, hiszen azok kihathatnak az eredményekre magukra. Különösen érdekesítő a pozitívista iskola természettudományos közlési műfajokat követő gyakorlata, hiszen nem csak a kutatási helyzet formája, hanem az eredmények uniformizált közlési formája is kijelölheti a társadalmi valóság megismerési horizontját – természetesen azzal együtt, hogy minden itt vizsgált kvalitatív irányzat szintén többé-kevésbé uniformizált diskurzusokkal rendelkezik.

Gabriele Rosenthal: *A történetmesélés gyógyító hatása* (228–248) című tanulmányban lényegében az „aktív interjúkészítés” további kérdezői beavatkozási műveleteit és hatásait mutatja be az életútinterjú készítése során. A poszttraumás élethelyzetben vagy akut válsághelyzetben lévő interjúalanyokkal készített narratív interjú sajátos határhelyzete még mélyebben tárja fel a kérdező és kérdezett interakciójának „adat-generáló” mechanizmusait, a helyzetfüggő kérdezési technikák sikerfeltételeit. A stabil élethelyzetben lévő interjúalanyoknál (soá-túlélőknél) a kérdező ún. szcenikus emlékezés technikát alkalmazhat, melynek során a felek közösen próbálják összerakni az egyes emléktöredékeket (232). Az akut válsághelyzetben lévőknél (menekülteknél) azonban a közelmúlt krízise olyannyira destabilizálja a múltat és a jövőképet egyszerre, hogy a teljes élettörténet rekonstruálása nem lehetséges, az interjú középpontjába a traumatizáló események kerülnek (242). Mindkét helyzetben közös azonban, hogy az alany meghallgatása szenvedéseinek elismerésével, s ezért gyógyító hatással jár. A gyógyító hatás nem csak annyiban lényeges a nyilvánvaló emberiességi szempontokon túl, hogy további demonstrációját nyújtja a kérdező és válaszoló közötti bonyolult viszonyrendszernek, hanem hatására a korábbi traumatikus, elfojtott emlékek megfogalmazhatóvá, kommunikálhatóvá, sőt valóságossá válnak (238). Ebben a folyamatban a narrátor egyre inkább „emlékei sodrásában” találja magát, a jelen önértelmezéseihez nem illő múltbeli események bukkannak fel, amelyek összességében az eddig látens jelen lévő életrajzi perspektíva átszervezéséhez, potenciálisan a megélt élettörténet új „Gestaltjához” vezethetnek (237). Az adatok tehát nem véglegesen adottként, hanem konstrukciós multipotencialitásukban „találhatóak” az egyénben, a hétköznapi rend részeként létezhetnek elfojtott vagy az interjúer aktív beavatkozásának eredményeképpen explicit újraszervezett formában. Bizonyos élethelyzetek hétköznapi determinációi olyan erősek is lehetnek, hogy szinte témától és módszertől függetlenül megszabják azt, milyen adatokat tudhat meg a kutató. Az adathiány és a kutatás nem szándékolt következményeinek értelmezéséhez pedig szükség van a társadalomtudományi vizsgálódás önreflexiójára.

A CSOPORTOK RENDJE

A fókuszcsoportos megközelítésmóddal két tanulmány foglalkozik a kézikönyvben. Bloor és szerzőtársai a fókuszcsoportok általános társadalomtudományi használhatóságát részletezik, míg Markova és szerzőtársai specifikusan a csoportokban zajló diszkurzív jelentésszervezési folyamatot vizsgálják. A Bloor et al. *Fókuszcsoport a társadalomtudományban:*

trendek és felhasználási módok (157–181) című tanulmány szerint a fókuszcsoport haszna sajátos eredményeivel és a késő-modern társadalom átalakulásával hozható összefüggésbe. Módszertanilag a mesterséges csoportok hozzáférést nyújtanak a természetes csoportokban egyébként nehezen megfigyelhető vagy csak időlegesen felmerülő, problematizálódó csoport-jelentésekhez, normákhoz, folyamatokhoz és viszonyrendszerekhez (160, 164). Történetileg pedig a társadalmi változások révén a korábban meghatározó normatív erővel bíró csoporttípusok (pl. munkacsoportok, szomszédság) vesztek jelentőségükből, ezért a fókuszcsoport egyik haszna az új társadalmi befolyásolási lokalitások, források felderítésében áll, különös tekintettel a posztmodern „normativitás” komplexebb és interaktívabb formáira (161). A csoport egy társadalmilag „legitimált alkalom” a résztvevők számára a korábban természetesnek tekintett feltételezéseik feltárásához. A fókuszcsoport ugyanakkor nem igazán alkalmas viselkedések és attitűdök vizsgálatára, mivel a csoportokon belüli változékonyságuk – nyilván a csoport-konformitással összefüggésben – kevésbé jelenik meg. Annyiban azonban eltér az etnometodológia – Garfinkel – álláspontjától, hogy „normál körülmények között” a normák és jelentések viszonylag állandónak és korlátozónak tekinthetők, lévén megváltoztatásuk speciális körülményeket igényel. A szerzők finom kritikája annyiban tévesnek tűnik, hogy az etnometodológia nem a rend objektivitását vagy állandóságát vitatja, hanem létrejöttének dinamikáját és szubjektum általi meghatározottságát állítja figyelme középpontjába. Összességében a fókuszcsoportok a hétköznapi rend egyéneknél magasabb szintű *in situ* szerveződésének kutatását teszi lehetővé.

Markova és szerzőtársai *Dialógus és a gondolatok áramlása* (182–227) cikke az előbb említett szerveződésnek a diszkurzív aspektusát vizsgálja, mint konkrét résztvevőktől független diszkurzív hálózatok és interakciók konstruktumát (184). A diszkurzív szerveződést dinamikus interakcióként fogja fel, így a kutató nem kész szociális reprezentációkat „csapol meg”, hanem a jelentéseknek a dialogikus viszonyokban történő *in situ* formálódását és az ehhez szükséges szemantikai eszközöket tárja fel (183). Az interakció-elemzés célja a fókuszcsoportok összehasonlításával globális diskurzus mintázatok, és az ezekhez szükséges mögöttes társadalmi reprezentációk megtalálása (215). Az eredmények a különféle csoportokban megjelenő, visszatérő topikus vagy érvelési „pályagörbéket” mutatnak ki, ilyenek például az analógia-megkülönböztetés ciklusok, melyek segítségével a résztvevők kiegészítik, kiterjesztik vagy ellenzik a korábban elhangzott állandó témákat vagy topikokat. Ezek a ciklusok, kiegészülve pl. metaforákkal, metonímiákkal és más diszkurzív alakzatokkal, alapvetően új, idegen gondolatoknak a jól ismert kontextusokba történő lehorgonyzását szolgálják (205). A globális érvelési mintázatok mögött a kutatók olyan mögöttes kulturális feltételezéseket, implicit premisszákat azonosítanak, „amelyekből és nem amelyekről” beszélünk (220). Ugyanakkor az etnometodológia fényében kérdéses ezeknek a reprezentációknak a státusza. Egyrészt lehet amellett érvelni, hogy az egyéni interakciók ilyesféle kulturális stabil állandókból való levezetése a folyamat lényegét elvétő zsákutca. Másrésztől védhető elképzelés, ha a hétköznapi csoportszintű diskurzus „normalizáló” eljárásaiként, a már sokszor hangoztatott „háttérbeli elvárásokként” kezeljük őket. Ezzel együtt mindkét fent említett cikkből hiányzik a fókuszcsoportokat mint mesterséges képződményeket létrehozó kutatók szerepére vonatkozó reflexió, az adatok és csoport-viszonyok létrehozását illetően.

Az interakciókat, elsősorban a nyelviileg közvetített interakciókat „természetes” közegükben, az intézményekben vizsgálja John Heritage: *Párbeszédelemzés és intézményi beszéd – adatelemzés* (249–275) c. tanulmánya. Goffman nyomán az „interakciós rend” felfogható a hagyományos intézményekhez hasonló elkülönült intézményként, amely az élet korai szakaszától elsajátított jogok és kötelezettségek komplex készletéből áll (249). A párbeszédelemzés egyik válfaja az interakciós rendet mint önálló társadalmi intézményt vizsgálja, a másik megközelítésmód, a cikkel megegyezően, az intézményi keretekben megvalósuló intézményes jelenségeként tanulmányozza azt (250). A narratív fordulatot tekintve az interakció-elemzés a nyelvet központi

helyen kezeli, ugyanakkor szerepével nem „per se” foglalkozik, hanem interakciókat szervező képessége miatt (279), az interakciók beszéd-alapú szekvenciális szerveződését eredményezve (250). Ezért az intézményes párbeszédelemzés a szekvenciákban megvalósuló jelentésekre és kontextusokra irányul. A szekvenciális megközelítésmód némileg hasonló a korábban említett topikus „pályagörbékhez”, csak az interakciók összehangolásának más-más nyelvi szintjeit vizsgálják. A párbeszédek során az interszubjektivitás egymást követő beszédcselekvések egymásra reflektáló kontextusai révén jön létre. Egy adott beszédcselekvés egyszerre reagál a megelőzően elhangzott beszédcselekvésre mint kontextusra és működik kontextusként empirikusan előkészítve és normatív elvárva a rákövetkező beszédcselekvést. A cselekvések összekapcsolódó szekvenciáiban² pedig a résztvevők megerősítik, elvetik vagy megelőlegezik az általuk vagy más által végrehajtott beszédcselekvések értelmét, ezáltal létrehozva az interszubjektív jelentéseket (251).

Heritage szerint az intézményes párbeszédet három sajátosság különbözteti meg a hétköznapi, informális beszélgetésektől: speciális célirányultság kitüntetett identitásokhoz kapcsolódva, a cselekvések körének intézményi korlátoltsága, továbbá az adott intézmény egyedi korlátai (252). A párbeszédelemzés az intézményi interakciók korlátait nem előre adottnak tekinti, hanem olyan kontextusként, melyet az interakciók aktualizálnak, tesznek valóságossá és érvényessé egy adott szituációban (252). Az intézményi interakciók a lexikai szinttől kezdődően a szekvencialitáson át egészen az átfogó struktúráig hierarchikusan szervezettek. Mindez a Foucault-féle hatalomfelfogáshoz áll közel, az intézményes szabályozottság az interakció minden szintjét átszövi (271). A goffmani „interakciós rend” feltárása és önálló intézményként tételezése szemléletében mindenképpen újító és a garfinkeli hétköznapi rendhez közelít. Önálló intézményként vizsgálva az interakciós rend a háttérbeli előfeltevések gyermekkori szocializációjára deríthet fényt, intézményeken belül pedig a garfinkeli „determinációsan nyitott diskurzus” fogalmilag valamivel pontosabb, és egyszerűbben rendezett megragadását teszi lehetővé. Markova és társai tanulmányához képest pedig túllép a kiscsoportokon a mezzo- vagy makrotársadalmi értelemben felfogott intézmények irányába.

„TEXT”, VALÓSÁG, VIDEO

Christian Heath: *Szemtől szembeni interakciókban zajló tevékenységek elemzése videó használatával* (276–296) c. cikke a párbeszédelemzéshez kidolgozott szekvenciális-elemzést folytatja azzal a különbséggel, hogy az interakciók szerveződésénél figyelembe veszi a cselekvések beszédén túli látható (test és testi mozdulatok) és hallható aspektusait, vagyis a „teljes cselekvést” (saját szóhasználat, Gy. L.), továbbá a fizikai környezet tárgyait, utóbbiak fizikai, látható és hallható tulajdonságait. Erre a célra kitűnően alkalmas a hétköznapi helyzetekről készült spontán videofelvétel, elemzésük közvetlenül etnometodológiához kapcsolódik, hiszen a cselekvések *in situ* látható megvalósulását a hétköznapi „objektív rend” szünet nélküli, pillanatról pillanatra történő megteremtéseként értelmezi (276, 279, 280). A kutatás egyrészt annak a módszertani eszköztárnak a feltárására irányult, mellyel a résztvevők a cselekvéseiket létrehozzák a beszéd mellett a test, tárgyak, a környezet felhasználásával. Másrészt a cselekvések összehangolódását, az interakciók helyzetfüggő szerveződését vizsgálták az előbb említett eszközök figyelembevételével (278). A beszédlépések szekvenciája továbbra is az interakciók fő szervező rendje,

² Egy beszéd-szekvencia változó számú beszédlépésből vagy beszédcselekvésből áll, a fenti példában a szekvencia 3 beszédcselekvést foglal magában.

azonban a beszéd-szekvencialitás csak egyik az eltérő szekvencialitások sorában. Máshogyan fogalmazva, az interakciók szekvencialitása bonyolultabban írható le, ha a magatartás vizuális és taktilis elemeit, a környezeti jellemzőket is figyelembe vesszük, mivel utóbbiak nem feltétlenül tükrözik a beszéd interakciók lépésről lépésre történő alakulását (282). Arra, hogy a *home video* nyújtotta „teljes cselekvés” és teljes kontextus elemzése nem triviális, a tanulmányban egy beteglátogatási példa mutatott rá. Egy hétköznapi háziorvosi szituáció beszélgetésének pusztán szöveges átirata révén egyszerűen nem volt rekonstruálható a rendelőben történtek valódi értelme, az elhangzott beszélgetés interakciós és szekvenciális relevanciája (287). Azaz a beszélőlépések központiségük ellenére elégtelennek mutatkoztak önmagukban a magatartások szervezésére, sőt a beszéd-cselekvések és általában a magatartások magasabb szintű összehangolásához a betegnek az orvos figyelmét felkeltő fizikai cselekvésekre volt szüksége (289). Azaz, az interakciós összehangoltság eltérő testi, vizuális, tárgyi és beszéd-szintjei valósultak meg, melyek bonyolult közjátéka eredményezte végül a szituáció általános sikeres szerveződését. A példában egyértelművé válik a hagyományos mérő-eszközök alkalmatlansága a komplexebb helyzetek és a „teljes cselekvés” vizsgálatára, a kérdőívezés „rostáján” egyszerűen kihullanak a fenti interakció alapvető megértéséhez szükséges információk, miközben olyan helyzetről van szó, amelyből reprezentatív mintát lehetne venni. A videók tehát „feltörő” bepillantást nyújtnak a hétköznapi viselkedés rendjébe a garfinkeli beavatkozásokhoz hasonlóan. Ennek egy része azonban csupán a megfelelő „technikai” eszközökön, a kamerán múlt, hiszen a hétköznapi szituációk jellemzői a maguk tudományelöttes formájukban mindenki előtt ismeretesek, egyszerűen hiányos módszertani és fogalmi készlet állt rendelkezésre ezen hétköznapi tapasztalatok társadalomtudományi megragadásához. A társadalomtudományi tapasztalati tér változása itt már látványosan tetten érhető például a beszéd és cselekvés vonatkozásában, hiszen előbbiek a társadalomtudományi elemzések többségében elsősorban „textuális” átírásukban, „jelöltként” adottak, testi, látható és hallható konstrukciós elemeiktől megfosztva.

A Theo van Leeuwen: *Szemiotika és ikonográfia* (297–328) című tanulmány elsőre kicsit „kakukktójásnak” tűnik a tanulmánykötetben, mivel tárgyak egy meghatározott típusával, a képek explicit és rejtett jelentéseivel foglalkozik. A cikkben tárgyalt két megközelítésmód között az a fő különbség, hogy a szemiotika elsősorban a jelenben alkotott képek „textuális” érveire korlátozódik, az ikonográfia pedig elsősorban múltbeli alkotások korabeli jelentéseit intertextuális összehasonlításokkal, külön kutatómunkával tárja fel (327). Ugyanakkor, mindkét irányzat a képek három alapvető jelentésrétegét különbözteti meg. A denotációs vagy reprezentációs réteg a képek által elsődlegesen megjelenített emberekre, helyekre és dolgokra kérdez rá. A szemiotikai esetében a reprezentációs felismerés a jelenben élő kortárs befogadó hétköznapi magától értetődő értelmezése, az ikonográfia esetében azonban a múltbeli értelmezés külön kutatómunkát igényel (299, 307). A szemiotikai konnotáció az elsődlegesen reprezentált dolgok „helyett álló” jelentésekre vagy jelöltekre vonatkozik (302), azonban ikonográfiai szempontból ezeknek a másodlagos jelentéseknek két szintje különíthető el. Az ikonográfiai szimbólumok vagy szemiotikai konnotációk absztrakt vagy figuratív módon megjelenített konvencionális elképzeléseket, fogalmakat jelölnek, ilyen például a 20. századi fényképeken a feketék és gyümölcsök összekapcsolása, a trópusi gyümölcsök egyszerre szimbólumai a trópusi bőségeknek és a feketék „lustaságának” (320). Az ikonológiai szimbolizmus a kép egészét, az elsődleges reprezentációkat és másodlagos konvencionális szimbólumokat tágabb társadalmi és kulturális előfeltételeinek összefüggésében vizsgálja, nagyjából „ideológiaként” tekinthető, amely feltárja egy nemzet, egy korszak, egy osztály stb. jellegzetességeit (307). Előbbi példában a gyümölcsök elsődleges szimbolikus értelmén túl az ikonológiai szimbolizmus az összreprezentáció „miértjére” kérdez rá: a „*fehérek milyen érdekét szolgálják ezek a reprezentációk?*” (326).

A képek sajátos eszközeik révén különösen alkalmasak a jelentések „naturalizálására”, mintha azok természetesen adottak, „találtak” lennének, melyeket nem szükséges teljesen kimondani, mintha nem egy hatalmi intézmény vagy rend manifesztációi lennének. Erre szolgálhatnak a testtartások (pl. a Goffman által leírt nemi testi ábrázolástípusok), tárgyak (pl. könyvespolc és intellektus megfeleltetése) és maga a stílus (a keretezéssel, távolság, megvilágítás, fókusz stb. megválasztásával) (303–304). Következésképpen a képek ábrázolási eszköztára rávilágít a korábbi szituációs interakció-elemzés elemeinek, a személyeknek, tárgyaknak és cselekvéseknek a jelentésbeli többértékűségére. A hétköznapi rend és a kutatási módszertanok rendje nem csupán az interakciók kölcsönös *in situ* összehangolódási folyamata révén vezet a jelentések változékonyságához, hanem maguk az egyes elemek is inherens többértelműséggel rendelkeznek. A jelentések tehát tárgyakhoz, személyekhez és cselekvésekhez többértékűen tapadva, komplex cselekvési interakciók elemeiként hozzák létre az interszubjektivitás valamifajta éppen aktuális állapotát. A szemiotika és ikonográfia ezen túlmenően lehetővé teszi a videó elemzésnél hiányzó megfigyelői pozíció rekonstrukcióját, annak megállapítását, a videó vagy monitor mögött lévő kutató hogyan konstruálja meg a maga részéről a reprezentálni kívánt valóságot.

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Szavak, képek, jelentés* sokszínű, mégis összefüggésükben értelmezhető szövegei végeredményben a hétköznapi társadalmi valóság rejtett vagy új aspektusait teszik hozzáférhetővé, melyre a hagyományos pozitívista iskola elméleti vagy módszertani eszközei kevésbé alkalmasak. Továbbá agyonelemzett jelenségeknek, pl. a cselekvésnek, nyújtják teljesebb elméleti és módszertani megragadását, ahogyan azt kutatók és laikusok is a maguk komplex állapotában tapasztalják és használják a hétköznapi életben. A könyv így implicit és a hagyományos érvényesség és megbízhatóság visszatérő említésével explicit is a kvantitatív pozitívista iskolával szembeállítható pontként működik. Teszi ezt horizontálisan, a társadalmi jelenségek párhuzamos több irányú megközelítésmódjainak egymás mellé helyezésével, és vertikálisan az egyéni pszichikum élettörténeti szerveződésétől a makrotársadalmi intézmények hatalmi szintjéig.

A könyv ezzel együtt egy komoly, talán mára inkább kelet-közép-európai periferikus dilemmát is megjelenít: hogyan lehet a kvalitatív és kvantitatív iskolákat „összebékíteni”? A tanulmány-sorozaton többé-kevésbé végighúzódnó etnometodológia ad erre egy meglehetősen radikális, a hagyományos megközelítéseket némileg jogosan félretelől dekonstrukciós választ, amennyiben a társadalmi valóság innovatív feltárásához a pozitívista megismerési módot és pozíciót már a makroelméletek szintjétől alkalmatlannak tartja. Erre a kérdésre azonban több válasz is adható, és az etnometodológia alapján más következtetések is levonhatóak, mint Garfinkel és a tudományos mezőbe „újonnan belépő” társainak establishment ellen irányuló némiképp „hasító” radikalizmusa. Ellenirányú törekvésként például felhozható Arthur L. Stinchcombe, aki már 1968-as – azaz az etnometodológia kibontakozásával megegyező időszakban született – *Constructing Social Theories* című módszertani kézikönyvében a kvantitatív oldalról próbálta egységesíteni a két módszertant, a kvalitatív jelenségek újszerű kvantitatív operacionalizálási javaslataival (Stinchcombe 1987). A fenti tanulmányok ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy bármennyire nyitott is legyen egy kvantitatív kutatási irány, egész egyszerűen az alkalmazott kérdőívek, kísérletek, indexek és skálák inherens megismerési korlátokkal, jobban mondva komoly episztemiológiai előfeltevésekkel rendelkeznek. A két irányzat között helyezhető el Michael Burawoy: *The Extended Case Method* cikke, melyben a szerző az egyoldalú kvalitatív vagy kvantitatív „inkorporációk” vagy bekebelezés helyett a „békés egymás mellett élés” mellett tesz hitet (Burawoy 1998). Megoldási javaslata két elkülönülő tudományos „munkamegosztási” modellt vázol fel, a hallgatóságos „status quo”-ra tekintettel. A „pozitívista

modell” zavaró kontextus-hatásokat redukáló vagy kontrolláló előfeltevéseire³ építve kidolgozható egy „reflexív modell”, amely éppen a semlegességet és kívülállóságot biztosító elvekkel szemben a kontextus-hatásokon alapul (Burawoy 1998:26). A rendet megzavaró és feltáró „beavatkozás” a társadalmi élet szerveződésének több szintjén kamatoztatható a társadalmi folyamatok, struktúrák rekonstrukciójában. Értelmezésében a megszokott kvalitatív és kvantitatív kutatási irányzatok valójában ugyanazoknak a technikáknak a más-más modellben történő alkalmazásához köthető pl. az interjú a pozitív modellben survey módszertan, a reflexív modellben pedig narratív interjú stb. (Burawoy 1998:29). A burawoy-i javaslatnak kétségek nélkül előnye, hogy a kvalitatív iskolát a pozitívista iskolával egyenrangú és szisztematikus elvek mentén értelmezhető megismerési modellként építi fel, formalizálja.

Mindemellett, ha van ennek a könyvnek egy nagy tanulsága, az az, hogy a kutatói beavatkozás hatása az általa vizsgált társadalmi valóságba nem hagyható figyelmen kívül semmifajta módszertani megközelítésben. Akár egy, akár két modellben gondolkodunk, a megismerés mindenképpen beavatkozik a valóságba. Innentől a kérdés már nem igazán az objektivitás vagy kívülállóság körül forog, hanem a beavatkozás vajon megfelelő irányú konstrukciót végez-e az adott kutatási helyzet sajátos megismerési érdekeinek megfelelő információk generálásához? Továbbá hogyan tárható fel az egyes helyzetek kutatás- és konstrukciófüggő információs szükséglete? Az ítéletalkotási idióta helyett az okos, társadalmilag rendkívül alkalmazkodó adatgeneráló ember képe merül fel, aki ha kell, szépen felöltözve, minden kérdés-felelet játékot betartva szolgáltatja az információkat, egyébként otthonában és családjának körében a következményekkel nem törődve bárkiről és bármiről elmondja kontrollálatlan és kérdezetlen véleményét. Azaz, az objektivitás vagy szubjektivitás helyett a legitimitás problematizálódik, egyszerre több legitim objektív információ is elérhető ugyanarról a társadalmi valóságról. Ezért általában releváns a társadalomtudományi megismerési helyzetek adattermelő konstruktivista hatókörének vizsgálata, és különösen égető a változó társadalmi infokommunikációs környezetre tekintettel. Az új internetes és mobil platformok, programok sosem látott mennyiségű elő-strukturált adatot termelnek, látszólag a hagyományos pozitívista megközelítések hasznára, valójában csak félig használhatóan, hiszen az emberek életük egyre nagyobb szeletét tanulják meg új módon kontrollálni, formába önteni és képviselni – a kérdés, hogy mit kezdhetünk ezzel a „valósággal”, és azzal, amit eltakarnak. A könyv által bemutatott irányzatok feltárta új társadalmi aspektusok, az ezekben szerepet játszó kölcsönös konstrukciós potenciál tudatosulása, a változó történeti-társadalmi valóság szolgáltatja azt a megfigyelési területet, mely a társadalomtudományok tapasztalati területeként részben szakmailag részben „tudományelőttesen és informálisan” preformált (Habermas 1994:151).

HIVATKOZÁSOK

Babbie, E. (2003) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.

Burawoy, M. (1998) The Extended Case Method. *Sociological Theory*, Vol. 16, No.1 (Mar.)

Habermas, J. (1994) *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz.

Stinchcombe, A. L. (1987) *Constructing Social Theories*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

White, H. (2006) Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: Gyurgyák J. – Kisantal T. (szerk.) *Történelemelmélet II.* Budapest: Osiris, 863–898.

³ Az interjú-helyzet kontextusát kontrolláló semleges interakciós mód (*no reactivity*) és tartalom (*reliability*), illetve a terep-hatást redukáló megismételhetőség (*replicability*).